

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секретар); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; О.П. Крижанівський, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, акад. НАН України, д-р іст. наук, проф.; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, акад. АПН України, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ–33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет; ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 22 жовтня 2009 року (протокол № 2)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 12.06.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ–601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

ЗМІСТ

Гончар Б., Гончар Ю. Барак Обама і зовнішньополітична "спадщина" Джорджа Буша – молодшого (кризові аспекти)	4
Денисов С. Принципи політики другої адміністрації Дж.В.Буша (2005–2008 роки) щодо Російської Федерації	6
Зубко А. Походження князівських імен в Київській Русі IX–XIII століття	10
Латиш Ю. Перебудова в СРСР та суверенізація України очима західної людини (за мемуарами Д. Саттера)	13
Магда Є. Тенденції трансформації близькосхідної політики США після обрання президентом Б.Обами	16
Мінгазутдінов А. Культурно-масова робота серед воїнів – визволителів України (1943–44 роки)	21
Мордвінцев В., Пономарьов О. Загострення російсько-румунських взаємин у січні–березні 1878 року і місія генерала М.П.Ігнат'єва до Бухаресту	24
Моргунова І. Дмитро Меньшов – російський військовий історик	33
Ніколаєва Н. Микола Арсенич – "Михайло", керівник Служби Безпеки ОУН(б) (до 100-річчя з дня народження)	36
Ніколаєць К. Становлення багатопартійності в УРСР у другій половині 80-х років XX століття: історіографія	38
Орлова Т. Громадсько-політична діяльність жінок на ранніх етапах історії України у працях вітчизняних дослідників	41
Папенко Н. Політико-правовий статус та соціально-економічне становище етнічних німців на Україні в 20–30-ті роки XX століття	47
Пуховець Д. Навернення Константина Великого у християнство: традиція та реальність	52
Чолій С. Мобілізаційна політика Австро-Угорщини наприкінці XIX – на початку XX століття як основна причина "Української зради" в Галичині 1914–1915 роках	55
Шилова А. Роль світового співтовариства в урегулюванні Югославської кризи та участь у цьому процесі України (90-ті роки XX століття)	57
Шіцина К. Політична діяльність Сулли під час Мітрідатових війн	60
Щербатюк В. Вільне козацтво: історіографія проблеми	62

CONTENTS

Gonchar B., Gonchar Yu. Barack Obama and foreign policy "legacy" George Bush – Jr. (aspects of the crisis)	4
Denisov S. Principles of the policy towards the Russian Federation from 2005 to 2008 under G.W. Bush second administration	6
Zubco A. Origin of the Princes' Names in Kievan Rus in the IX–XIII centuries	10
Latysh Yu. Perestroika in the USSR and taking on a sovereignty of Ukraine through the eyes of Western man (by D. Satter's memories)	13
Magda E. Trends of the U.S. Middle East Policy Transformation after the Election of President Barack H. Obama	16
Mingazutdinov A. Cultural work Among the Masses of Soldiers Liberating Ukraine in 1943–1944	21
Mordvintsev V., Ponomaryov O. Aggravation russian-romanian relation january march 1878 and mission general M. Ignatiev to Bucharest	24
Morgunova I. Dmytro Menshov as a russian military historian	33
Nikolaeva N. Mykola Arsenych – "Mychailo", the leader of the OUN Security Service (to the 100-year anniversary of the birth)	36
Nikolayets K. The formation of multi-USSR in the second half of the 80 years of the twentieth century: Historiography	38
Orlova T. Civil and political activity of women at early stages of Ukrainian history in works of national scholars	41
Papenko N. Political-legal status and social-economic dimension of the ethnic Germans in Ukraine in the 20–30-s of the XX th.	47
Pukhovets D. Constantine's conversion: tradition and reality	52
Choliy S. The mobilization policy of Austria-Hungary in the late XIX – early XX century as a main reason of "The Ukrainian betrayal" in Galicia of 1914–1915	55
Shilova A. The role of the international community in the settlement of the Yugoslav crisis and participate in the process of Ukraine (90 years of the twentieth century.)	57
Shitsina K. Sulla's political activity during the Mithridatic wars	60
Shcherbatyuk V. Free Cossacks: Historiography problems	62

БАРАК ОБАМА І ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА "СПАДЩИНА" ДЖОРДЖА БУША – МОЛОДШОГО (КРИЗОВІ АСПЕКТИ)

В статті аналізується "кризова дипломатія" адміністрації Б. Обами в Іраку, Афганістані та Ірані.

The article presents analysis of the B. Obama administration' "crisis diplomacy" in Iraq, Afghanistan and Iran

Перемога Барака Обами на президентських виборах у США 4 листопада 2008 стала в очах американців символом змін. На фоні безпрецедентної поляризації американського суспільства і розчарувань, пов'язаних з 8 річним президентством Дж. Буша – мол., політична програма представника Демократичної партії стала більш прийнятною для американського електорату. Незважаючи на те, що зовнішньополітична діяльність США традиційно не є центральною у передвиборчих партійних програмах і у виборчих кампаніях, з'їзд Демократичної партії у серпні 2008 р. приділив значну увагу проблемам зовнішньої політики США [13], на противагу з'їзду Республіканської партії, де більшість зовнішньополітичних проблем Америки ігнорувалися [14]. Такий підхід обох політичних партій до міжнародних проблем США на був випадковістю. Правляча Республіканська партія, де провідну роль відіграють політики неоконсервативних поглядів і які майже одноставно підтримують політику Дж. Буша, не змогла запропонувати радикальних змін у зовнішній політиці. Демократична партія, виступаючи з опозиційних позицій, проголосила "нову еру" не лише обранням чорношкірого американця претендентом на посаду президента США, але і в підходах до вирішення широкого кола кризових проблем зовнішньої політики, що залишилися у спадщину від адміністрації Дж. Буша.

Загальні формулювання зовнішньополітичної платформи Демократичної партії з'явилися за рік до президентських виборів у журналі "Foreign Affairs" у статті "Оновлюючи американське лідерство" за підписом Барака Обами. Аналіз цієї публікації дає можливість скласти загальну уяву про підхід новообраного президента-демократа до найсуттєвіших міжнародних проблем. Значна частина положень цієї статті увійшли до передвиборчої платформи, затвердженої на з'їзді Демократичної партії.

Лейтмотивом зовнішньополітичного "порядку денного" програми Демократичної партії та новообраної адміністрації Барака Обами стала теза про необхідність поновлення позитивного іміджу Америки – "поновлення американського лідерства".

Америка Джорджа Буша підірвала свої політичні і, певною мірою, моральні позиції у світі війною в Іраку, Афганістані та іншими неадекватними діями на міжнародній арені. Саме тому демократи, як, до речі, і республіканці хотіли відновити віру оточуючого світу в Америку та її принципи. Б. Обама у цьому зв'язку підкреслював: "Історичний момент Америки ще не пройдений, ми повинні знову скористатися ним. Вважати, що американська могутність знаходиться у стані остаточного занепаду, означає ігнорувати велику перспективу Америки та її історичну мету в світі" [9].

Характерно, що підхід Республіканської партії до стратегії повернення Сполученим Штатам втрачених міжнародних позицій був більш традиційним: він припускав можливість досягнення значущих зовнішньополітичних цілей одночасно, не відмовляючись від використання військової сили, подібно попереднім адміністраціям. "Ведення війни і забезпечення миру ніколи не повинні досягатися дрібним врегулюванням на партійній платформі чи на засіданнях Сенату і Палати Представників з цією метою. Маючи справу з сучасними конфліктами і майбутніми кризами, наш наступний президент повинен застосовувати увесь набір засобів" – відзначалося в Республіканській платформі 2008 року. [14]

Барак Обама, зі свого боку, запропонував концептуально інший підхід до відновлення позицій США у світі. Він має намір відмовитися від "силової дипломатії" адміністрації Дж. Буша, яка на багатьох напрямках виявила неефективність, і вдатися до методів "прагматичної дипломатії", що передбачає висунення дипломатії на передній план зовнішньої політики.

В інавгураційній промові 20 січня 2009 р. Барак Обама проголосив закриття в'язниці для іноземних громадян в Гуантанамо (американська військова база на Кубі) та в'язниці ЦРУ в західноєвропейських країнах, відмову від тортур в'язнів. Це був символічний крок, що демонстрував дискредитацію політики попередньої адміністрації. Обама продемонстрував, що американська політика відтепер буде іншою; США постараються повернути собі репутацію захисника прав людини, демократії.

Попередній курс республіканців був направлений на превентивну ліквідацію вогнищ зовнішньої терористичної загрози для США, яка, у відповідності з "доктриною Буша", в першу чергу виходила (окрім Афганістану) від країн "вісі зла" – Іраку, Ірану, Північної Кореї. Незважаючи на стрімкі військові перемоги коаліцій, очолюваних Сполученими Штатами, в Афганістані та Іраку, ситуація в цих країнах переросла у затяжні внутрішні конфлікти, які набули характеру громадянської війни. США втратили лише в Іраку понад 3 тис. убитими і 20 тис. пораненими.

Питання вибору лінії поведінки відносно конфліктів, у які втягнуті США, стало для адміністрації Б. Обами одним із ключових.

У своїй програмній статті Б. Обама головну увагу приділив проблемам, що торкаються ісламського світу і, перш за все, закінченню війни в Іраку, яку слід завершити виведенням американських військ і "дипломатичними зусиллями з метою забезпечити посередництво для припинення громадянської війни в Іраку і попередження її ескалації". [9] Звичайно, що власний підхід адміністрації Б. Обами до вирішення конфліктів на Близькому Сході ще лише формується. В США посилюється розуміння того, що проблема Іраку, Ірану, Афганістану, ізраїльсько-палестинського конфлікту не може бути вирішена військовим шляхом. У той же час Б. Обама розуміє, що кинути Ірак напризволяще, залишити іракських громадян один на один у цій "бітні", у той час коли США самі породили громадянську війну, є аморальним. Це вже проблема не іракців, а американська. Іраку необхідне політичне рішення для припинення громадянської війни на релігійному та етнічному підґрунті. Усе ж неможливість і небажаність віддати Ірак на розправу ісламським фундаменталістам змушує адміністрацію Б. Обами ще певний час зберігати свою військову присутність на іракській території. США, на думку Б. Обами повинні чітко заявити про відсутність у них намірів залишити свої військові бази в Іраку, обмежившись розміщенням невеликого військового контингенту, до того ж, не в самому Іраку, а в "даному регіоні". "Ми – підкреслює Обама, – повинні залишити лише мінімальні загоризонтні сили в регіоні для захисту американського персоналу і обладнання, щоб продовжувати навчання іракських сил безпеки і викоринювати Аль-Каїду". [8] Проголосивши своїм пріоритетом закінчення війни в Іраку, адміністрація Б. Обами має намір вивести американські війська з іракських міст протягом 16 міся-

ців, що відповідає угоді, вже укладеній між попередньою адміністрацією Дж. Буша і урядом Іраку.

Більшість американських політичних аналітиків, погоджуючись з необхідністю виведення бойових частин США із Іраку, висловлюють неоднозначну позицію відносно умов і термінів виведення цих військ. Особливо алармістську позицію займають представники неоконсервативних сил Америки, які з початку розв'язання односторонньої війни США проти Іраку підтримали адміністрацію Дж. Буша. Так, дослідники з Фонду спадщини Дж. Карфано і Дж. Філліпс наголошують: "Тоді як довгострокова присутність американських бойових військ не в інтересах Сполучених Штатів чи іракського уряду, питання про те як війська США залишать Ірак (коли країна знаходиться явно на шляху до миру і стабільності) набагато важливіше коли війська повернуться додому". [7] Ці представники американського політичного істеблішменту вважають, що лише значні військові сили здатні подолати опір противників проамериканського іракського режиму. "Політична рівновага Іраку, що змінюється, є потенційно дестабілізуючою і вимагає сильної військової присутності США щоб гарантувати адекватну безпеку", – стверджує Джеймс Філліпс. [10]

Дж. Філліпс закликав адміністрацію Б. Обами до обережності у виведенні військ з Іраку у зв'язку з тим, що під час провінційних виборів у цій країні 31 січня 2009 р. в районі Басри відбулися військові зіткнення груп шіїтських бойовиків з державними силами безпеки. Одночасно Філліпс посилається на загрозу Іраку з боку Ірану, який підтримує і надає притулок іракським опозиційним військовим угрупованням сунітів. Щоб "стримати і розбити" цих повстанців, які інфільтруються назад в Ірак, іракським силам безпеки, на думку Дж. Філліпса, "буде потрібна сильна американська допомога". [10] Особливо нагальною ця проблема постає у зв'язку з парламентськими виборами в Іраку у грудні 2009 р.

Адміністрація Б. Обами розуміє, що погано навчена, недостатньо укомплектована і мало дієздатна іракська армія має мало шансів самостійно навести порядок у країні. Тому, як вважають експерти, термін виведення американських військ потрібно продовжити до 30-35 місяців і основну увагу приділити зміцненню державної влади в Іраку. Гроші, що витрачаються на американські війська підуть на відновлення іракської економіки, на будівництво шкіл, лікарень і розгортання широкомасштабних соціальних програм. [2]

Адміністрація Барака Обами планує перекинути частину військ із Іраку в Афганістан, який новопризначений державний секретар Хіларі Клінтон під час слухань у комітеті з міжнародних справ Конгресу США назвала "вищим пріоритетом для вибраного президента". [8]

Представники адміністрації Б. Обами вважають, що ситуація в Афганістані та сусідньому Пакистані вимагає особливої уваги. Адже тут, незважаючи на початкові успіхи військових операцій США та керованої ними коаліції, відроджується "Аль-Каїда" і рух "Талібан". Загони бойовиків "Талібан" міжнародні центри "Аль-Каїди" розташовані на сході і півдні Афганістану, вздовж прикордонних районів з Пакистаном. При загрозі їх знищення коаліційними військами, вони переходять кордон і знаходять притулок в Пакистані. Переслідуючи повстанців, війська коаліції заходять на територію Пакистану, що викликає загострення американсько-пакистанських відносин. Ці райони є місцем проживання племен пуштунів – "пуштунський пояс". У самому Пакистані проживає багато пуштунів. Території, які вони населяють, не контролюються центральним урядом. Це сприяє розміщенню талібів із однієї країни в іншу. Саме в Пакистані знаходяться табори талібів і релігійні школи – медресе, де готується поповнення для фундаменталістського руху. Для досягнення успіху в цих неспокійних районах Б. Обама має намір переглянути стратегію республіканців і перенацілити

частину ресурсів із Іраку в Афганістан, зокрема розмістити там експедиційну бригаду морської піхоти і ударну армійську бригаду. Саме скорочення американських військ в Іраку дозволить військовому керівництву США збільшити американську присутність у Афганістані.

Врегулювання ситуації навколо Афганістану вимагає, на думку Б. Обами, "узгоджених з нашими [США – автори] друзями і союзниками дій, а також пошуків ресурсів необхідних для успіху". [15] Це свідчить про намір Б. Обами добиватися більш активної військової участі інших членів НАТО в афганській кампанії. Для досягнення успіху в Афганістані, на його думку, необхідні рішучі дії в рамках "об'єднаної стратегії, яка зміцнила б наші війська і сприяла б знаттю обмежень, які деякі з наших союзників в НАТО застосували до своїх військ (мається на увазі їх використання – автори)" [15].

Представники адміністрації Б. Обами, як і багато інших американських експертів, визнають, що досягти повного успіху в боротьбі проти сил Талібану в Афганістані за допомогою лише військової сил надзвичайно важко, або ж зовсім неможливо. "Додаткові сили дійсно необхідні (для Афганістану), але саме збільшення не буде дорівнювати успіху" – стверджують військові аналітики Н. Фік і Дж. Нагл [1, р. 44]. Тому урядові кола США, збільшуючи військову присутність в Афганістані, розробляють плани направлені, з одного боку, на зміну характеру військових операцій, а з другого – на коригування зовнішньополітичної стратегії відносин з Афганістаном і Пакистаном.

Американське військове керівництво, зокрема новий керівник центрального командування для Афганістану генерал Д. Петреус, пропонує покладатися не лише на наступальні військові операції. Важливу роль необхідно відвідати "стабілізаційному і підтримуючому компоненту" [4, р. 50], що передбачає "створення умов за яких можна досягти успішного примирення з деякими елементами, які б'ються з ними" [4, р. 49]. Підтримуючи і відновлюючи позиції місцевих лідерів, пуштунських племенних керівників, американці мають намір досягти в прикордонних регіонах Пакистану сприйнятний рівень стабільності.

Особливу увагу адміністрація Б. Обами має намір звернути на те щоб оживити економічний розвиток Афганістану. Адже американська теза "Там, де закінчуються дороги, там починається Талібан" реально відображає стан речей в цій країні. Відсутність відповідального управління на регіональному рівні, недостатній рівень електрифікації, освіти, забезпечення питною водою, безробіття – усе це вимагає нагальної модернізації Афганістану. Міністр оборони США Роберт Гейтс у цьому зв'язку писав: "Безпосередня військова сила продовжуватиме відігравати роль у довготерміновому зусиллі проти терористів й інших екстремістів. Але ... військові операції повинні бути підпорядковані заходам, що націлені на краще управління, економічні програми, що прискорюють розвиток і на спроби розібратися зі скаргами невдоволених, з яких рекрутуються терористи" [3, р. 29]. Поступові успіхи цих заходів, на думку Гейтса, через тривалий час приведе до "дискредитації і поразки екстремістських рухів і їхньої ідеології".

Адміністрація Білого дому шукає й інші шляхи вирішення проблеми. Один із них – співробітництво з поміркованими талібами. Такий політичний союз може стати частиною довготривалого врегулювання афганської кризи. Адже американці змогли стабілізувати ситуацію в Іраку після того як війська коаліції змогли створити союз з супротивниками "Аль-Каїди" – сунітськими бойовиками.

Важливим елементом стратегії Білого дому є розширення співробітництва з Пакистаном у боротьбі з талібами. Тому одночасно з активізацією політики в Афганістані, США збільшать невійськову допомогу Па-

кистану, щоб він зміг "забезпечити відповідну безпеку в прикордонному регіоні з Афганістаном" [2].

В порядку денному зовнішньої політики адміністрації Б. Обами важливе місце займає проблема врегулювання конфлікту навколо ядерної програми Ірану. Ще на початку президентської кампанії Б. Обама визнав: "Наша політика проголошення погроз і використання посередників, щоб приборкати ядерну програму Ірану, спонсорування ним тероризму і регіональну агресію зазнали невдачі" [9]. Як і республіканська адміністрація Дж. Буша, демократи поставили за мету попередити подальше розповзання зброї масового знищення у світі. Ця мета залишається домінуючою в зовнішній політиці адміністрації Б. Обами. Але, якщо Буш проголошував можливість здійснити проти Ірану широкомасштабну військову операцію, за зразком Іраку, щоб ліквідувати іранські ядерні об'єкти, то адміністрація Б. Обами має намір застосовувати головним чином засоби політико-дипломатичного і економічного впливу. В будь-якому випадку США будуть робити спроби подолати ядерні амбіції іранського керівництва. В зовнішньополітичному "порядку денному" адміністрації демократів підкреслюється: "Барак Обама підтримує тверду і безпосередню демократію з Іраном без попередніх умов. Настав час використати силу американської дипломатії, щоб змусити Іран припинити його протиправну ядерну програму, підтримку тероризму і загрози Ізраїлю. Обама і Байден (віце-президент США – автори) запропонують іранському режиму вибір. Якщо Іран відмовиться від його ядерної програми і підтримки тероризму, ми запропонуємо такі спонукальні заходи, як членство у Світовій торговельній організації, економічні інвестиції і перехід до нормальних дипломатичних відносин. Якщо Іран продовжуватиме свою тривожну поведінку, ми підемо на економічний тиск і політичну ізоляцію. У здійсненні цієї дипломатії, ми будемо тісно координувати дії з нашими союзниками і діючи з ретельною підготовкою" [2].

Висловлена Б. Обамою готовність вести з Іраном прямі переговори без попередніх умов викликала гострі дискусії в американському політикумі. Так, дослідницька група Вашингтонського інституту близькосхідної політики (Е. Хабігер, В. Шнайдер і Н. Содерберг) стверджує, що в Ірані здійснено перший крок для збагачення урану (подрібно), достатнього, щоб забезпечити паливом 50 ядерних зарядів. Посилаючись на потенційну можливість купівлі Іраном російської протиповітряної системи С-300, американські фахівці, закликають адміністрацію до рішучого "стримування" ядерного прогресу Ірану за допомогою військових засобів [12].

Старший дослідник американського Інституту підприємництва, колишній постійний представник США в ООН Джон Болтон закликає Ізраїль завдати військового удар по ядерним об'єктам Ірану. "Я не думаю, що існують будь-які сумніви в тому, що Ізраїль має політичну волю використати військову силу проти (ядерної – автори) програми Ірану" – пише Болтон [6]. Нагадавши про бомбардування ізраїльською авіацією сирійського реактора біля Багдада в 1981 р., Болтон висловив надію, що "поставлений перед перспективою ядерного

сусіда, ядерного ворога поруч, Ізраїль не вагатиметься нанести удар" [6].

Представники поміркованого, ліберального крила політико-академічного комплексу США підтримують позицію адміністрації Б. Обами відносно Ірану. Так, почесний професор історії Браунського університету С. Граубард пише: "Не існує виправдань для військової атаки Сполученими Штатами, чи Ізраїлем на Іран. Сполученими Штатами, які протистоять ворожому Ірану, що має намір створити ядерну зброю, необхідно бути готовими використати будь-який міжнародний форум разом зі своїми союзниками, будь-який економічний і політичний тиск, щоб попередити це. Розважливий дипломатичний наступ напевне досягне більш позитивних результатів, аніж страхання, так поширене в роки Буша" [5, р. 180].

Варто відзначити, що адміністрація Б. Обами, взявши курс на відхід від жорсткої політики адміністрації Дж. Буша у відносинах з Іраном, не відмовилася від санкцій проти цієї країни. Так, 11 березня 2009 р., президент Б. Обама заявив, що Іран продовжує створювати "надзвичайну загрозу" для національної безпеки США. Тому Б. Обама продовжив надзвичайний стан відносно Ірану, встановлений 15 березня 1995 р., ще на один рік [11]. Тому питання про шлях вирішення Сполученими Штатами ядерної проблеми Ірану залишається відкритим.

Аналіз перших кроків "кризової дипломатії" в зовнішній політиці Б. Обами свідчить, що прагматичний підхід нової адміністрації до вирішення конфліктів, в які втягнуті США, має певні спільні риси з діями адміністрації Дж. Буша. Це проявляється, як у збереженні силового компоненту у вирішенні конфліктів, у які втягнуті США, так і в прагненні перемогти в цих конфліктах, що повинно зміцнити престиж Вашингтона. "Здатність Сполучених Штатів вирішувати майбутні загрози буде залежати від їх поведінки у сучасних конфліктах. Говорячи відверто, невдача або те що буде розглядатися як невдача – і в Іраку, і в Афганістані – буде згубним ударом по довірі до США, як серед друзів і союзників, так і серед потенційних супротивників" [3, р. 28], – стверджує глава Пентагону Роберт Гейтс.

1. Fick N.C., Nagl J.A. How to win a losing war // Foreign Policy. January/February 2009; 2. Foreign Policy – http://www.whitehouse.gov/agenda/foreign_policy; 3. Gates R.M. A balanced strategy // Foreign affairs. January/February 2009. vol. 88, № 1; 4. The general's next war // Foreign Policy. January/February 2009; 5. Graubard R.S. A broader agenda. Beyond Bush-era foreign policy // Foreign Affairs. January/February 2009. vol. 81, № 1; 6. Iran and next administration: policy challenges – <http://heritage.org/research/MiddleEast/he1104.cfm>; 7. Iraq: pause in troop drawdown make sense – <http://www.heritage.org/research/Iraq/wm1871>; 8. Nomination hearing to be secretary of state Hillary Rodham Clinton – <http://www.state.gov/secretary/rm/2009a/01/115196.htm>; 9. Obama B. Renewing America leadership//Foreign Affairs. July/August 2007 – <http://www.foreignaffairs.org/200777070/baessay86401/barakobama>; 10. Phillips J. Iraq's Election: a win for prime-minister Maliki and the United States – <http://www.heritage.org/research/Iraq/wm1871.cfm>; 11. Presidential notice of Iranian sanction – http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Presidential-Notice-on; 12. Preventing a cascade on instability: US engagement to check Iranian nuclear progress – <http://www.washingtoninstitute.org/template.c05.php?CD=3021>; 13. Renewing America's promise. The 2008 Democratic national platform – www.democrats.org; 14. Republican Platform 2008 – www.gopconvention2008.com; 15. Statement by the President on Afghanistan – http://www.whitehouse.gov/the_press_office/statement-by-thePresident-on-Afghanistan

Надійшла до редколегії 20.02.09

С. Денисов, асп.

ПРИНЦИПИ ПОЛІТИКИ ДРУГОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ДЖ.В.БУША (2005–2008 РОКИ) ЩОДО РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

У статті окреслені головні засади формування політики другої адміністрації Дж.В.Буша стосовно Російської Федерації в 2005–2008 рр.

In the article author describes main aspects of the American policy towards the Russian Federation from 2005 to 2008 under second G.W.Bush administration.

Актуальність дослідження полягає в першочерговості і важливості взаємовідносин між США і Російською

Федерацією для світового співтовариства, особливо на сучасному етапі його розвитку, з огляду на історичне

© Денисов С., 2009

значення американо-російських відносин і виходячи з посилення міжнародних позицій Російської Федерації. Хронологічні рамки окреслені з огляду на те, що саме в роки діяльності другої адміністрації Дж. В. Буша остаточно сформувалися головні принципи політики президента стосовно Російської Федерації.

Проблематика дослідження має достатню джерельну базу, яка доступна в мережі Інтернет. Це офіційні заяви голів Державного департаменту США, які розміщені на офіційному сайті цієї урядової установи, матеріали прес-служби Білого дому, а також сайту аналітичного центру Конгресу. Важливими є російські урядові Інтернет-ресурси, наприклад, сайт урядової "Російської газети", а також, ресурс аналітичного журналу "Росія в глобальній політиці".

Мемуарні джерела по темі даного дослідження не створені, але до таких варто зарахувати спогади С. Телбота, радника В. Клінтона в ділянці відносин з Російською Федерацією та інших пострадянських країн, першого заступника держсекретаря в 1994–2001 рр. Мемуари С. Телбота цікаві значним фактичним матеріалом, який допомагає зрозуміти основи американської політики стосовно нової Росії, знайти спільне і відмінне в російській політиці між адміністраціями В. Клінтона і Дж. Буша [21].

Кількість монографій та статей з досліджуваної проблематики не можна вважати значною. Серед них становлять інтерес праці таких авторів, як В. ЛеФевр [15], в якій автор встановлює причини виникнення Холодної війни, її вплив на подальший розвиток американо-російських відносин; П. Болта, Чанг Су, та Ш. Крос, в яких автори розглядають роль кожної країни в системі світової безпеки початку XXI ст. [11]

Серед досліджень, які надають нам ширшу панораму американо-російських відносин останнього десятиліття, найбільш корисними були праці З. Бжезінського "Велика шахівниця", "Вибір. Глобальне панування або глобальне лідерство", які чітко окреслюють проблеми американо-російських відносин на найближче майбутнє [1,2]. Праця Г. Кіссінджера "Дипломатія" дає розуміння глибини відносин між США і СРСР/Росією, їх ідеологічного фундаменту, проводить історичні паралелі [6].

Аналіз наявних джерел свідчить про поступову еволюцію у підходах США стосовно Росії протягом двох каденцій президента Дж. Буша. Вони змінюються від курсу на відносно інтенсивне співробітництво за часів першої адміністрації Дж. Буша (2001–2005 рр.), що, зокрема, обумовлювалось подіями 9/11, які зорієнтували адміністрацію В. Путіна на співпрацю з західним блоком країн, до принципової незгоди з цілою низкою питань глобального і регіонального значення за часів другої адміністрації [12]. Серед останніх відзначимо розширення НАТО до безпосередніх кордонів Росії, плани зі спорудження системи ПРО в Східній Європі, безпосередню військову участь Москви в грузино-осетинському конфлікті 2008 р., принципову позицію США відносно дотримання прав людини та принципів демократії в Росії.

Однією з причин еволюції двосторонніх відносин стало призначення керівником Державного департаменту К. Райс, яка на початку 2006 р. запропонувала нові принципи американської зовнішньої політики, відображені в концепції, так званої "трансформаційної дипломатії". В її основі лежить поглиблена робота з країнами-партнерами, яка охоплює політичні, соціальні, економічні блоки, як органічні складові співпраці між країнами [16].

Важливо, що починаючи з 1991 р. американські адміністрації формували свою політику стосовно Російської Федерації, з огляду на якість демократичних перетворень в країні, від успішності яких залежала риторика конкретної адміністрації стосовно Москви. Не стала винятком і друга адміністрація Дж. Буша, предметом критики якої зокрема стає відхід від демократичних те-

нденцій в Росії, що на думку американських аналітиків засвідчили думські вибори 2007 р. [17]

В контексті статті варто уваги еволюція концептуальних настанов США у політиці відносно СРСР в проміжок часу від 1945 по 1991 рр. Варто наголосити, що настанови адміністрації Дж. В. Буша щодо Росії, слід розглядати в історичному контексті радянської політики Вашингтона після 1945 р. Першою концептуальною зміною, яка була реакцією США на їх статус лідера західного світу внаслідок II Світової війни, і загрозу поширення комунізму в Європі, стала доктрина "стримування" СРСР, запропонована Дж. Ф. Кеннаном. Її основні положення містилися в його "Довгій телеграмі" [5]. В більш узагальненому вигляді свої погляди на американо-радянські відносини Дж. Кеннан виклав у своїй статті "Америка та російське майбутнє" в 1951 р. [4] У 1947 р., виходячи з небезпеки для США поширення ідеологічного впливу соціальних ідей комунізму в "пошматованій" післявоєнній Західній Європі, президент Г. Трумен пропонує їй військову і економічну допомогу, пізніше розвинуту в "Доктрині Трумена". Доктрина "стримування" Дж. Кеннана, "доктрина Трумена" і економічний план Маршалла розглядались Вашингтоном як своєрідна гребля на шляху потоку комуністичних ідей з СРСР, який відтепер став ідеологічним антагоністом Заходу. Вищевказані зовнішньополітичні заходи стали осточнішим відходом від ізоляціоністської доктрини Монро. На практиці це стало ідеологічною основою створення НАТО та інших союзницьких систем Заходу, від Західної Європи до Латинської Америки впродовж 1940-х і 1950-х рр. З початку 1950-х рр. стрижневою для Вашингтону стає доктрина масованої військової відплати, в разі нападу СРСР. Подібна політика продовжилась і на початку правління республіканця Д. Ейзенхауера (1953–61), щоправда, на практиці вона корегувалася з певним потеплінням відносин між двома наддержавами, які усвідомили неможливість постійної ідеологічної і військової ескалації та напруги в двосторонніх відносинах. Логічно що принцип масованої відплати в разі агресії еволюціонував в доктрину "Гнучкого реагування" започатковану в 1955 р., яка передбачала певну симетрію у гіпотетичній військовій відповіді. Відтепер, наддержави переходили до політики вимушеного співіснування. Основні концепції співіснування з СРСР і реагування на його дії були закладені в 1940–1950-х рр., з їх подальшою модернізацією за вимогами часу. Наприклад, підтримка миру з позиції силового залякування – основна трактовка відносин з СРСР за короткої адміністрації Дж. Форда (1974–77), або доктрина Дж. Картера (1977–1981) про застереження Москви щодо втручання в сфери життєво важливих інтересів Вашингтону. За часів адміністрацій Р. Рейгана та Дж. Г. Буша, політика Вашингтону відносно Москви набула конкретних обрисів, – вона була направлена на поступове економічне, військове і ідеологічне її ослаблення. На початку 1980-х рр. це призвело до нового витка гонки озброєнь, який був не під силу СРСР, і як наслідок до двосторонніх переговорів про роззброєння. Після краху СРСР підходи до оновленої Росії з боку адміністрацій Б. Клінтона були діаметрально протилежні республіканцям. Відтепер США намагалися залучити Російську Федерацію до політичного і економічного блоку західних держав.

Безперечно, дані концепції вплинули на формування американської політики стосовно нової пострадянської Росії. Вони стали своєрідним фундаментом для розробки нових доктрин, які орієнтувалися на якісно нові міжнародні, військові і соціально-економічні реалії пост-біполярного світу.

З огляду на згадані доктрини, слід визнати, що на початку XXI ст. в США не існувало чіткої лінії поведінки відносно Російської Федерації. Причина криється в до-

силь розмитому перехідному періоді 1990-х рр., коли американська політична еліта не дійшла консенсусу щодо свого ставлення до Росії. Вона коливалась між моделями підходів до Росії, як до великої держави, яка переживала тимчасові труднощі, як до східноєвропейської держави середнього рангу, або до унікального державно-історичного феномену, зі слабкою економікою але величезними збройними силами. Як відзначив наближений до ліберальних кіл дипломат С. Телбот, "російське питання" було відсутнє на порядку денному на початку правління адміністрації Дж. Буша [8].

Стосунки між Вашингтоном і Москвою в досліджуваній період формувалися цілою низкою складових і рівнів, що свідчить про широке коло інтересів обох держав. Найважливішими з них були такі:

1) Геополітична конкуренція в деяких випадках досить сильно вплинула на відносини двох держав. Відзначимо, що на період правління другої адміністрації Дж. Буша, Вашингтон та Москва не були ні союзниками, ні антагоністами в повному розумінні цих понять. Їх співпраця, або принципова незгода базувалися винятково на національних інтересах тактичного, або стратегічного характеру, які майстерно впліталися в структуру глобальної політики двох держав.

2) Діалог в сфері ядерних озброєнь і протидії розповсюдження ядерних технологій в країнах третього світу, наприклад, Ірану, Північної Кореї; контроль над "чорним ринком" ядерної зброї, задля запобігання ядерному тероризму [13];

3) Припинення розповсюдження ЗМУ, особливо, в контексті глобальної війни з тероризмом, яку де-факто очолювали США [19].

4) Важливою складовою геополітичної співпраці стало виявлення та закриття нелегальних каналів поставок озброєнь, наркотрафіків, що особливо актуально стосовно проблемного регіону Середньої Азії і передбачало активну співпрацю розвідувальних структур обох держав.

На тлі двосторонньої співпраці в різноманітних галузях (енергетичній, військовій, високих технологій, аерокосмічній) принципова незгода була помітною переважно в політиці обох держав стосовно країн Східної Європи, безпосередніх сусідів Російської Федерації. Це перш за все питання розширення НАТО, розбудова анонсованої другою адміністрацією Дж.В.Буша системи ПРО в країнах Східної Європи, занепокоєність Вашингтону політикою Москви в енергетичній галузі (в контексті перетворення енергоносіїв на засіб політичного тиску), розбіжності стосовно Північної Кореї та Ірану, через прагнення цих країн оволодіти ядерними технологіями подвійного застосування.

Суттєвою складовою двосторонніх відносин стали постійні зустрічі голів держав, яких до початку 2007 р. відбулось дев'ятнадцять, а також постійний діалог в рамках "Великої вісімки" [12].

З огляду на перебіг взаємовідносин між офіційним Вашингтоном і Москвою в розглянутий період можна виокремити такі принципи політики США стосовно Росії, як універсалістський та неоконсервативний. Варто зауважити, що основи політики досліджуваної адміністрації стосовно Росії базуються на комбінації даних принципів, при домінуванні другого. При цьому, настанови і принципи політики не були оформлені в чітку доктрину поведінки стосовно Росії, що ускладнювало взаємини з Москвою. Це відмічали аналітики з обох боків, причому, подібна чітка доктрина стосовно США була відсутня і в Російській Федерації. Такий стан речей не відповідав ролі і місцю США і Росії в системі міжнародних відносин початку XXI ст.

"Універсалістський" принцип зводився до подальшого залучення та інкорпорації РФ до групи економічно розвинутих країн західного блоку, з огляду на подальше поси-

лення КНР і небажаності для Заходу будь-якого варіанту блокування Російської Федерації і Китаю. Саме в цьому контексті слід розглядати прийняття Москви до "Великої вісімки" в 2002 р. При цьому, судячи з усього, цей процес мав дистанційний і довготерміновий характер. В доктринальному плані дана політика була дуже притаманна ліберальним колам і особливо була характерна для часів президентства Б. Клінтона, що засвідчує в своїх мемуарах заступник держсекретаря в його другій адміністрації С. Телбот [21]. За Дж. В. Буша, однак, йшлося про зміну офіційного ставлення Вашингтона до Російської Федерації як до глобального гравця: від остаточного прийняття Росії в 2002 р. на самміті у Кананаскісі до "Великої вісімки" [9; с.400], до проведення в 2006 р. зустрічі голів її держав в Санкт-Петербурзі. Ця подія небезпідставно розцінювалася низкою західних і російських аналітиків, як визнання нового статусу Російської Федерації і значення Вашингтону в даному процесі були першочерговими. Найбільш корисною дана політика Вашингтону стала при вирішенні найнагальніших проблем, які стояли перед світовим співтовариством, – розповсюдження ЗМУ, тероризму, заощадження енергоресурсів, зміни клімату. Вирішення самотужки даних проблем міжнародного характеру занадто складне для США, а підтримка Росії була важливою, з огляду на напрацьовану розвідувальну базу і спільність інтересів в сфері боротьби зі світовим тероризмом.

"Неоконсервативний принцип" відстоювався тими колами у Вашингтоні, які були зацікавлені в подальшому збереженні дистанції між США і Російською Федерацією як природними антагоністами. Для них, за словами З. Бжезінського (який, відзначимо не є неоконсерватором) Росія занадто слабка щоб бути повноцінним партнером, і занадто сильна, щоб стати пацієнтом [1; с.123]. Така думка характерна для багатьох представників політичної і академічної еліти США, на що вказує російський дослідник Б. Ширяєв: "Яку б політику не провадила Росія, США ніколи не визнають її рівною собі" [10; с.327]. Виходячи з цього, Російська Федерація не може бути стрижневою країною для американської зовнішньої політики, як було під час протистояння з СРСР, а є лише засобом для стримування подальшого розповсюдження ядерної зброї і боротьби з міжнародним тероризмом. Головний акцент робиться на просуванні стратегічних інтересів США, в регіонах, в яких вони безпосередньо зіштовхуються з інтересами Росії, що призводить до похолодання у відносинах з Москвою. Вищеозначені постулати були спрямовані на поступове зведення до мінімуму впливу Москви на теренах колишнього СРСР, служили підґрунтям для просування системи ПРО в Східній Європі, ігнорування думки Російської Федерації в Косовському питанні, створення альтернативних шляхів доставки газу, нафти і т.д.

Активізація подібних політичних настроїв серед американської політичної еліти, та поетапний наступ США в цих регіонах в проміжку 2005–2008 рр. очікувано призвели до протидії з боку Москви. Російська Федерація, виходячи зі сприятливої кон'юнктури цін на сировину, на базі якої Москва досягла певних успіхів в стабілізації своєї соціальної системи і модернізації збройних сил (які завжди були стрижнем соціально-економічної ідеології Росії на всіх історичних етапах її розвитку) відповіла своїми контрзаходами. Вони варіювалися від підтримки сепаратистських рухів в країнах Центральної Азії, Молдови, задля тиску на їх уряди, з метою введення або посилення військової присутності росіян в регіоні, до прямого військового втручання в грузино-осетинський територіальний конфлікт в серпні 2008 р., яке було рішуче засуджене Вашингтоном, і призвело до нового загострення у відносинах з США [20]. Знаковим було навмисне ігнорування Москви віце-президентом Р. Чейні, під час його незапланованого візиту до Грузії,

Азербайджану, України та Італії і певно з точки зору журналіста чи політолога від цього кроку виразно віяло привидом "холодної війни".

Зауважимо, що військові дії Росії в зоні грузино-осетинського конфлікту припали на розпал президентської кампанії в США, саме в той час, коли Вашингтон був обмежений в своїх зовнішньополітичних маневрах. Вельми цікавим в науковому плані можуть стати історичні паралелі між подіями серпня 2008 р., та іншими великими військово-політичними акціями СРСР/Росії. Таких, наприклад, як Берлінська криза 1948 р., введення військ СРСР в Угорщину в 1956 р., придушення Празької весни в 1968 р., введення військ в Афганістан в 1979 р. Всі вищезначені військово-політичні акції Москви припадають на роки президентських виборів в США. Тож постає логічне запитання про їх закономірність або випадковість.

Зі свого ж боку зауважимо, що одним з актуальних явищ для сучасної системи міжнародних відносин стало виникнення в американо-російських відносинах тенденції до розгортання нового політичного, економічного, військового протистояння, на кшталт "холодної війни" між США і СРСР зразка другої половини ХХ ст.

З іншого боку, зважаючи на наявні документи і висновки дослідників, можна стверджувати про неможливість повторення феномену "холодної війни" між США і Росією під час другої каденції Дж. В. Буша. Запоруками цього були:

1. Неспівмірність економічного і військового потенціалу США і Російської Федерації;

2. Подальша інкорпорація Росії до світової глобальної економіки, з її взаємозалежними схемами;

3. Наростаюча в цей період взаємозалежність геополітичного характеру між двома державами, яка обумовлена переплетенням тактичних і стратегічних інтересів в проблемних регіонах світу, що спонукало їх до ситуативної співпраці;

4. Відсутність чіткої і структурованої бази підтримки серед країн-сателітів, або союзників, яких Росія де-факто не має, зокрема і через брак привабливої ідеології. Москва на початку ХХІ ст. не запропонувала жодного соціально-економічного проекту, який міг би стати альтернативою західному проекту ліберальної економіки.

Відзначимо, що в більшості аналітичних досліджень, які мають переважно російське походження, теза про розгортання нового глобального протистояння взагалі не порушувалася, хоча і відзначалося можливе загальне погіршення відносин між Вашингтоном і Москвою, та частковий демонтаж напрацьованої бази співпраці [7].

В 2008 р. неможливість повторення протистояння між США і Росією відзначила держсекретар К. Райс: "Зрозуміло, що ми не маємо постійного антагоніста в особі Росії...останні заяви з приводу повторення нової Холодної війни є нонсенсом. Наші взаємовідносини сьогодні фундаментально відрізняються від тих, що були...Сьогодні фактом є конструктивна співпраця між Сполученими Штатами і Росією з багатьох питань, які базуються на взаємному інтересі – від нерозповсюдження ЗМУ до боротьби з тероризмом, підтримки миру на Близькому Сході...Звісно, є розчарування...але ми сподіваємося, що Росія провадитиме не монополістичну, а прозору та конкурентноздатну енергетичну політику. В будь-якому разі, неможливо уявити світ без американо-російської співпраці, яка полегшить вирішення будь-яких проблем" [18]. В тому ж дусі висловився президент Російської Федерації В. Путін в 2007 р. на конференції в Мюнхені. Незважаючи на загальну жорстку

риторику, його тези були співзвучні з заявами К. Райс: "...Росія і США об'єктивно зацікавлені в посиленні режимів нерозповсюдження зброї масового ураження і засобах її доставки. Саме наші країни, які є лідерами за ядерним і ракетним потенціалом, повинні стати лідерами в розробці нових, більш жорстких заходів у сфері нерозповсюдження. Росія готова до такої роботи"[3]. Він також акцентував увагу на економічній співпраці Російської Федерації і країн західного блоку.

Таким чином, теза про початок нової "Холодної" війни між країнами, незважаючи на всі складності даного історичного періоду була гіперболізацією стану відносин між США і Російською Федерацією в 2005-2008 рр.

Відзначимо, що відносини між США і Росією в період з 2005 – 2008 рр. характеризувалися половинчистістю, відзначалися як продовженням поглибленої співпраці з низки стратегічних міжнародних питань, так і зіткненням інтересів в регіонах. Співробітництво між двома країнами під час каденції другої адміністрації Дж. В. Буша було не нормою, а скоріше винятком. В даному контексті, важливим стало те, що, як вже зазначалося, виразно окресленої зовнішньополітичної доктрини стосовно одна одної, дві держави не мали починаючи з 1991 р. Її формування стало питанням майбутнього, що на кінець правління адміністрації Дж. В. Буша – суттєво ускладнювало діалог між державами.

З огляду на це перспективним завданням для дослідників на майбутнє стає відстеження переходу американо-російських відносин на якісно новий рівень, оформлений двома державами в доктринах.

1. Бжезинський З. Великая шахматная доска. – М., 2005. – 256 с.
2. Бжезинський З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство. – М., 2005. – 288 с.
3. Выступление президента России на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности, 10 февраля, "Российская газета" – Центральный выпуск №4292 от 12 февраля 2007 г., <http://www.rg.ru/>.
4. Кеннан Дж.Ф. "Америка и русское будущее" (George F. Kennan. America and Russian Future. – Foreign Affairs, v. 29, № 3, April 1951, p. 351-370), //Новая и новейшая история, №3, 2001.
5. Кеннан Дж.Ф. Телеграмма посольства США в Москве №511 от 22 февраля 1946 г. ("Длинная телеграмма") <http://www.ilinskiy.ru/publications/sod/giprotp2.php>.
6. Киссинджер Г. Дипломатия. Т.1-2, – М., 1997. – 848 с.
7. Мир вокруг России: 2017. Контурь недалекого будущего. – М., 2007. – 160 с. <http://www.globalaffairs.ru/>.
8. Тэлбот С. "...Мне кажется нельзя исключить разворот сына к идеям отца."//Международные процессы, Том 2, №2(5). Май-август 2004 <http://www.intertrends.ru/five/011.htm>.
9. Шаклеина Т.А. Россия и США в новом мировом порядке. – М., 2002, 400 с.
10. Ширяев Б.А. Внешняя политика США. – СПб, 2007. – 442 с.
11. Bolt P., Su Changhe, Cross S. The United States, Russia, and China: Confronting Global Terrorism and Security Challenges in the 21st Century. Praeger Security International, 2008, 228 p.
12. Goldman S. Russian Political, Economic, and Security Issues and U.S. Interests, May 31, 2007, <http://www.fas.org/spp/crs/row/RL33407.pdf>.
13. Joint Statement by U.S. President George Bush and Russian Federation President V.V. Putin Announcing the Global Initiative to Combat Nuclear Terrorism For Immediate Release, Office of the Press Secretary, July 15, 2006, <http://www.whitehouse.gov/>.
14. Joint Statement by President George W. Bush and President V. V. Putin, G-8 Summit 2006, For Immediate Release Office of the Press Secretary, July 17, 2006, <http://www.whitehouse.gov/>.
15. LaFeber W. America, Russia and the Cold War 1945-2006. McGraw-Hill Humanities, 2006, 496 p.
16. Nakamura K., Epstein S. Diplomacy for the 21st Century: Transformational Diplomacy, August 23, 2007, <http://www.fas.org/spp/crs/row/RL34141.pdf>.
17. Nichol J. Russia's December 2007 Legislative Election: Outcome and Implications, December 10, 2007, <http://www.fas.org/spp/crs/row/RS22770.pdf>.
18. Rice Keynote Address at World Economic Forum Meeting, Secretary Condoleezza Rice, Davos, Switzerland, January 23, 2008, <http://usinfo.state.gov/>.
19. President Bush and Russian President Putin Participate in Press Availability, G-8 Summit 2006, For Immediate Release Office of the Press Secretary, July 15, 2006 <http://www.whitehouse.gov/>.
20. President Bush Condemns Actions Taken by Russian President in Regards to Georgia, For Immediate Release Office of the Press Secretary August 26, 2008, <http://www.whitehouse.gov/>.
21. Talbot S. The Russia Hand. A Memoir of Presidential Diplomacy. New York: Random House, 2003. 478 p.

Надійшла до редколегії 07.04.09

ПОХОДЖЕННЯ КНЯЗІВСЬКИХ ІМЕН В КИЇВСЬКІЙ РУСІ IX–XIII СТОЛІТЬ

У статті дається характеристика особових імен, які використовували князівські династії Київської Русі в IX–XIII ст. Традиції князівської родинної антропонімії досліджуються у взаємозв'язку з процесом історичного, соціального і культурного розвитку давньоруської держави.

The article describes personal names borne by the princely families of the Kievan Rus in the IX–XIII centuries. Traditions of the princely family's anthroponymy are being investigated in correlation to the process of historical, social and cultural development of the Old Russian State.

Імена, якими користувалися в князівських династіях в Київській Русі IX–XIII ст., визначені державними і родинними традиціями. Ці імена невід'ємно пов'язані з розвитком давньоруської держави в язичеській і християнській періоди її історії.

Перші відомості про імена князів у східних слов'ян містяться в літописній розповіді про заснування Києва. "И быша 3 браться, единому имя Кый, другому Щек, а третьему Хорив, и сестра их Лыбедь. И сядяще Кый на горе, где ныне Зборичев, а Щек сядяще на горе, идеже ныне Щековица, а Хорив на 3 горе, от негоже прозвася Хоривица" [5, с. 13].

Суперечки про походження цих імен точаться серед істориків вже тривалий час. Тим більше, що літописець Нестор наводить різні перекази про перших князів. Згідно одному з них, брати були звіролови: "бяху ловяще зверь" [5, с. 13]. За іншими переказами: "Инии же не ведуще глаголаху, яко Кый есть перевозник был" [5, с. 13]. Нестор-літописець рішуче заперечує обидві версії, стверджуючи, що Кий насправді був полянським князем: "Аще бо перевозник Кый, то не бы ходил ко Царю граду, но сей княжаше в роду своем" [5, с. 13].

Відомості легенди про перших князів мають різне походження. Поряд з використанням усних переказів, в яких відображена давньослов'янська міфологія, політична і економічна історія, тут є спроба пояснити давні географічні назви на території Києва.

Ім'я Кий історики переважно трактують як титул, який означає скіпетр правителя. В Польщі аналогічним за значенням був титул Пяст, згодом осмислений як ім'я першого князя. Першою правлячою династією Польщі була династія Пястів. Імена братів Кия переважно трактується таким чином: Щек означає "змія", Хорив походить від слова "хорс" – Сонце. Є й інша точка зору, згідно якій в іменах братів відображений спогад про те, що колись на Київських горах стояли святилища слов'янських богів Перуна (його атрибутом є палиця), Волоса (його атрибутом була змія) і Хорса. Однак більшість істориків, слідуючи за Нестором-літописцем, трактує Кия як слов'янського князя, засновника першої на Русі династії Києвичів. Польський історик XV ст. Ян Длугош повідомляє про те, що після Кия владу в русів тримали його нащадки, передаючи її через синів і племінників, аж поки до влади в IX ст. не прийшли два князі – співправителі Аскольд і Дір [6, с. 307].

Літопис, повідомляючи про призначення слов'янами варягів в 862 р., трактує Аскольда і Діра як варязьких князів. Однак ці відомості були вписані в літопис після захоплення варягами влади на Русі, і є тенденційними. Імена Аскольд і Дір не мають надійної інтерпретації на германських мовах. Те саме стосується і мов слов'янських, хоч Б.А. Рибakov виводив ім'я Аскольд від назви рік Оскол та Ворскла – "Ворьсколь" [6, с. 308]. Цікавим є трактування цих імен як кельтських титулів. У такому розумінні Аскольд по кельтськи означає "високий", а Дір – "величний". Контакти між слов'янами і кельтами відбувалися в V–III ст. до н.е., в добу великого розселення кельтів по Європі. Тоді слов'яни могли запозичити кельтські титули.

За легендою, призначені на Русь варяги, яких очолювали три брати: "...срубиша город Ладогу, и сяде в Ла-

доге старей Рюрик, а другой (Синеус) сиде... на Белоозере, а третии Трувор в Изборську" [5, с. 16]. Оцінюючи ці події з точки зору норманської теорії заснування держави Русь, Н.М. Карамзін відзначав, що: "Таким чином варяги заснували дві самодержавні області в Росії. Рюрик на півночі, Аскольд і Дір на півдні" [1, с. 69].

Однак дані антропонімії заперечують подібній інтерпретації подій. Ім'я Рюрик походить від скандинавського Хродрік – "славний і багатий", Синеус походить від "сіне хус" – "свій рід", Трувор означає "вірна дружина". Тобто це початок якоїсь скандинавської саги, котра починається словами: "Славний і багатий, з своїм родом і вірною дружиною..." Другий і третій брати Рюрик насправді є міфічними, їх ніколи не існувало. В свою чергу, як вже відзначалося, імена Аскольд і Дір не мають відношення до германських мов.

При владі варягів, котрі всіляко намагались довести, що саме вони, а не слов'янські князі, почали державотворення на Русі, в літопис вносилися інші тенденційні повідомлення. Навіть місцевих слов'янських племінних князів в цих повідомленнях подавали як варягів: "Бе бо Рогволод пришел из замория, имяше власть свою Полтеск (Полоцк), а Туры в Турове, от негоже и туровци прозвашася" [с. 38]. Насправді імена Рогволод – "володар рогу достатку" і Тур є слов'янськими.

У 882 р. варяг Олег здійснив переворот в Києві, вбивши князів Аскольда і Діра. Як довели дослідники, вбитим був Аскольд, Діра приписали в літопис потім. Скоріше за все, Дір правив Руссю ще до Аскольда. Це різні князі династії Києвичів, можливо і не співправителі.

Від Олега влада перейшла до сина Рюрика Ігоря. В різних варіантах літопису Олег є дядьком Ігоря або по батьку, або по матері. Від "старого Ігоря" починається династія Рюриковичів, яка правила на Русі майже 800 років – з середини IX по кінець XVI ст. "Велика династія" – так називають Рюриковичів, тримала в своїх руках всю повноту державної влади на Русі протягом життя 21 покоління – від отримання її Олегом в 882 р. до 1598 р. – останнього року правління царя Федора Іоанновича.

За цей час в династії Рюриковичів склалися коло вживаних особових імен. Спочатку це були варязькі і слов'янські імена. Після хрещення Русі в 988 р. новонародженим стали давати імена грецького, латинського і старослов'янського походження, запозичені з Візантії разом з релігією. Ці імена давалися в церкві по святцям. Але до початку XIV ст. князі мали також давньоруські імена, які їм давали батьки. В літопису під 1114 р. є запис: "...преставися благоверный князь Михаил, зовомый Святополк" [5, с. 103]. Мається на увазі великий князь Київський Святополк Ізяславич, засновник Михайлівського Золотоверхого собора. Інший запис літопису під 1177 р.: "...родися у Игоря сын и нарекоша имя ему в крещении Андреян, а княжее Святослав" [4, с. 604]. Тут мова іде про князя Новгород-сіверського Ігоря Святославича – героя "Слова о полку Ігоревім".

Таким чином, в династії Рюриковичів вживалися так звані "княжі" імена. За формою це слов'янські імена-композиції, котрі складалися з двох слів-основ. Можна, в принципі, погодитися з думкою деяких філологів, що в Київській Русі використання подібних імен не було при-

вілеєм лише князів і бояр: "Давньоруські імена-композиції часто не зовсім обгрунтовано звуть князівськими, оскільки у князів такі імена краще збереглися, ніж у простого народу" [9, с. 64]. Дійсно поява двоосновних імен сягає індоєвропейської давнини. В слов'янській, германській, грецькій і індійських мовах вони складалися протягом тисяч років. У добу античності в IV-VI ст. такі імена у слов'ян були дуже популярні.

Завданням даної статті є не дослідження всіх слов'янських імен-композицій, а окреслення кола родинних "княжих" імен династії Рюриковичів в IX-XIII ст. Маються на увазі саме слов'янські імена. Якщо церковне ім'я може лише повідомити про дату народження князя, то на вибір слов'янського імені впливала велика кількість генеалогічних, історичних і культурних факторів. Велику роль відігравав також особистий фактор. Слід зауважити, що обсяг статті вимагає обмежити дослідження лише чоловічими іменами.

Крім того, характеристика імен буде охоплювати перші 12 поколінь династії Рюриковичів, оскільки в 13-21 поколіннях слов'янські імена трапляються в них дуже рідко.

За даними джерел, перше покоління Рюриковичів представлено Рюриком, Сінеусом, Трувором і Віщим Олегом. Історик В.О. Ключевський бачив в них володарів варязьких князівств на Русі: "Так з'являються в другій половині IX ст. на півночі князівство Рюрика в Новгороді, Сінеусове на Білому озері, Труворове в Ізборську, Аскольдове в Києві" [2, с. 151]. Але імена князів, як вже відмічалось, заперечують таку інформацію літопису. Сінеус і Трувор не є іменами людей. Рюрик – "славний і багатий". Можливо, це не ім'я, а титул. Те саме стосується і Олега, ім'я якого на германській мові звучить як "хельге" – "святій". Це також титул, оскільки великий князь одночасно був головою язических жреців. Справжнє ім'я цього реального історичного діяча залишилося невідомим.

Друге покоління представлено Ігорем, сином Рюрика. Інгвар – "той, якого охороняє бог достатку" є реальним ім'ям шведського походження.

Третє покоління представлено сином Ігоря Святославом, а також його племінниками Улібом, Ігорем і Якуном. Дружиною Ігоря була слов'янка Ольга, християнське ім'я Олена. Ольга, як і Олег, є не ім'ям, а титулом, в перекладі "хельга" – "святих". Її слов'янське ім'я лишилося невідомим. Син Ігоря і Ольги Святослав першим в династії отримав слов'янське ім'я. Племінники князя Ігоря: Уліб-Гудлейфр, Ігор-Інгварр і Якун-Хакон мали варязькі імена.

Князь Святослав Ігоревич мав синів Володимира, Олега і Ярополка. Діти Уліба і його дружини Сфандри мали варязькі імена Турд, Фост, Сфірка. Інший племінник князя Ігоря, теж Ігор, можливо мав дружину слов'янку. Імена його дітей – Володимир і Предслава. Таким чином, в четвертому поколінні династії три чоловіки мали слов'янські імена, чотири варязькі.

Можна помітити, що в першому та другому поколіннях династії лише варязькі імена, в третьому поколінні з'являється перше слов'янське ім'я, а в четвертому число слов'янських імен збільшується. Це беззаперечно свідчить про слов'янення династії Рюриковичів в третьому поколінні, адже воно давало імена четвертому. П'яте покоління династії представлено численними синами великого князя Київського Володимира Святославича. В літопису зафіксовано такі імена його синів: Вишеслав, Ізяслав, Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис, Гліб, Станіслав, Позвізд, Судислав. Згадується і племінник Святополк, син брата Ярополка. Тут 11 слов'янських імен, і лише одне – Гліб, є варязьким.

Вибір імен синів красномовний. Дані антропонімії підтверджують, що Володимир любив і поважав свого батька князя Святослава і його двоюрідного брата Уліба. Двох своїх синів він назвав на їх честь Святославом

і Глібом. До Ігоря і Ольги відношення його, вочевидь, було іншим. Володимир був сином Малуші – ключниці княгині Ольги [3, с. 40]. За деякими даними, княгиня Ольга була проти шлюбу Святослава і Малуші, одружившись згодом свого сина на іншій дівчині. Мабуть тому імен Ольги і її чоловіка князя Ігоря серед дочок і синів Володимира Святославича немає. Крім того, немає серед них імен його братів Ярополка і Олега – суперників в боротьбі за владу.

Шосте покоління династії також складають численні сини Ярослава Мудрого. В них були такі імена: Володимир, Ізяслав, Ілля, Вячеслав, Ігор, Всеволод, Святослав.

Вибір імен синів Ярослава Мудрого також багато про що говорить. Ярослав Мудрий шанував своїх предків – володарів Русі. Діти названі на честь його прадіда – Ігор, діда – Святослав, батька – Володимир. Двоє дітей отримали імена на честь братів Ярослава Мудрого – Ізяслава і Всеволода. Останні, можливо, були друзями дитинства Ярослава. Всеволод помер в 995 р., Ізяслав в 1001 р. У боротьбі за владу на Русі, яка точилася між синами Володимира Святославича і його племінником Святополком Окаянним в 1015-1018 рр., вони участі не приймали. В свою чергу серед синів Ярослава Мудрого немає імен його суперників у боротьбі за владу князів Святополка Окаянного і Мстислава Хороброго, інших його братів – Бориса, Гліба, Вишеслава, Станіслава, Позвізда, Судислава. Деякі з них теж розглядалися їм як конкуренти в боротьбі за владу. В 1036 р.: "В се же лето всади Ярослав Судислава в поруб, брата своего, во Пскове – оклеветан к нему" [5, с. 65].

Сьоме покоління представляють онуки Ярослава Мудрого. Свій престол Ярослав Мудрий заповідав своєму старшому сину Ізяславу. Але найкраще відносився до іншого сина Всеволода: "...бе бо любим отцем паче всея братьи" [5, с. 69]. Судячи з імен його синів, Ізяслав знаходився в певній опозиції до батька. В їх іменах – Ярополк, Святополк, Мстислав, можна побачити польську орієнтацію Ізяслава. Дружиною Ізяслава була дочка короля Польщі Мешко Ламберта. Ярополк названий ним на честь брата Володимира Святославича, Святополк – на честь Святополка Окаянного, який також був одружений на дочці польського короля Болеслава Хороброго. Третій син Мстислав названий на честь брата Ярослава Мудрого Мстислава, з яким він вів боротьбу за владу.

Представники сьомого покоління князі Володимир Мономах і Олег Святославич поклали початок двом гілкам династії Рюриковичів – Мономаховичам і Ольговичам. Третьою князівською династією Русі стали Ізяславичі Полоцькі – нащадки брата Ярослава Мудрого Ізяслава.

Представник восьмого покоління Юрій Долгорукий – син Володимира Мономаха, заснував володимиро-суздальську гілку Мономаховичів. Своїм синам він дав такі імена: Борис, Гліб, Святослав, Ярослав, Мстислав, Ростислав, Всеволод, Іванко, Василько, Андрій Боголюбський. Князь Юрій Долгорукий був релігійною людиною – серед синів Борис і Гліб, серед дочок Ольга, названі на честь святих. Поважав він і своїх великих предків, давши синам імена великих князів Київських Святослава, Ярослава, Всеволода. Інші сини мали церковні імена.

Діти князя Всеволода Велике Гніздо, сина Юрія Долгорукого, в 10 поколінні мали такі імена: Борис, Гліб, Святослав, Володимир, Ярослав, Константин, Юрій, Іван. Історик С.М. Соловйов охарактеризував Всеволода Велике Гніздо як могутнього, але за самосвідомістю суто удільного князя Північно-Східної Русі: "...тому що Київ не мав вже для нього попереднього значення, яке мав для батька його Юрія (Долгорукого)" [8, с. 544]. Однак імена його дітей свідчать, що він мав іншу історичну свідомість. Святослав, Володимир, Ярослав названі на

честь великих князів Київських, Борис і Гліб – на честь перших руських святих, інші сини мали церковні імена.

Онуки Всеволода Велике Гніздо в 11 поколінні мали різні імена. Синів князя Ярослава Всеволодовича звали: Александр Невський, Федір, Константин, Андрій, Данило, Михайло, Василь, Ярослав. Видно, що князь Ярослав Всеволодович був релігійною людиною. Його сини, отримавши при хрещенні церковні імена по святцям, слов'янських імен вже не мали. Виключенням є його син Ярослав, котрий отримав ім'я, здається, на честь батька.

Те саме стосується і дітей Александра Невського. В 12 поколінні вони мали такі імена: Василь, Дмитрій, Андрій, Даниїл – родоначальник Московських царів. Слов'янських імен у них немає. Нащадки Даниїла на Московському престолі в дев'яти наступних поколіннях мали лише церковні імена: брати Юрій Данилович та Іоанн I Данилович Калина, брати Сімеон Гордий та Іоанн II Красний, Дмитрій Іоаннович Донський, Василь I Дмитрієвич, Василь II Васильович Темний, Іоанн III Васильович, Василь III Іоаннович, Іоанн IV Васильович Грозний, Федір Іоаннович. У 1598 р. боярин Борис Годунов був вінчаний на царство. На цьому припинилося правління династії Рюриковичів.

На відміну від Ярослава Всеволодовича, його брати Константин і Юрій давали своїм дітям слов'янські імена. Князь Константин Всеволодович назвав своїх синів Всеволод, Володимир і Василько. Всеволод – на честь діда, Володимир – на честь засновника династії Володимира Мономаха. Його син Василько – герой битви з монголо-татарами на річці Сіть в 1238 р., дав своїм дітям імена Борис і Гліб, на честь перших руських святих.

Володимиро-суздальський князь Юрій Всеволодович, також герой битви на річці Сіть 1238 р., дав своїм синам слов'янські імена: Всеволод, Володимир, Мстислав. Можливо, Всеволод – на честь діда, Володимир – Володимира Мономаха, Мстислав – Мстислава Хороброго. Всі вони загинули в битвах з монголо-татарами.

Галицько-волинська гілка Мономаховичів починається з сина Володимира Мономаха Мстислава Володимировича, далі його сина Ізяслава Мстиславича (обидва – великі князі Київські), потім онука Мстислава Ізяславича, далі правнука Романа Мстиславича. Цей князь, якого називали Роман Великий, об'єднав під свою владу Галицьке і Волинське князівства, ставши згодом великим князем Київським. Два його сини мали церковні імена: Данило і Василько. Данило Галицький мав синів: Іраклія, Лева, Романа, Шварно-Юрія, Мстислава. Крім останнього імені, всі інші імена дані по святцям. Його брат Василько дав своїм дітям імена Володимир і Ольга. Вони названі на честь великих князів Київських-християн.

Ольговичі – "храбрыи князи", як їх називає "Слово о полку Ігоревім" [с. 36], теж мали свої "княжі" імена. Цю династію започаткував син Ярослава Мудрого Святослав Ярославич. Далі її продовжив князь Олег Святославич, або, як його звали "Гориславич" [7, с. 18] за те, що він під час усобиць наводив половців на Русь. Його онуком через сина Святослава є князь Ігор Святославич, про подвиги якого розповідає "Слово о полку Ігоревім". Князь Ігор Святославич мав синів: Олега, Святослава, Володимира, Ростислава, Романа. Може бути подвійне розуміння причини надання цих імен. З одного боку, Олег, Святослав, Володимир – імена великих князів Київських. З іншого боку, імена Святослав і Олег належать князям – засновникам династії Ольговичів.

Засновником династії Ізяславичів Полоцьких є Ізяслав Володимирович, брат Ярослава Мудрого. Його сини Всеслав та Брячислав отримали нові, досі не вживані, "княжі" імена. Онуком Ізяслава через сина Брячислава був Всеслав Полоцький, князь-чарівник: "...князем грады рядяше, а сам в ночь влькомъ рыскаше" [7, с. 44]. Сини

його мали такі імена: Рогволод-Борис, Гліб, Роман, Давид, Ростислав, Святослав. Незважаючи на характеристику в "Слові о полку Ігоревім" князя Всеслава як чарівника, насправді його сини отримали імена святих Бориса і Гліба та інші християнські імена. Ним вперше використане ім'я Рогволод, на честь батька Рогніди Полоцької, дружини великого князя Київського Володимира Святославича. Таким чином, Всеслав Полоцький виводив свою владу від князя племені полочан.

Підсумуємо. Наведені дані свідчать, що в династії Рюриковичів при народженні давали так звані "княжі" імена. Після хрещення Русі в 988 р. при народженні князі стали отримувати друге церковне ім'я. "Княжі" імена створювались в часи правління перших восьми поколінь династії Рюриковичів. Після цього династія користувалася лише цими іменами, не створюючи нових.

У 1-8 поколіннях Рюриковичі використали 27 слов'янських і варязьких "княжих" імен: 1. Рюрик; 2. Олег; 3. Ігор; 4. Святослав; 5. Уліб-Гліб; 6. Якун; 7. Володимир; 8. Ярополк; 9. Турд; 10. Фост; 11. Сфірка; 12. Ярослав; 13. Ізяслав; 14. Вишеслав; 15. Всеволод; 16. Мстислав; 17. Борис; 18. Станіслав; 19. Позвізд; 20. Судислав; 21. Святополк; 22. Вишеслав; 23. Всеслав; 24. Брячислав; 25. Ростислав; 26. Рогволод; 27. Володар.

Імен небагато – 19 слов'янських і 8 варязьких, не рахуючи міфічних "імен" Синеуса і Трувора. В той час як словники наводять більше п'яти тисяч давньоруських імен, в тому числі імен-комполітів [9, с. 54].

У 9-10 поколіннях Рюриковичів вживається 19 імен. Зникають імена: Якун, Турд, Фост, Сфірка, Вишеслав, Станіслав, Позвізд, Судислав. У 11-12 поколіннях Рюриковичів вживалося лише 16 імен. Крім вже згаданих, зникають також імена: Рюрик, Святополк, Володар. У 13-14 поколіннях слов'янські імена у князів зустрічаються рідко, доки не зникають зовсім. Їх замінили церковні імена.

У 1-10 поколіннях частотність вживання "княжих" імен у Рюриковичів така: Святослав – 18, Гліб – 17, Володимир – 16, Ярослав – 13, Мстислав – 13, Всеволод – 12, Ростислав – 12, Ігор – 11, Ізяслав – 10, Ярополк – 9, Борис – 7, Олег – 5, Вячеслав – 5, Святополк – 4, Рюрик – 3, Брячислав – 3, Всеслав – 2, Рогволод – 2, Володар – 2. Імена: Якун, Турд, Фост, Сфірка, Вишеслав, Станіслав, Позвізд, Судислав вжиті одноразово.

У 11-12 поколіннях частотність вживання "княжих" імен у Рюриковичів змінюється: Володимир – 12, Мстислав – 11, Ростислав – 11, Всеволод – 8, Ізяслав – 8, Святослав – 7, Гліб – 5, Олег – 5, Ігор – 4, Ярослав – 3, Борис – 2. Імена: Вячеслав, Рогволод, Всеслав, Брячислав, Ярополк вжиті одноразово.

Можна зробити висновок, що перші десять поколінь Рюриковичів при виборі імені орієнтувались на князів-воїнів Святослава Ігоревича і його двоюрідного (дехто з істориків вважає, що рідного) брата Уліба, або Гліба, Володимира Святославича – хрестителя Русі, Ярослава Мудрого, Мстислава Хороброго. Вісім разів князі називали двох своїх синів Борисом і Глібом, на честь перших руських святих. До речі, Борис і Гліб є "княжими" іменами. Християнське ім'я Бориса – Роман, Гліба – Давид.

Частотність вживання "княжих" імен демонструє, що на межі XII-XIII ст. у свідомості князів 10 покоління відбувається злам. Відцентрові політичні тенденції перемагають. Забувається історична традиція Київської Русі, пов'язана з іменами Олег, Ігор, Ярослав, частково Святослав, Гліб, Борис. У XIII ст. своїх синів Борисом і Глібом назвав лише князь Василько Ростовський. Удільна психологія забезпечує поширення іменам Мстислав, Ростислав, Всеволод, Ізяслав. На перше місце виходить ім'я Володимир. Це пов'язане з остаточним формуванням билинного епосу, в якому всі діяння володарів Київської Русі пов'язуються з узагальненим образом князя Володимира.

Серед княжих імен династії Рюриковичів жодного разу не використані імена Кий, Щек, Хорив, Аскольд, Дір. Дані антропонімії свідчать, що ніякого відношення перші князі Русі до цієї династії не мають. Між іншим, ім'ям легендарного Рюрика згодом названо лише двох князів в 8 і 10 поколіннях. Обидва Рюрики Ростиславичі. Серед численних синів і племінників великих князів Київських Ігоря, Святослава, Володимира, Ярослава Мудрого, братів Ярославичів – Ізяслава, Святослава, Всеволода немає жодного Рюрика. Перший Рюрик – правнук Ярослава Мудрого. Дані антропонімії доводять, що офіційна версія про походження династії від Рюрика з'явилася не раніше середини

XI ст. Реальними засновниками династії були князі Віщій Олег і Ігор, чиї імена використовувались в усіх поколіннях династії багаторазово.

1. Карамзин Н.М. Предания веков. – М., 1988.
2. Ключевский В.О. Сочинения: В 9-ти т. Т. I. Курс русской истории. Ч. I. – М., 1987.
3. Летопись русская. – К., 1989.
4. Полное собрание русских летописей. Том второй. Ипатьевская летопись. – М., 1962.
5. Полное собрание русских летописей. Том тридцать восьмой. Радзивилловская летопись. – Л., 1989.
6. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982.
7. Слово о полку Игореве. – К., 1986.
8. Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. I. Т. 1-2. – М., 1988.
9. Суперанская А.В. Имя – через века и страны. – М., 1990.

Надійшла до редколегії 12.02.09

Ю. Латиш, канд. іст. наук, асист.

ПЕРЕБУДОВА В СРСР ТА СУВЕРЕНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ ОЧИМА ЗАХІДНОЇ ЛЮДИНИ (ЗА МЕМУАРАМИ Д. САТТЕРА)

У статті на основі мемуарів журналіста та письменника Д. Саттера розглядається формування і функціонування системи поглядів Західної цивілізації на перебудову в СРСР, його розвал та утворення незалежної України.

The article on the basis of D. Satter's memories deals with the forming and function of Western civilization system of views to the perestroika, decline of the USSR and creation of independent Ukraine.

Історія Радянського Союзу другої половини XX ст. належить до недостатньо досліджених періодів в українській історичній науці. Попри те, що на тему перебудови та унезалежнення союзних республік написано тисячі монографій, статей, спогадів, видано документальні збірники, комплексного підходу до цієї теми ще не вироблено. З огляду на це варто було б розглянути погляди західних дослідників та мемуари іноземців, адже на Заході, зокрема у США, створено цілі наукові дисципліни, пов'язані з вивченням Радянського Союзу – радянологія та кремлінологія.

Мету цієї статті автор вбачає в тому, щоб, спираючись на мемуари Д. Саттера, як такі, що відображають типовий погляд американця, проаналізувати погляди, що панують в західному світі, на перебудову в СРСР та суверенізацію України.

Девід Саттер – американський журналіст і письменник, автор книги "Вік безумства. Розпад та падіння Радянського Союзу". В 1976–1982 рр. працював у Москві кореспондентом "Financial Times". У 1979 р. розпочав писати книгу. Того ж року радянська влада намагалася вислати Д. Саттера з СРСР. За підтримки дисидентських кіл (зокрема, Робочої комісії із розслідування використання психіатрії в політичних цілях) та співробітників західних дипмісій йому вдалось зібрати матеріали про порушення прав людини. Це – історії кількох людей, які за свої опозиційні погляди були вміщені до в'язниць (А. Корягін) або психіатричних лікарень (О. Нікітін, О. Шатравка) тощо. Зрештою Д. Саттера було оголошено персоною non grata в СРСР. У 1986–1988 рр., попри це, він неодноразово приїздив до Радянського Союзу за особливим дозволом. В цей час було зібрано основний масив інформації про перебудову.

Д. Саттер – не вчений, він не належить до когорти радянологів чи кремлінологів, він – пересічний американець. Тим цікавішою для нас є його книга, адже у ній відображено типові враження іноземця від СРСР. З огляду на це, його книгу навряд чи можна назвати дослідженням, переважно – це публіцистика, спогади з використанням зібраного матеріалу під час журналістської діяльності.

Уявлення Д. Саттера про доперебудовний СРСР повністю збігаються з ідеологізованим поглядом більшості американців на нього як на "імперію зла". В авторських оцінках домінує оруеллівський дух, навіть толкіністська дихотомія добра і зла, причому Радянському Союзу відводиться роль Мордору.

Д. Саттер розглядає Радянський Союз як "продукт сучасної форми мегаломанії – ідеї, що людські дії мо-

жуть бути керовані без допомоги трансцендентних законів" [16, с. 7]. Для нього СРСР – держава, яка наділила себе атрибутами Бога, історія якої – спроба "руйнування "морального центру" цілої нації" [16, с. 9], що призвело радянських людей до "небаченого в історії рівня деградації" [16, с. 11].

Коли після захоплення влади більшовиками, відзначає Д. Саттер, комуністичні ідеали не матеріалізувались, влада почала силою переробляти існуючу реальність [16, с. 10]. Для цього використовувались пропаганда через ЗМІ, яка "подавала громадянам брехливий погляд на їхнє власне життя, привабливіший, ніж реальність, яку вони бачили довкола" [16, с. 46], а також "фіктивні інститути", які створювали враження абсолютної демократії в СРСР, – вибори, суботники та соціалістичні змагання [16, с. 49]. В країні панував міф одностайності [16, с. 236].

Усе радянське життя для Д. Саттера – це псевдореальність, створена Комуністичною партією: "Спроба створити штучну реальність перетворила життя радянських людей на подібну якогось маскараду. Те, що стало важливим, не було правдою, важливим було те, що було схоже на правду. Дійсність було замінено організованою фальсифікацією, щоб реальне життя могло, нехай постфактум, підтвердити радянську ідеологію. Західний світ зі здивуванням спостерігав появу цілої низки радянських імітацій демократичних інститутів: профспілки, які захищали начальство; газети, які не містили інформації; суди, в які марно було звертатись за допомогою; парламент, який завжди одностайно підтримував уряд" [16, с. 10]. Внаслідок цього, на думку Д. Саттера, у радянських людей відбувалось "розщеплення свідомості" (оруеллівське "двомислення"), що давало змогу розрізнити ідеологічну надбудову режиму та моральний базис окремої людини.

Зрозуміло, що з такими ідеологічними установками досить важко дати об'єктивну оцінку процесу розвалу Радянського Союзу. Тому перебудову Д. Саттер називає ілюзією, що "комуністична влада може бути збережена без застосування сили" [16, с. 55]. Про яку силу йде мова і проти кого вона мала бути застосована у випадку непроведення перебудови журналіст не уточнює.

До перебудови або реформ (ці терміни у Д. Саттера часто синонімічні) підштовхнули відставання у військовій галузі, ідеї комуністів-лібералів та провал спроб модернізації. До останніх Д. Саттер відносить заходи М. Горбачова з наведення дисципліни на виробництві, антиалкогольну кампанію, боротьбу проти нелегальних доходів, та нову систему державного контролю ("держ-

прийомку") [16, с. 57]. Тобто з перебудови (реформ) вилучається її початок – економічні перетворення, які Д. Саттер розглядає лише як одну з її причин. Таким чином, вихолощується сам термін "перебудова", яка зводиться лише до процесу гласності та розвалу СРСР.

Такий погляд на перебудову доволі поширений на Заході. Зокрема, А. Аслунд вважає, що "економічні реформи були розпочаті, але не доведені до очікуваного рівня. Замість того вони дискредитували економічне обґрунтування соціалістичної системи" [1, с. 72]. В "Короткому оксфордському політичному словнику" зазначається, що "політична лібералізація, символами якої стали гласність і перебудова" не мала супроводу у вигляді економічної лібералізації [12, с. 127], тобто зрозуміти різницю між "гласністю" і "перебудовою" доволі важко.

В СРСР та пострадянських країнах перебудову розуміли і розуміють зовсім по-іншому. Початок політики гласності у січні 1987 р. українські історики вважають другим етапом перебудови [2, с. 257; 3, с. 89; 14, с. 18]. М. Горбачов наголошував, що започатковані ним процеси полягають "в серйозній структурній перебудові економіки, реконструкції її матеріальної бази, у нових технологіях, зміні інвестиційної політики, у високому рівні управлінських систем. І все це інтегрується в головне – у прискорення науково-технічного прогресу" [6, с. 22]. Але перебудова можлива "тільки через демократію і завдяки демократії" [6, с. 26–27]. Тобто для М. Горбачова демократизація і гласність – лише засіб перебудови, а не сама перебудова.

(Тут слід зауважити, що зі слів М. Горбачова теж не до кінця зрозуміло, що таке перебудова, скільки вона триватиме і яку мету переслідує: "Нерідко виникає запитання: а чого ж ми хочемо досягти в результаті перебудови, до чого прийти? На це запитання напевно можна дати детальну, педантичну відповідь. Не в наших традиціях займатися пророкуванням і намагатися визначити наперед усі архітектурні елементи тієї суспільної будівлі, яку ми зведемо у процесі перебудови" [6, с. 30]. Щоправда, раніше радянський генсек, якого часто звинувачували в нездатності ясно висловити свої думки, зазначав, що на квітневому пленумі ЦК КПРС 1985 р. "вдалося запропонувати уже більш-менш продуману і систематизовану програму, виробити стратегію дальшого розвитку країни і тактику дій" [6, с. 21]).

Спробу, об'єднавши різні підходи до перебудови науковців пострадянських країн, дати універсальне її визначення зробив О. Бойко. Але його спіткала невдача, адже, перерахувавши, 8 визначень суті перебудови і декларувачи намір синтезувати їх, історик зрештою майже дослівно повторив одне з них: перебудова – це класичний варіант модернізації наводгоін [3, с. 87, 89].

Розглядаючи гласність, Д. Саттер подав власне бачення радянського медіа-простору. Не можна не погодитись, що радянські ЗМІ перебували під цілковитим контролем держави. Щоправда, викликає заперечення твердження про апіорну недостовірність при висвітленні будь-якої події в СРСР. "З початком якоїсь значної події у світі, – зазначав Д. Саттер, – радянські засоби масової інформації перетворювались на дзвінку луку, яка передавала дивну, але доволі послідовну версію дійсності. Ця неправдива реальність вклинювалась між емпіричною реальністю та середнім громадянином, зводячи нанівець роль власної думки радянської людини, вкритої міцною пеленою неправдивої інформації. Це була реальність, як її розумів режим, а не та реальність, котра оформлювала основні політичні переконання самої особи" [16, с. 262]. Цілком слушно американський журналіст відзначив, що гласність "пробила отвір у цій замкненій системі. Витворений ж у результаті цього ефект виявився спустошливим і невідконтрольним" [16, с. 262]. Коли в пресі почала з'являтися інформація, що суперечила офіційній точці зору, це викликало шок суспільства [16, с. 53].

Д. Саттер добре усвідомлював, що гласність використовувалась М. Горбачовим, перш за все, в якості зброї у політичній боротьбі, одночасно констатує її непередбачувані наслідки: "У результаті герої та негідники в радянському політичному пантеоні помінялись ролями. Але, розпочавшись як внутрішньопартійна "уловка", гласність завершилась втратою віри в комунізм, яка була найсильнішим джерелом підтримки режиму. В свою чергу, ця зміна визначила долю системи, тому що саме віра в комунізм допомагала виправдовувати величезне число жертв режиму" [16, с. 259–260].

Політика гласності нерозривно пов'язана з кампанією перегляду історії СРСР, що потягла за собою десакралізацію комунізму як ідеології. Друга хвиля десталінізації (перша відбулась після XX з'їзду КПРС), безперечно, була добре організованою і санкціонованою з найвищих кабінетів. Д. Саттер відзначає її всеохопність: "Викриття Сталіна було в кожній газеті, це стало постійною темою телепрограм. Здавалось, що тепер кожна радянська людина, в тому числі й офіцер КДБ, вважає своїм обов'язком зробити внесок у справу викриття Сталіна. В той же час весь негатив, починаючи від нестачі продовольства і закінчуючи відсутністю закону, приписували спадщині сталінізму" [16, с. 283]. Тут американський журналіст дуже точно вловив зворотній бік антисталінської кампанії – звалити всю провину за кризовий стан країни на "важку спадщину сталінізму".

Антисталінська кампанія, на думку Д. Саттера, була однією з найважливіших причин десакралізації комуністичних ідей, втрати віри в комунізм [16, с. 66]. Журналіст відзначив, що вона досягла успіху: "Початок 1989 року був найвищою точкою антисталінської кампанії – матеріали про масові репресії та руйнування селянства щоденно з'являлись у газетах, усюди точились суперечки про те, чи був сталінізм природним продуктом соціалістичних ідей чи це було відхиленням від них. Проте ніхто не сумнівався в достовірності образу самого Сталіна" [16, с. 277]. Причини успіху антисталінської кампанії, на наш погляд, вдало визначив Ф. Фукуяма: "Люди пам'ятали зло за особисті страждання, яких вони зазнали при сталінізмі. Практично в кожній сім'ї загинув хтось із родичів або друзів під час колективізації, у Великий Терор тридцятих років, на війні, яка коштувала набагато дорожче через зовнішньополітичні помилки Сталіна. Люди знали, що жертви були засуджені несправедливо і що радянський режим так і не взяв на себе відповідальність за ці страшні злочини" [18, с. 67].

Наступним кроком по декомунізації світогляду радянської людини Д. Саттер вважає розвінчання В. Леніна та Жовтневої революції. "Спочатку, – зазначав він, – правда про Сталіна не налаштовувала людей проти Леніна" [16, с. 283], у 1989 р. преса наважувалась лише натякати, що Ленін причетний до актів жорстокості. В лютому 1990 р. з Конституції вилучили шосту статтю, "і люди перейшли цю грань, розпочався перегляд ставлення до Леніна. Вперше стали говорити, що Ленін чудово знав про акти терору, здійснені на початку правління більшовиків" [16, с. 284].

Наслідки руйнації колективної пам'яті радянських людей були катастрофічними для партії, держави і багатьох людей. Д. Саттер навів чимало прикладів "кризи свідомості", коли людей опановувала зневіра, вони вважали своє життя прожитим даремно. Бібліотекар тюменського заводу М. Баранова заявила, що "викладачі були розгублені, вони не знали, чого навчати. А що стосується нас, то ми втратили будь-який інтерес до історії партії і взагалі до історії СРСР" [16, с. 281]. Не названа викладачка історії КПРС повідала Д. Саттеру, що "всі роки нашого викладання можна просто так викреслити" [16, с. 264]. На основі цього було зроблено висновок, що вже у 1988 р. СРСР охопила криза віри в комуністичні ідеї [16, с. 41]. Отже, антикомуніст

Д. Саттер постулює ту ж думку, що й адепт СРСР С. Кара-Мурза: перебудова зруйнувала колективну історичну пам'ять радянського суспільства [11, с. 136].

Через гласність, вважає Д. Саттер, було зруйновано три фактори політичної стабільності СРСР: відсутність національних конфліктів, консервативність робітничого класу та солідарність правлячої еліти [16, с. 392]. Попри симпатію до гласності, він був змушений визнати, що для більшості радянських людей гласність стала ментальною катастрофою: "Москва, здавалось, змирилася зі своєю десакаралізацією. Гасла зникли зі стін. Портрети членів Політбюро, включаючи Горбачова, раніше розвішані по місту, стали рідше впадати в око. Будівлі старішали; на вулицях з'явилися безпритульні й інваліди, яких раніше затримувала й ізолювала міліція. Виникли перебої з вивозом сміття" [16, с. 53].

Д. Саттер не згадував про обмеженість гласності. Сконцентрувавшись на викриттях злочинів минулого, вона лише поверхово зачіпала корупційний айсберг всередині радянської верхівки. На думку сучасних дослідників, поза межами публічного обговорення залишилися "питання про фінансовий тіньовий капітал, про його контроль за тіньовим виробництвом, про регіональних та міжрегіональних "тіньовиків", їх зв'язки та суперечності, про історію накопичення багатств в кожному з регіонів СРСР, про тіньову релігію, ідеологію, політику, тіньові мозгові центри, про регіональні відомства (міністерства), захоплювані капіталом що називається "на корню" і перетворювані на штаби та "тіньові радміни", одним словом, про наявність, по суті, другої владної системи, "держави в державі" [13, с. 19].

До М. Горбачова та його дій американських журналістів ставиться з симпатією, хоча й усвідомлює його прагнення до концентрації влади. Д. Саттер дуже точно визначив причини скликання М. Горбачовим З'їзду народних депутатів: "щоб позбавити партію еліту можливості усунути його та протистояти реформам" [16, с. 72]. Прикметно, в якому порядку розташовує він ці чинники.

Вітчизняні дослідники теж дотримуються думки, що М. Горбачов відмовився від колективного способу прийняття рішень, який склався у ЦК після відставки М. Хрущова, та зруйнував систему розподілу вищих партійних і державних посад [9, с. 23]. В постанові Пленуму ЦК КПРС від 28 січня 1987 р. "Про перебудову та кадрову політику партії" підкреслювалось, що "вишальним критерієм оцінки кадрів, їх політичної та громадянської позиції є ставлення до перебудови, завдань прискорення соціально-економічного розвитку країни, реальні справи по їх втіленню в життя. Партія висуватиме й підтримуватиме тих працівників, котрі не тільки розділяють курс на перебудову, але й активно, творчо включилися в процес оновлення, віддають всі сили спільній справі, вміють досягати успіху. Хто не в змоззі змінити на краще становище на дорученій ділянці, залишається байдужим до змін, що відбуваються, тримається за старе, той не має права займати керівну посаду" [8, с. 440–441]. Тобто, основним критерієм підбору кадрів для М. Горбачова був не професіоналізм, а відданість перебудові, тобто йому особисто як "головному прорабу перебудови".

Д. Саттер відзначає, що більшість партійних лідерів – ставлеників М. Горбачова виявились нездатними до політичної боротьби [16, с. 67]. Сам генсек, з одного боку, продовжував руйнувати владу партії, з іншого намагався не допустити до влади демократів. З цим пов'язується скасування 6-ої статті Конституції СРСР та введення президентської посади. Значна кількість голосів проти М. Горбачова на виборах Президента СРСР свідчила, на думку Д. Саттера, про те, що "відкрите протистояння Горбачову збільшується пропорційно до швидкості оволодіння ним владою" [16, с. 77].

На жаль, глибокий аналіз особистості М. Горбачова у праці Д. Саттера відсутній. Л. Кравчук, наприклад, пов'язує з особистістю генсека неспівпадіння завдань перебудови

та її наслідків: "Він продукував ідеї кожну хвилину. І думав, що він їх продукуватиме, а інші виконуватимуть" [15]. "Коли глибина кризи стала очевидною, Горбачов став більше дбати про збереження особистої влади, ніж про реформи" [16, с. 79], – констатував Д. Саттер.

Підтримуючи усунення КПРС від управління державою, Д. Саттер, разом з тим, чесно відзначив згубність такої політики для економічного розвитку: "Уже в 1989 році були відчутні наслідки відсторонення партії від керівництва економікою. Економічне зростання сильно уповільнилось, а до 1990 року знизилась і продуктивність праці. В системі фіксованих цін стримувана інфляція призвела до обвалу споживчого ринку. Влітку 1989 року з 211 продовольчих товарів вільно купити можна було тільки 23" [16, с. 79–80].

Серед причин краху СРСР у Д. Саттера відсутнє прагнення вищої партійної номенклатури перерозподілити державне майно. Інші західні дослідники, навпаки, розглядають його як одну з основних причин ліквідації Радянського Союзу. М. Доббс констатував: "Яка ж то була атмосфера розвалу режиму в Москві весною 1991 р.! Бюрократи поспішали вискочити з човна ще до того як буде занадто пізно, багато членів еліти усвідомлювали, що вони навіть без особливої ідеології можуть утримувати свої привілейовані позиції в суспільстві". Перед ними стало запитання: "Навіщо керувати Волгою, якщо ти можеш управляти власним "мерседесом"? Результат поділу еліти, напевно, допоможе пояснити патетику серпневого путчу 1991 р. Розумна номенклатура зі своїми керівниками вже давно обрала капіталізм, вона вже тоді наживалася з мирного приречення комунізму, а от путчисти втратили" [20, с. 373]. "Росія стає класовим суспільством, – писав колишній директор ЦРУ Б. Вудфорд, – Біля трьох тисяч сімей утворили еліту, і вони хочуть залишатися елітою" [4, с. 90].

До життя в СРСР Д. Саттер ставиться з неприхованою антипатією, а типова радянська людина викликає у нього в кращому разі співчуття. Люди з черги у нього – "похмурі й без посмішок, часто з набряклими обличчями та налитими кров'ю очима" [16, с. 47]; виходи з московського метро – "відригують величезні натовпи" [16, с. 48]; майор Радянської Армії – "свиноподібний" [16, с. 194]. Автор переконує читача, що в Радянському Союзі абсолютно все влаштовано неправильно. Мета робітників – "уникати роботи будь-якими засобами" [16, с. 170], вони "тягли додому з заводу все, що погано лежало" [16, с. 170]. Колгоспники після обіду – "або спали в полях, або сиділи вдома п'яні, або хропіли на сіновалі" [16, с. 175], "здавалось, вони нічим не цікавляться і жвавішають тільки, якщо мова йде про крадіжку або випивку" [16, с. 176], над колгоспом "нависала справжня спиртова хмара: натовпи людей хитались, пересуваючись вулицями, в магазинах час від часу спалахували суперечки" [16, с. 176]. Таким чином читача підштовхують до думки, що крах такої країни був неминучим. Натомість усі противники комуністичної влади змальовуються як люди високоморальні або як жертви боротьби за справедливість. Щоправда, один з таких "дисидентів" О. Шатравка був визнаний психічно хворим після того, як у військкоматі "вибіг з кімнати надвір, скинув сорочку і почав різати себе ножом" [16, с. 188]. Останній факт дозволяє пропустити, що принаймні в цьому випадку радянська психіатрія не помилилась.

Інколи Д. Саттер подає неперевірену інформацію, згадує чутки, що ходили в народі, створюючи фантом небезпеки. Наприклад, під час установчих зборів Союзу офіцерів України "ходили чутки про те, що збори розженуть силою і всіх віддадуть під трибунал" [16, с. 352]. Чутками про ймовірний штурм Білого дому путчистами переповнений у нього цілий розділ. В подальшому ці чутки не підтверджувались, але Д. Саттер більше не згадує про них та причини їх виникнення, джерела походження тощо.

Ситуації в Україні в часи перебудови у Д. Саттера присвячено окремий розділ, що вже вирізняє її з-поміж інших радянських республік, яким присвячено лише декілька абзаців. З огляду на те, що Україна, на відміну від країн Балтії, Грузії, Вірменії чи Молдови, не була осередком опору союзному центру, це видається прикметним. Вочевидь, Д. Саттер є прибічником думки, що доля Радянського Союзу залежала від вибору України.

Ставлення Заходу до українського питання після Другої світової війни було доволі скептичним. У Директиві Ради національної безпеки США NSC № 20/1 від 18 серпня 1948 р. зазначалося: "Хоча українці й були важливим та специфічним елементом в Російській імперії, вони ніяк не проявили себе як "нація", здатна успішно розв'язувати питання незалежності..." [19, с. 385]. Те, що за 50 років ці погляди не зазнали суттєвих змін, засвідчила промова Дж. Буша-старшого у Верховній Раді УРСР, відома як "курча по-київськи".

На відсутність в Україні національно-визвольної боротьби вказував й О. Субтельний [17, с. 66]. Щоправда, окремі західні дослідники вбачали в національних рухах в СРСР аналог визвольних рухів, які в 1917–1918 рр. сприяли розпадові імперської Росії [21; 22].

Сам М. Горбачов визнав, що перебудова "буквально виплеснула" на поверхню суспільного життя безліч проблем у сфері міжнародних відносин [7, с. 14]. Щоправда, А. Каппелер вважає, що перший Президент СРСР "певний час не надавав належного значення вибухонебезпечності національно-визвольних рухів" [10, с. 292].

Д. Саттер, як і більшість західних дослідників, вважає Україну розколотою. Для нього лінія розколу проходила між трьома західними областями, де на виборах 1990 р. перемогла опозиція, та рештою України, яка виявилась лояльною до Компартії [16, с. 346]. Для С. Хантінгтона ця лінія розколу проходить між регіонами, де на президентських виборах 1994 р. більшість голосів отримав Л. Кравчук, та регіонами, що підтримали Л. Кучму [5, с. 204]. Вибори 2004, 2006 та 2007 рр. вочевидь дадуть змогу низці інших західних дослідників підкоригувати лінії розколу та навіть бравурно заявити, що західна цивілізація рухається на Схід.

Як і більшість дослідників, Д. Саттер вважає, що в Україні процес перебудови йшов повільно через опір партійного керівництва на чолі з В. Щербицьким. На підтвердження консерватизму українських партійців він навів фрагмент виступу першого секретаря ЦК КПУ С. Гуренка на квітневому Пленумі ЦК КПРС 1991 р.: "Люди з гіркотою помічають, що за останні роки країні було завдано таких збитків, яких не завдали б навіть вороги. Економіку зруйновано, суспільство розколоте, і більшість людей живе за межею бідності. Безробіття, страйки, криваві міжетнічні конфлікти – все це стало реальністю" [16, с. 86].

На думку Д. Саттера, важливими складовими формування ідеологічних засад незалежності України стали Чорнобильська катастрофа й антиросійські настрої. Гласність, оприлюднення подробиць русифікації

та штучного голоду сприяли тому, що багато українців прийшли до висновку, що їхня країна – не "братня республіка", а пригноблена країна [16, с. 335].

Щоправда, до серпневого путчу 1991 р. ідея незалежності України, на думку журналіста, повністю підтримувалась лише мешканцями Західної України. Путч показав українцям безсилля перед Москвою, що сприяло поширенню незалежницьких настроїв [16, с. 355]. Водночас, після провалу путчу в Україні спостерігався сплеск антиросійських настроїв і навіть "націоналістична реакція" [16, с. 346, 356].

Голосування комуністів за незалежність України Д. Саттер пояснює бажанням дистанціюватись від Росії, де було заборонено діяльність Компартії, та зберегти владу [16, с. 334]. Тобто "група 239" та "Народна рада", підтримавши незалежність, мали різні цілі: "Націоналісти вірили, що нарешті досягли своєї мети отримати незалежну Україну, а комуністи вірили, що уникли катастрофи і зможуть врятувати свої позиції в новій Україні" [16, с. 335].

Отже, Девід Саттер подав типовий погляд представника Західної цивілізації та перебудову в СРСР, його розвал та утворення на його уламках незалежних держав, у тому числі й України. Намагаючись бути об'єктивним, він подав чимало цінних зауважень щодо радянського життя, але цивілізаційний бар'єр завадив йому глибше зрозуміти внутрішні процеси функціонування радянської системи та причини її краху.

- 1 Аслунд А. Розбудова капіталізму. Економічні перетворення у країнах колишнього радянського блоку / Пер. з англ. – К., 2003.
- 2 Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / Серія "Україна крізь віки". – Т. 13. – К., 1999.
- 3 Бойко О. Д. Феномен перебудови: причини, суть, наслідки // Сучасність. – 2002. – № 6. – С. 84–91.
- 4 Вудфорд Б. Признание шефа разведки. – М., 1990.
- 5 Гантінгтон Семюел П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / пер. з англ. – Львів, 2006.
- 6 Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. – К., 1988.
- 7 Горбачов М. С. Перебудова – партія – соціалізм: Промова у Києві на пленумі ЦК Компартії України, 28 верес. 1989 р. – К., 1989.
- 8 Государство Российское: Власть и общество с древнейших времен до наших дней. Сб. документов / Под ред. Ю. С. Кукушкина. – М., 1996.
- 9 Грач Л. И. Украина после Кучмы. – К., 2005.
- 10 Каппелер А. Росія як політична імперія: Виникнення. Історія. Розпад / пер. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів, 2005.
- 11 Кара-Мурза С. Г. Антисоветский проект. – М., 2002.
- 12 Короткий оксфордський політичний словник / За ред. І. Макліна, А. Макмілана; Пер. з англ. – К., 2006.
- 13 Курашян С. Е., Аутишлюс Б. Г., Гончаров П. С. и др. Постперестройка: концептуальная модель развития нашего общества, политических партий и общественных организаций. – М., 1990.
- 14 Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / Серія "Україна крізь віки". – Т. 14. – К., 2000.
- 15 "Перестройка": двадцать лет спустя // День. – 2005. – № 73, 23 апр.
- 16 Саттер Д. Век безумия. Распад и падение Советского союза / пер. с англ. – М., 2005.
- 17 Субтельний О. Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України / Пер. з англ. Ю. Петрусь // Сучасність. – 1994. – № 12. – С. 65–72.
- 18 Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / пер. с англ. М. Б. Левина. – М., 2005.
- 19 Шевякин А. П. Загадка гибели СССР. История заговоров и предательства. – М., 2004.
- 20 Dobbs Michael. Down with Big Brother: The End of the Soviet Empire. New York 1997.
- 21 Simon G. Die nationale Frage – Motor oder Bremse der Perestrojka // Umbau des Sowjetsystems: Sieben Aspekte eines Experiments. – Stuttgart-Bonn, 1990. – С. 80–110.
- 22 Simon G. Die Nationalbewegungen und das Ende Sowjetsystems // Osteuropa. – 1991. – № 41. – С. 774–790.

Надійшла до редколегії 09.03.09

Є. Магда, канд. політ. наук

ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ БЛИЗЬКОСХІДНОЇ ПОЛІТИКИ США ПІСЛЯ ОБРАННЯ ПРЕЗИДЕНТОМ Б. ОБАМИ

У статті йдеться про зміни в американській політиці щодо регіону Близького Сходу з приходом в Білий дім 44-го президента США Барака Обами. Проаналізовано основні напрями близькосхідної політики Сполучених Штатів та зміни в них за нової адміністрації. Здійснено аналіз нових американських ініціатив в регіоні.

The article deals with changes in the American Middle East policy with appearing of the 44th president Barak Obama in the White house. The main directions of the Middle East policy of the United States and new changes in it are being analyzed. Analyses towards the main American initiatives in the region.

З приходом до влади в Сполучених Штатах Америки президента Барака Хусейна Обами політика Вашингтона

на Близькому Сході почала зазнавати суттєвої корекції. Це спричинено тим фактом, що американська адміністра-

ція і надалі розглядає Близький Схід як один з пріоритетних регіонів для своєї зовнішньої політики, тому докладає значних зусиль для утримання його під своїм впливом.

Мета даної статті – проаналізувати зміни, що з'явилися у зовнішній політиці США відносно регіону Близького Сходу та проблем в ньому з приходом до влади 44-го президента Сполучених Штатів Барака Хусейна Обама та його адміністрації. Оскільки вплив США є одним з визначальних чинників розвитку процесів на Близькому Сході, виявлені зміни в американській політиці сприятимуть більш точному прогнозуванню подальшого розвитку процесів як в близькосхідному регіоні, так і у важливих питаннях міжнародної політики, які тісно пов'язані з ситуацією там.

Новий курс Б. Обама щодо ізраїльсько-палестинського врегулювання

Аналізуючи зміни в близькосхідному курсі американської зовнішньої політики варто відзначити, що ключовим питанням залишається процес ізраїльсько-палестинського врегулювання. Передусім, Б.Обама зробив чіткий акцент на тому, що основною умовою встановлення міцного миру на Близькому Сході є створення Палестинської держави. Хоча цей принцип було зафіксовано в "Дорожніх картах", підписаних за минулих президентів, Б.Обама виокремив його виразніше за попередників.

Іншим принциповим моментом його підходу до ситуації на Близькому Сході стала жорстка позиція щодо ізраїльських поселень на Західному березі. Зокрема, президент США заявив, що "будівництво поселень повинно бути призупинено, щоб ми могли рухатись далі" і послідовно доводив таке бачення під час переговорів з ізраїльським керівництвом на чолі з обраним на початку 2009 р. прем'єр-міністром Б.Нетаньягу [14].

Певний тиск на Ізраїль з боку США спостерігався і в інших аспектах співробітництва Вашингтону з близькосхідними країнами. Наприклад, Сполучені Штати вперше порушили питання про ізраїльську ядерну зброю, закликавши ізраїльське керівництво заявити про свій ядерний арсенал і ліквідувати його. Крім того, під час зустрічей Б.Обама і Б.Нетаньягу американський лідер неофіційно відмовився дати "зелене світло" на застосування сили проти Ірану і навіть на можливість її застосування, усвідомлюючи, що такий розвиток подій може призвести до некерованого хаосу на всьому просторі Близького Сходу [13]. Згадані елементи корекції американського курсу щодо близькосхідного регіону дали можливість експертам стверджувати, що надалі Вашингтон не підтримуватиме автоматично будь-які дії Ізраїлю щодо сторін конфлікту.

Поява жорсткішої тональності в американській зовнішній політиці щодо Близького Сходу примусила й ізраїльського прем'єр-міністра Б.Нетаньягу піти на певні поступки. Зокрема, йому довелося відійти від своєї позиції, яку він захищав під час виборів (недопущення створення окремої Палестинської держави). Водночас, ізраїльський прем'єр-міністр висунув американським партнерам низку вимог. Палестинці, підкреслив Б.Нетаньягу, повинні не просто визнати Ізраїль, а й визнати його "як національну державу єврейського народу". Крім того, прем'єр акцентував на тому, що "Палестинська держава повинна бути демілітаризованою, для недопущення появи другого Ірану на кордоні з Ізраїлем" [4].

Відносно поселень на палестинських територіях, ізраїльська сторона пообіцяла демонтувати частину з них, які вона кваліфікувала як "незаконні". Разом з тим Б.Нетаньягу підтвердив свою жорстку позицію стосовно статусу Єрусалиму. Він заявив, що місто є "споконвічною столицею єврейського народу, об'єднаним містом, яке ніколи не буде розділене" [10]. В цьому контексті деякі ізраїльські експерти відзначають, що Б.Нетаньягу має власний план щодо дій Ізраїлю в даному питанні.

Він полягає у встановленні повного ізраїльського контролю над всією країною від Середземного моря до річки Йордан. Відсутність обмежень на розширення єврейських поселень. Обмежене самоуправління для палестинських анклавів з високою концентрацією палестинського населення. Весь Єрусалим повинен залишатися частиною Ізраїлю. До того ж, палестинські біженці не повинні повертатися на ізраїльські території [9].

Прогнозовано негативною виявилась реакція арабського світу на нинішню позицію ізраїльського прем'єр-міністра. Як заявив 15 червня 2009 р. прес-секретар голови Палестинської національної адміністрації (ПНА) Н.Абу-Рудейна, "погляди Нетаньягу саботують всі ініціативи, паралізують всі докладені зусилля і кидають виклик позиціям палестинців, арабів і американців". У свою чергу голова ПНА М.Аббас обумовив відновлення переговорів з Ізраїлем призупиненням поселенської активності, в той час як президент Єгипту Х.Мубарак підкреслив 15 червня 2009 р., що "заклик визнати Ізраїль як єврейську державу... руйнує всі можливості для досягнення миру" [9].

Зрештою, Ісламський рух спротиву (ХАМАС) вважає, що програма Б.Нетаньягу "відображає ідеологію расизму і екстремізму і повністю ігнорує права палестинців". 25 червня 2009 року на засіданні Ради Ліги арабських держав (ЛАД) на рівні міністрів закордонних справ була вироблена загальноарабська позиція, у відповідності до якої відновлення мирного процесу пов'язується з "повним призупиненням всієї поселенської активності, в тому числі і в Східному Єрусалимі, а також гарантіями того, що єврейська держава дотримуватиметься виконання досягнутих раніше домовленостей з палестинцями" [2].

За такої ситуації Б.Обама виявився перед непростим вибором – або піти на поступки Б.Нетаньягу, ризикуючи власною репутацією "чесного брокера", але зберігаючи "особливі відносини" з Ізраїлем, або нарощувати тиск на нього з метою реального просування в питанні створення Палестинської держави для отримання карт-бланшу від арабських країн регіону на можливу військову кампанію проти Ірану і пролонгацію американського військового перебування в Іраку.

Наразі ознак готовності американського президента піти на загострення американо-ізраїльських відносин немає. Більш того, і Б.Обама, і Державний секретар Х.Клінтон неодноразово заявляли, що залишаються прихильниками "непохитної дружби" з ізраїльтянами і, що "захист безпеки Ізраїлю є і буде наріжним каменем американської близькосхідної політики" [12].

Варто нагадати, що під час своєї виборчої кампанії, виступаючи 4 червня 2008 р. на конференції AIPAC (провідної організації ізраїльської лобі в США), Б.Обама виголосив найбільш проізраїльську промову за всю свою політичну кар'єру. Він заявив: "Ставши президентом, я виконуватиму меморандум про взаєморозуміння, який надає Ізраїлю 30-мільярдну допомогу на найближчі десять років. Це інвестиції в безпеку Ізраїлю, які ніколи не отримає інша країна. Ми повинні експортувати військове обладнання нашому союзнику Ізраїлю на тих же принципах, що і до країн НАТО". Він також запевнив аудиторію, що не сяде за стіл переговорів з ХАМАСом, доки той не визнає право Ізраїлю на існування і не припинить насильство. Ці слова були дуже позитивно сприйняті представниками проізраїльського лобі разом із заявою ще сенатора Б.Обама про те, що "єдиний і неподільний Єрусалим повинен залишитися ізраїльською столицею" [12]. Обійнявши президентську посаду, Б.Обама частково змінив власну риторику, що дає підстави для розчарування в ньому і його політиці окремих представників єврейського лобі США.

Відносно можливостей для посилення американського тиску на Ізраїль слід зазначити наступне. Передусім,

Вашингтон має такий потужний важіль як щорічна американська військова допомога ізраїльській стороні у розмірі 3 млрд. доларів на рік. Можливість використання цього елемента тиску багато в чому залежить від позиції впливової єврейської громади. Зокрема, на останніх президентських виборах в США за Б.Обаму голосувало 78% виборців-євреїв, які, за оцінками експертів, належать до найбільш стійких його прихильників.

Нині позицію Б.Обами щодо американської політики на Близькому Сході також підтримують і два його найближчих помічника – керівник апарату Білого дому Р.Еммануель і головний політичний радник президента Д.Аксельрод, "тісно пов'язані з американською єврейською громадою". Водночас, все вищезгадане не гарантує, що єврейське лобі дозволить Б.Обамі запровадити санкції проти Ізраїлю у разі необхідності [9].

На додаток до американо-ізраїльських стосунків ще одним важливим фактором, що впливає на ситуацію в регіоні Близького Сходу є позиція ХАМАСу, який у будь-який момент може ускладнити військово-політичну ситуацію в регіоні. Наразі представники руху стримано-позитивно відреагували на зміни політики США, зазначаючи, що в заявах Б.Обами "багато суперечностей". А 17 червня 2009 р. голова уряду ісламістів І.Ханія заявив, що ХАМАС підтримає будь-яку пропозицію про створення Палестинської держави в кордонах 1967 р. зі столицею в Єрусалимі. Ця заява може розглядатися як позитивний елемент в позиції палестинських фундаменталістів на шляху близькосхідного врегулювання.

В даному контексті не можна виключати, що точка зору Б.Обами на можливість встановлення контактів з представниками ХАМАСу не є однозначно негативною. Про це дозволяє говорити той факт, що американський президент попросив Сенат ухвалити закон, що дозволяє фінансувати палестинський уряд, навіть якщо в нього увійдуть члени ХАМАСу. Водночас, Б.Нетаньягу продовжує демонструвати по відношенню до ісламістів непримиренну позицію, заявляючи, що за жодних обставин не вестиме переговори з терористами [7].

Водночас, важливим чинником на процес ізраїльсько-палестинського врегулювання залишається позиція палестинського руху "ФАТХ", до якої належить нинішній голова ПНА М.Аббас. В даному контексті визначальним фактором позиції "ФАТХ" став останній з'їзд делегатів цього руху, перший за останні 20 років, який відбувся в першій половині серпня 2009 р у Віфлеємі.

За свідченням близькосхідних оглядачів та експертів, намагаючись задовольнити якомога більшу кількість палестинських виборців делегати з'їзду спробували передати світові водночас мирне і вороже послання. Цей обережний крок став спробою з досягнення рівноваги, на який "ФАТХ" пішов з метою подолання минулих невдач, для відновлення власних сил і підвищення спроможності впоратись з викликом свого ісламістсько-го конкуренту – руху "ХАМАС" [6].

Зокрема, на з'їзді у Віфлеємі "ФАТХ" відмовився переглядати базовий принцип партії – збройну боротьбу з Ізраїлем. З точки зору М.Аббаса і низки його послідовників, протягом останніх 40 років такий метод лише погіршував умови проживання палестинців і перешкоджав будівництву Палестинської держави, надаючи Ізраїлю численні приводи для припинення переговорного процесу. Результатами збройної "інтифади" стали дискредитація палестинської справи, посилення міжнародної підтримки їх противників, практичне повне зникнення прихильників миру в Ізраїлі і погіршення умов життя палестинців.

За свідчення французького видання "Le Figaro", "Махмуд Аббас зрозумів, до якого результату призвела збройна боротьба за палестинську справу і закликав делегатів з'їзду визнати помилки діяльності за останні 40 років і почати використовувати мирні методи для створення власної держави" [3].

На жаль, збройні методи боротьби за створення суверенної Палестини і проти Ізраїлю наразі мають більшу кількість прихильників, а постійний процес боротьби дозволяє регулярно залучати закордонні кошти палестинській верхівці для ведення боротьби. Можна стверджувати, що фінансовий чинник стимулює значну частину палестинської верхівки до продовження саме збройної форми спротиву політиці Ізраїлю.

З ізраїльського боку реакція на історичний з'їзд "ФАТХ" була різкою. Міністр закордонних справ Ізраїлю А.Ліберман заявив делегації законодавців-демократів із США після з'їзду, що "радикальні і безкомпромісні позиції викладені на зустрічі делегатів "ФАТХ", створили нездоланну відстань між ними і нами, і фактично похоронили будь-яку можливість досягнення всеохоплюючої угоди з палестинцями у найближчі роки" [6]. Таким чином, ізраїльський уряд, який нині очолюють прихильники "жорсткого" підходу вирішення палестинської проблеми" ще раз підтвердила неготовність до значних компромісів в процесі ізраїльсько-палестинського врегулювання у короткостроковій перспективі.

Підсумовуючи, зазначимо, що наразі у Б.Обами відсутня переконаність щодо успіху на шляху процесу близькосхідного врегулювання. Зокрема, у своїй промові в Каїрі 5 червня 2009 р. він підкреслив, що США не може нав'язати мир сторонам конфлікту без їх обоюдної згоди. В даному контексті слід зазначити, що підходи Б.Обами до проблем регіону і до мусульманського світу (американський президент у своїх промовах свідомо згадав власне мусульманське коріння) призвело до зростання його популярності в арабських країнах, зокрема, в Єгипті, де завдяки його візиту зріс рівень довіри населення до Сполучених Штатів з 6% до 25%, а також в Саудівській Аравії і Тунісі. Тим не менш, корінного зламу у ставленні до США на Близькому Сході не відбулось, а близько 60% населення мешканців країн регіону продовжують сумніватися, що Б.Обама реально прагне створення Палестинської держави [12].

Політика Б.Обами щодо ситуації в Іраку

Однією з ключових передвиборчих тез Барака Обами в 2008 році, що суттєво відрізняла його від Джона Маккейна, була – виведення військ з Іраку. В середині 2009 р. Б.Обама оголосив, що американські війська, що нараховують нині 149 тисяч чоловік, будуть виведені з іракської території до 2011 року. Можливості для цього створюють успіхи американців та іракського уряду у боротьбі з терористами. Хоча бойовики ще здатні проводити великі терористичні акції (у березні 2009 р. в Іраку загинуло 923 цивільних особи, і цей місяць став найкривавішим за останній період), в цілому переважає тенденція до нормалізації обстановки. Як заявили на спільній прес-конференції 24 травня 2009 року представники збройних сил США і Іраку Д.Перкінс і К.аль-Мусаві, рівень насильства знизився за останній рік на 60%. Проте до врегулювання ситуації ще далеко.

Водночас, президент США Б.Обама під час зустрічі з іракським керівництвом 22 липня 2009 року запевнив прем'єр-міністра Іраку Нурі аль-Малікі під час переговорів в Білому домі, що Вашингтон і надалі рухатиметься у відповідності з графіком виведення військ з Іраку [8].

Існує багато проблем і в політичній сфері. Як відзначив на брифінгу для журналістів 18 червня 2009 року посол США в Багдаді К.Хілл, американці "дуже напружено працюють над тим, щоб між різними політичними силами в Іраку йшов діалог", і роблять все можливе для досягнення консенсусу між ними. Крім того, присутні, за словами Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна (доповідь в Раді Безпеки ООН від 8 червня 2009 року) "обнадійливі ознаки прогресу", такі як успішне проведення виборів в місцеві органи влади, вихід на домовленості про обрання спікера парламенту, узго-

дження планів розгляду важливих законів. Разом з тим, в країні зберігаються високий рівень екстремізму, етно-конфесійні суперечності, ефективне функціонування державної системи та тотальна корупція [9].

Зміни на сирійському напрямі

Покращання відносин з Сирією є невід'ємною частиною нової політики Б.Обами на Близькому Сході. Наразі спостерігається низка сигналів з Вашингтону до Дамаску, направлені на посилення двостороннього співробітництва. Зокрема, досягнуто домовленості про візити в Сирію американської військової делегації для обговорення "спільних зусиль у боротьбі з бойовиками в Іраку" і спецпредставника Президента США на Близькому Сході Дж.Мітчелла для обміну думками про можливість відновлення сирійсько-ізраїльських переговорів. На думку посла Сирії в США І.Мустафи, приїзд до Дамаску Дж.Мітчелла має всі підстави стати проривом в американо-сирійських відносинах.

Дійсно, візит Дж.Мітчелла до Дамаску в останніх числах липня 2009 р. надав позитивної динаміки американо-сирійським відносинам. Зокрема, за результатами візиту спецпредставник Президента США заявив, що Вашингтон готовий зняти низку раніше накладених на Сирію санкцій, в тому числі і на поставки до країни високотехнологічного обладнання [5]. Реалізацією такої політики Сполучені Штати намагаються від'єднати від Тегерану ключового його союзника в регіоні.

Крім того, офіційний представник Білого дому Р.Гіббс на брифінгу 24 червня 2009 р. підкреслив, що "Вашингтон сподівається, що сирійський уряд може стати конструктивним гравцем заради підтримки миру і стабільності в регіоні" [9].

Свідченням змін в американській зовнішній політиці щодо Сирії є рішення президента Б.Обами направити посла в цю країну після чотирьохрічної перерви. Офіційно про це поки не оголошено, оскільки триває пошук відповідної кандидатури. У зв'язку з цим експертні кола стверджують, що підвищення рівня дипломатичних відносин між країнами закономірно виходить з поглиблення взаємодії між адміністрацією Б.Обами і сирійським урядом останнім часом.

Прес-секретар Держдепартаменту США І.С.Келлі поки не коментує таку інформацію, проте інші співробітники американського зовнішньополітичного відомства на умовах анонімності повідомляють ЗМІ, що приїзд посла США в Сирію є необхідним кроком для нормалізації ситуації в регіоні. "Це відображення того, що Сирія – ключова країна в значенні досягнення повноцінного миру в регіоні, – відзначив один високопоставлений співробітник Держдепу, – у вирішенні багатьох питань в регіоні Сирія може відігравати ту чи іншу роль, і за таких обставин у нагоді стане існування повноцінного посольства" [15].

Нагадаємо, що з 2005 року інтереси США в Сирії представляє повірений у справах; тоді посла було відкликано за рішенням президента Дж.Буша в знак протесту проти вбивства ліванського прем'єра Рафіка Харірі, до якого, на думку американської сторони, мав відношення Дамаск.

Аналізуючи ліванське питання варто відзначити, що Вашингтон поки намагається не допустити відновлення сирійських впливів в Лівані. Про це свідчать заяви Б.Обами 8 червня 2009 року, що його адміністрація і надалі підтримуватиме суверенний і незалежний Ліван, а також віце-президента США Дж.Байдена напередодні ліванських парламентських виборів, що у випадку приходу до влади в цій країні опозиції Вашингтон може переглянути умови надання їй фінансової допомоги.

В цілому, по відношенню до Сирії адміністрація Барака Обами намагається реалізувати "лівійський сценарій", що передбачає політичну амністію цієї країни з повним викресленням її з числа учасників "вісі зла" в

обмін на співробітництво з США в регіональних питаннях. Наскільки буде реалізована зазначена стратегія стане зрозуміло вже до середини 2010 року, коли остаточно проявляться всі контури нової близькосхідної політики Б.Обами.

Нові акценти у відносинах США та Ірану

Після перемоги Обами на президентських виборах, Вашингтон заявив про готовність розпочати прямий діалог з Іраном для вирішення міжнародних і регіональних проблем. Зокрема, новий президент США чітко відзначив, що Америка простягне руку дружби Ірану, якщо Тегеран "розтисне свій кулак" [1].

Нині американський президент Барак Обама реально стурбований ситуацією навколо Ірану. Як зазначалось вище, "іранське ядерне питання" не дозволяє зрушити з місця процес врегулювання ізраїльсько-палестинського конфлікту та нормалізувати ситуацію в регіоні.

Особливу стурбованість ситуацією в Ірані Б.Обама висловлював під час червневих подій 2009 року навколо виборів президента в цій країні. Зокрема, президент США неодноразово заявляв, що занепокоєний ситуацією в Ірані й тамтешніми масовими акціями протесту. Обама підкреслював, що обрання керівників Ісламської Республіки Іран є внутрішньою справою країни. Однак, додавав він, було б неправильним мовчати в ситуації, коли протести супроводжуються кровопролиттям. "Демократичні процеси, свобода слова, можливість мати іншу думку – це загальні цінності, до яких слід ставитися з повагою", – сказав Президент США. "Ми поважаємо іранський вибір... Саме народ Ірану має обирати своїх лідерів", – зазначав Обама.

За словами Обами, він украй стурбований тим, що відбувається в Ірані, й закликає поважати демократичні принципи в цій ісламській республіці. "Я глибоко занепокоєний виявами жорстокості, які бачив по телебаченню, демократичний процес має поважатися в Ісламській Республіці Іран", – казав Президент США. Говорячи про перспективи співпраці з Тегераном, Обама зазначав: "Ми продовжимо жорсткий діалог між нашими країнами" [2]. Тим не менш, після інавгурації президента Ірану М.Ахмадінежада, Сполучені Штати офіційно привітали його з цією подією, тим самим демонструючи відкритість до діалогу.

Нині Іран виступає ключовим елементом можливості зменшення в регіоні тиску з боку радикальних ісламістів. Сьогодні більшість сунітських арабських урядів, таких, як в Саудівській Аравії, Єгипту й Йорданії, набагато більше занепокоєні з приводу іранського регіонального панування, ніж стосовно Ізраїлю. Адже вони знають, що Ізраїль не збирається послаблювати або підривати зсередини режими в цих країнах, в той час, як радикальні ісламісти, за іранської підтримки, не приховують подібних планів. З цієї точки зору Б.Обама розуміє, що у разі реалізації радикального сценарію дій США щодо Ірану, що передбачає безпосередню військову операцію, близькосхідні арабські країни не надаватимуть Тегерану підтримки (за можливим виключенням Сирії, з якою нині Сполучені Штати активно працюють).

В зазначеному контексті реальними шляхами вирішення "іранського ядерного питання" виглядають наступні. Перший полягає в досягненні домовленостей Заходу з Іраном про припинення його військової ядерної програми дипломатичним шляхом. Цей напрям підкріплюється різними режимами міжнародних санкцій на рівні ООН чи окремих країн, тиском на Іран з боку його союзників (Росія, Китай) тощо. В кінцевому результаті іранський режим повинен ухвалити принципове рішення про відсутність необхідності отримання ядерної зброї та згорнути програму з її виробництва. Винагородою Ірану в такому випадку можуть стати західні інвестиції, різноманітні формати співробітництва, що обов'язково при-

зведуть до часткової вестернізації іранського суспільства і послаблення режиму аятол. При цьому останні це чудово розуміють [1].

До кінця 2009 року США продовжуватимуть впливати на Іран дипломатичним шляхом, але за умов відсутності результату Б.Обама залишиться перед вибором задіяння другого варіанту. Він полягає в початку безпосередньої військової операції США та Ізраїлю проти Ірану з метою знищення його ядерної інфраструктури та ключових об'єктів військової промисловості. В такому разі успіх американсько-ізраїльської операції не гарантований, а вплив нової війни на ситуацію в світі може стати критичним. За умов активного розвитку світової фінансово-економічної кризи існуюча міжнародна система може увійти в стан перманентного хаосу з непередбачуваними наслідками.

З огляду на зазначене, Б.Обама в політиці щодо Ірану не залишається нічого іншого, як зробити керівникам Ірану таку пропозицію, від якої вони не зможуть відмовитись. В іншому випадку програти можуть усі учасники конфлікту.

Саудівські провали Вашингтону

Після червневого візиту Б.Обама на Близький Схід, його промови в Каїрі і переговорів з усіма впливовими гравцями в регіоні вже починає проявлятися зворотна реакція мусульманського світу на американські ініціативи, насамперед щодо розходжень у поглядах на врегулювання ключових проблем в регіоні. Флагманом цього процесу не випадково стала Саудівська Аравія.

Попри винятково теплий прийом американського президента в Ер-Ріяді під час його поїздки на Близький Схід, саудівське керівництво має дещо відмінний від Вашингтону погляд на ситуацію в регіоні. Це призвело до того, що 2 серпня ч.р. міністр закордонних справ Саудівської Аравії, принц Сауд аль-Фейсал відхилив близькосхідну політику Барака Обама, що за впливом важливіше, ніж категорична відмова саудитів від покращення відносин з Ізраїлем [11].

За свідченням ізраїльських ЗМІ, під час закритих переговорів з американськими лідерами, включаючи держсекретаря Х.Клінтона, принц аль-Фейсал просив їх відкласти в бік ізраїльсько-палестинське врегулювання і зайнятися Іраном, оскільки саме це зараз є ключовою проблемою регіону. Після цих переговорів принц Сауд сказав, що його уряд не буде розглядати кроки американської адміністрації, поки Ізраїль не прийме арабські вимоги "про повний відступ з усіх окупованих палестинських територій". "Тимчасова безпека і заходи з побудови довіри миру не принесуть", – сказав він, і повністю відхилив градуалізм і поетапний підхід [11].

За словами саудівського представника нині вимагається "всеохоплюючий підхід, що визначатиме кінцевий результат з самого початку переговорів про статус остаточного врегулювання з обговоренням майбутньої палестинської держави, контролю над Єрусалимом, повернення біженців, водокористування і безпеки". Цим самим він фактично підтвердив позицію короля Саудівської Аравії, який відхилив ініціативи Обама, коли той приїхав в Ер-Ріяд.

Ці вимоги Саудівської Аравії є вимогами повної і остаточної капітуляції, і Ізраїлю на таких переговорах залишається обговорити лише деталі передачі під арабський контроль Єрусалиму, водних ресурсів, території Іудеї, Самарії і Йорданської долини, а також евакуації власного населення й прийняття мільйонів арабських громадян на територію "малого" Ізраїлю. В цьому контексті в Саудівській Аравії прекрасно розуміють, що Ізраїль такий ультиматум ніколи не прийме. Тому, з точки зору саудівської верхівки, палестино-ізраїльський напрям наразі безперспективний для розв'язання, а

Обама і Мітчелл зайнялись маргінальними темами, тоді як головним питанням порядку денного в регіоні є ядерний Іран. На думку Ер-Ріяду, поки ця загроза не ліквідована решта ініціатив не мають шансів на успіх. Цю точку зору поділяють прем'єр-міністр Ізраїлю Б.Нетаньяху і міністр оборони Е.Барак [7].

В такій ситуації категорична відмова Саудівської Аравії підігравати "мирним ініціативам" Вашингтону має один підтекст – необхідність термінового вирішення проблем з Іраном та Іраком, а потім вже з ізраїльсько-палестинським мирним врегулюванням.

Попередні підсумки впливу Б.Обама на близькосхідні процеси

За перший рік президентства Барака Обама Близький Схід без перебільшення продовжує залишатись ключовим регіоном для всієї американської зовнішньої політики. Причина цієї ситуації – нагальність вирішення іранського ядерного питання, оскільки у разі отримання Іраном ядерної зброї не лише на порядок зростуть ризики нової масштабної війни в регіоні, а й відбудеться новий старт ядерної гонки озброєнь у світі.

Водночас, частковою передумовою вирішення "іранського питання" є позитивне зрушення з місця ізраїльсько-палестинського питання. Це означає, що для врегулювання ситуації навколо Ірану Б. Обама спочатку повинен надати новий імпульс врегулюванню конфлікту між Ізраїлем та Палестиною, чи хоча б створити ілізію подібного імпульсу. В іншому випадку арабський світ не буде активно підтримувати теоретичний чи реальний "антиіранський фронт". Наразі деякі держави Близького Сходу, зокрема, Саудівська Аравія, тиснуть на США з метою першочергово вирішення ситуації навколо Ірану. Проте і вони не даватимуть Сполученим Штатам довгої перерви щодо ізраїльсько-палестинського конфлікту.

Лише вирішивши згадані два проблеми, США зможуть розв'язати собі руки на Близькому Сході і приділити більше уваги ситуації в Іраці та Афганістані.

В цілому ж, увага американського президента до ситуації на Близькому Сході свідчить, що нова демократична адміністрація продовжує розглядати цей регіон як один з найважливіших з геополітичної точки зору і прагне у збереженні американського впливу у близькосхідних процесах.

1. Ахмадінежад: Ізраїль не дасть Обама проводити політику змін // Новинар від 12.02.2009. – <http://novynar.com.ua/world/54988>.
2. Вітні Н. Новий світовий порядок Обама // Українське слово від 13.08.09. – <http://ukrslowo.net/usa-canada/4793.html>.
3. Жолме А. Туник палестинської вооруженной борьбы. Le Figaro від 11.08.09. – <http://www.inopressa.ru/lefigaro/2009/08/11/13:35:00/ra>.
4. Інтерв'ю Б. Нетаньяху газете "Бильд" // Bild, 23.06.2009.
5. Калабрезі М. Близьковс точная инициатива Обама обращена к Тегерану // Time від 30.07.09. – <http://www.inopressa.ru/article/30Jul2009/time/tehran.html>.
6. Кершен И. "Фатх" поворачивается лицом к построению государства, хотя и не отказывается от оружия. The New York Times від 11.08.09. – <http://www.inopressa.ru/nytimes/2009/08/11/17:12:00/fatah>.
7. Косач Г.Г. Арабский мир и Соединенные Штаты: любовь, которая далека от того, чтобы быть слепой // Институт Ближнего Востока. – 1.08.09. – <http://www.i-r-p.ru/page/stream-exchange/index-23860.html>.
8. Обама заверил премьера Ирака, что войска США выйдут из страны до конца 2011 года // Новая политика. – 23.07.09. – <http://www.novopol.ru/text/72159.html>.
9. Подцероб А.Б. Барак Обама и политика США на Ближнем востоке // Институт Ближнего Востока. – <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/28-06-09a.htm>.
10. Резников А., Федосеев Р. Израиль глух к Обама. // Взгляд, 05.06.2009, на <http://www.vz.ru/politics/2009/6/5/294553.html>.
11. Саудовская Аравия отвергает планы Обама // 7 канал від 2.08.09. – <http://www.7kanal.com/news.php3?id=265846>.
12. Эпштейн А.Д. Барак Обама и арабо-израильский конфликт: опасения и надежды // Институт Ближнего Востока. – <http://www.iimes.ru/rus/stat/2008/25-07-08.htm>.
13. Avnery U. Calm Voice, Big Stick, 23.05.09, at <http://zope.gush-shalom.org/home/en/channels/avnery/12431145086>.
14. Doyle L. Obama to warn Israel's PM, Benjamin Netanyahu: "No more blank cheques", 17.05.2009, at <http://www.telgraph.co.uk/worldnews/middleeast/israel/5335620/>.
15. Landler M. Obama Will Send Envoy to Syria, Officials Say // The New York Times від 24.06.09.

Надійшла до редколегії 27.02.09

КУЛЬТУРНО-МАСОВА РОБОТА СЕРЕД ВОЇНІВ-ВИЗВОЛИТЕЛІВ УКРАЇНИ (1943–44 РОКИ)

На основі опублікованих та архівних матеріалів узагальнено досвід культурно-масової роботи серед воїнів Українських фронтів під час визволення України від німецько-фашистських загарбників.

The experience of cultural work among the soldier masses of Ukrainian Fronts during the liberation of Ukraine in the World War II is summarized on the basis of publications and archival documents.

В роки Великої Вітчизняної війни було спростовано відомий вислів про те, що "коли говорять гармати, музи мовчать". Під час боротьби проти німецько-фашистських загарбників пропаганда серед бійців і офіцерів творів літератури і мистецтва відігравала важливу роль у зміцненні морального духу воїнів, мобілізації їх на виконання чергових бойових завдань. Повною мірою проявилася це в ході визволення України від гітлерівських окупантів.

Між тим зазначений напрям роботи у військах ще не знайшов спеціального дослідження. В пропонованій статті зроблено спробу узагальнити досвід культурно-освітньої діяльності серед воїнів Українських фронтів під час очищення території республіки від ворога.

Культурно-масову роботу серед особового складу частин і з'єднань Червоної армії під час війни вели як культпрацівники, так і штатні політпрацівники та широкий агітаційно-пропагандистський актив. Центрами культурно-освітньої діяльності на фронті були клуби, Будинки Червоної Армії. Вони об'єднували досвідчені, кваліфіковані кадри пропагандистів, бібліотечних, кінопрацівників, організаторів художньої самодіяльності та ін. Тут же зосереджувалася основна маса літератури, музичних інструментів, технічних засобів пропаганди. Зокрема, дивізійний клуб мав у своєму розпорядженні штатну бібліотеку, кінопересувку, радіюстановку та інше обладнання, необхідне для культосвітньої роботи. Тісно пов'язуючи свої заходи із бойовими завданнями частин та конкретною обстановкою, він переміщувався разом з військами, жив з солдатськими масами одним життям, одними стремліннями.

На кінець 1942 р. – початок 1943 р., коли почалося визволення української землі від нацистських загарбників, розширилася мережа культосвітніх закладів, зміцнилася їхня матеріально-технічна база, було нагромаджено значний досвід роботи у фронтових умовах. У лютому 1942 р. згідно наказу Народного комісара оборони СРСР було створено Будинки Червоної Армії на всіх фронтах. У квітні цього ж року БЧА організовувалися при політвідділах армій і кавалерійських корпусів.[4] У вересні 1942 р. армійський клуб було введено до штату танкових армій (відзначимо, що всі шість танкових армій, які були у складі Радянських Збройних Сил в роки війни, воювали на території України). Будинки Червоної Армії забезпечувалися штатною бібліотекою, агітмашинами (від двох до п'яти), технічними і транспортними засобами, наочною агітацією.

Як свідчать факти, Будинки Червоної Армії були активними помічниками командирів і політорганів в політичному і культурному вихованні воїнів. Так, в одній із постанов Військової ради Воронежського фронту¹, підписаній генерал-лейтенантом М.Ф. Ватутіним, відзначалася важливість "організації фронтового Будинку Червоної Армії і при ньому ансамблю червоноармійської пісні і танцю".[1, с. 21]

Специфічні умови бойової обстановки породжували нові форми й засоби культурної роботи. Так, в частинах діючої армії з'явилися агітаційні машини, потяги, агітку-

льтчемодани тощо. Агітмашина мала форму критого автофургону з кінопересувкою, радіоприймачем, бібліотекою, засобами наочної агітації, музичними інструментами, патефоном з набором платівок. Екіпаж агітмашини, який очолював лектор, включав також водія і кіномеханіка. Як правило, разом з ними виїздила до частин невелика концертна група. З березня 1943 р. агітмашини були включені до штату всіх Будинків Червоної армії фронтів, армій і кавалерійських корпусів (відповідно 5, 2 і 1 машина). Агітмашини супроводжували війська на марші, обслуговували частини, що знаходилися в обороні, розгортали свою діяльність в короткі перепочинки під час наступальних дій. Ефективно працювали, наприклад, агітмашини БЧА Південно-Західного фронту, якими командували М. Гасов, Є. Єгоров, А. Молдаванов, Г. Іванов. У вересні 1943 р. війська фронту готувалися до форсування Дніпра. За вказівкою політуправління фронту всі агітмашини було направлено у війська. Їх працівники проводили велику роз'яснювальну роботу, популяризували героїв боїв, влаштовували радіопередачі, перегляд кінофільмів. [1, с. 36]

В 1942 р. було організовано перші агітпотяги при політуправліннях фронтів, а в березні 1943 р. сформували червоноармійський агітпотяг Головного політичного управління Червоної армії. Він складався із трьох пасажирських вагонів, де було обладнано кінозал, бібліотеку, розміщувався особовий склад потягу і концертна бригада. В товарному вагоні було обладнано електродвигун, а на платформах – кінопересувки та інше обладнання. В штат потягу входили лектор, агітатор, бібліотекар, кіномеханік, масовик та ін. працівники. Всього, з березня 1943 р. до грудня 1944 р. агітпотяг 11 разів побував в районах дій ряду фронтів, в тому числі Центрального, Степового, Воронежського, Південного, 1, 2 і 3-го Українських, які брали участь у визволенні України. Пересувна група потягу з концертною бригадою та кінопересувкою виїздила в частини, які знаходилися на передових позиціях. Учасниця однієї з концертних бригад артистка Ю. Глазунова згадувала: "На відкритій платформі стояла вантажівка. На ній ми здійснювали поїздки по частинах, що знаходилися далеко від залізниць. Часто на цій вантажівці ми виїздили до воїнів Воронежського і Південно-Західного фронтів... Концерт починається. Мій вихід другий. Читаю вірші О. Прокоф'єва "Безсмертний наш народ", С. Васильєва "Подарунок", а потім уривок із "Країни Муравії" О. Твардовського. Під час читання "Перепляса", коли бійці дружно сміються, над естрадою пролітає снаряд і вибухає десь недалеко. Я здригнулася, правда виступ не припиняю. Бійці дружнелюбно і трохи поблажливо посміхаються і нагороджують після читання оплесками. Концерт іде повним ходом, коли раптом звучить коротка команда "Шикватися". Бійці, які лежали і сиділи прямо на землі, шикуються, а потім ходом сполучення уходять на висхідні позиції" [1, с. 39-40]

Клуби з'єднань Воронежського, 1-го Українського та інших фронтів комплектували і надсилали в частини агітчемодани. Вони мали невеличку бібліотечку, дві-три партії шашок, доміно, матеріали для оформлення вітрин "Новини дня" тощо. Часто агітчемодани мали чітку тематичну спрямованість. Так, в жовтні 1943 р. начальник

¹ З 20 жовтня 1943 р. Воронежський, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти були перейменовані відповідно у 1, 2, 3 і 4 Українські фронти.

клубу 161-ї стрілецької дивізії капітан Нельдихін підібрав для агітчемодану літературні та ілюстративні матеріали, які викривали злочини фашистських окупантів.

Розширення мережі культосвітніх закладів, збагачення форм і методів роботи, вимагало збільшення чисельності працівників, підвищення їхньої кваліфікації. Цьому сприяло проведення семінарів, зборів, інструктивних нарад, які мали на меті поглиблення професійних знань і практичних навичок роботи, поширення передового досвіду. Зокрема, у березні 1942 р. питання вдосконалення культурно-масової роботи розглядалися на семінарах інструкторів політвідділів армій і начальників дивізійних клубів Південно-Західного фронту. В травні 1943 р. працювали дводенні збори начальників армійських БЧА і дивізійних клубів Воронежського фронту, на яких йшлося про форми і методи роботи серед бійців і офіцерів, стан розвитку художньої самодіяльності. В травні 1943 р. відбулася Всеармійська нарада начальників фронтових, окружних і армійських Будинків Червоної армії, проведена Головним політичним управлінням Червоної армії. [1, с. 23] Вся ця робота сприяла зростанню рівня кваліфікації культосвітніх працівників, піднесенню ролі клубів у вихованні бійців і офіцерів. В одному із донесень начальника політвідділу Південно-Західного фронту генерал-майора С.Ф. Галаджева до Головного політичного управління Червоної армії відзначалося: "У дні Вітчизняної війни клубні працівники набрали значного досвіду в організації культурно-масової роботи в умовах складної бойової обстановки, мобілізуючи особовий склад на виконання бойових наказів і підвищення наступального пориву в частинах". [5]

Змістовною, різноманітною і ефективною була робота культпрацівників серед бійців і офіцерів, що брали участь в боях за визволення від ворога української землі. Використовуючи твори художньої літератури та мистецтва, вони виховували у воїнів почуття любові до Вітчизни, глибокого патріотизму, зміцнювали ненависть до ворога, надихали на самовіддану боротьбу на полі бою. Значну роль в цьому плані відігравала популяризація літературних творів, як написаних в роки війни, так і класичних. Важливого значення ознайомленню особового складу з літературними творами надавали політоргани. В серпні 1943 р. Головне політичне управління звернуло увагу політпрацівників на необхідність ширше використовувати друковані видання в ідейно-виховній роботі з тим, щоб вони "дійсно допомагали політичному, військовому і культурному вихованню бійців". [6]

24 грудня 1943 р. при політуправлінні 4-го Українського фронту було проведено нараду політпрацівників і письменників, що працювали в армійських газетах. З доповіддю на ній на тему "Радянська література в дні Вітчизняної війни" виступав Л. Нікулін. [7]

Забезпечення діючої армії книжковою продукцією розглядалося як важлива, відповідальна справа. Показово, що розподіл окремих книг між фронтами здійснював начальник Головного політичного управління Червоної армії, а схвалював такий розподіл Верховний Головнокомандуючий. Так, 30 серпня 1942 р. О.С. Щербаков надіслав на затвердження Й.В. Сталінов план розсилки по фронтах книги К. Осипова "Суворов" (всього 13629 примірників). Наступного місяця він звертається з аналогічною пропозицією щодо книги О. Корнійчука "Фронт", надрукованої тиражем 200 тис. примірників. [2] Про турботу щодо забезпечення молодих воїнів необхідною кількістю книг свідчить і лист помічника начальника Голов-ПУРСЧА полковника Відюкова секретарю ЦК ВЛКСМ Михайлову 20 липня 1943 р. В ньому, зокрема, говорилося: "15 % тиражу книг, які виділяються нам видавництвом "Молода гвардія" не забезпечують мінімальних потреб... Прошу Вас дати вказівку видавництву "Молода гвардія" про виділення для комсомоль-

ських організацій Червоної Армії літератури в кількості 25 % тиражу". [8]

Пильну увагу до питань розподілу і використання друкованих видань приділяли і армійські політорги на фронті. Так, в одному з розпоряджень заступника начальника політвідділу 38-ї армії навесні 1944 р. відзначалося: "Вам надіслана література: "Мои воспоминания" Брусилова, "Багратион" Голубова, "Солдат-полководец" Пигарева... Пропоную організувати використання цієї літератури в патріотично-політичній роботі з особовим складом таким чином, щоб із змістом книг було ознайомлено якнайбільше коло бійців і офіцерів". [9]

Вся література ретельно зберігалася на фронті в бібліотеках від фронтового Будинку Червоної армії до батальйонних бібліотек. Книжкові фонди агітчемоданів нерідко поповнювалися за рахунок видань, що надходили на фронт від шефських організацій. Політоргани добирали кадри агітаторів, читців книг, які працювали безпосередньо в підрозділах, організовували їхнє навчання. Тільки в частині 1-го Українського фронту працювало влітку 1944 р. 18 тис. читців. Враховуючи багатонаціональний склад багатьох частин і з'єднань, колективне читання деяких книг велося з перекладом на мову тих, чи інших народів. Так, в 72 гв. стрілецькій дивізії 2-го Українського фронту читці книги М. Шолохова "Вони боролися за Батьківщину" перекладали прочитане на казахську, узбецьку і азербайджанську мови. В серпні 1943 р. політвідділ 7 гв. армії незабаром після визволення Харкова зібрав семінар штатних і позаштатних працівників, відповідальних за пропаганду книг серед бійців. На ньому виступили з доповідями М. Бажан і О. Довженко. Вони звернули увагу на особливе значення книг у патріотичному вихованні воїнів, наголосивши на необхідності використання видань з історії України, дружби українського і російського народів. Велика робота проводилася з воїнами-читцями. Наприклад, в 60-й армії влітку 1944 р. проводилися інструктивні наради читців з питання "Форми і методи роботи читця в період оборони і під час наступу" В з'єднаннях 1-ї танкової армії відбулися семінари по обміну досвідом комсомольців-читців. [10]

Як свідчать вивчені документи, особливого значення надавали агітатори, читці популяризації творів, написаних в роки Вітчизняної війни. Так, в 13-й армії восени 1943 р. проводилася велика робота з книгами М. Шолохова "Вони боролися за Батьківщину" і Б. Горбатова "Нескорені". Політвідділ 112-ї стрілецької дивізії цієї армії провів конференцію читців за книгою В. Василевської "Радуга". Ці ж книги популяризували в частинах 1-ї гвардійської армії в ході звільнення Донбасу. Політпрацівники 5-ї ударної армії під час боїв за Донбас організували колективне читання книг Л. Соболєва "Морська душа", В. Василевської "Радуга", Л. Нікуліна "Олексій Куликов – боєць" та ін. [11]

Названі видання сприяли вихованню воїнів на прикладі героїв боротьби з фашизмом, посилювали прагнення помститися гітлерівцям за вчинені злочини, прискорити час повного визволення радянських людей від нацистського ярма.

Великим попитом в армійських бібліотеках користувалися також книги Олексія Толстого, Миколи Островського, Олександра Твардовського, Володимира Маяковського, Антона Чехова та інших письменників.

З інтересом читали воїни публікації письменників і поетів в армійській пресі, слухали їхні виступи по радіо, радо брали участь у безпосередніх зустрічах з представниками творчої інтелігенції. Так, редакція фронтового радіомовлення Південно-Західного фронту постійно організовувала виступи у мікрофона О. Корнійчука, В. Василевської, М. Бажана, І. Ле, Л. Первомайського, С. Голованівського, О. Десняка, А. Малишка з читанням

власних творів. Перед воїнами-визволителями України нерідко виступали М. Рильський, О. Довженко, В. Сосяра, М. Бажан, П. Тичина та інші. В армійських газетах друкували свої статті, вірші І. Еренбург, П. Тичина, М. Рильський, О. фадєєв, Л. Дмитерко та багато інших письменників і поетів. Полум'яні звернення мастрів слова надихали воїнів у важких боях проти ворога.

Могутнім засобом виховання фронтовиків було кіномистецтво. На час визволення України від ворога зросла кількість художніх і документальних кінофільмів, які надсилалися на фронт, більш досконалою стала матеріальна база. В 1943 р. почалося виробництво кінопересувов, що працювали від акумулятора, що дозволяло демонструвати фільми в землянках, бліндажах, у безпосередній близькості від переднього краю. Були і недоліки в цій справі. Нерідко фільми затримувалися в штабах і тилових підрозділах, не завжди кінопересувки використовувалися з необхідним навантаженням. На усунення цих недоліків, посилення ролі кіномистецтва у вихованні воїнів була спрямована директива Головного політичного управління від 18 серпня 1943 р. "Про використання кіно для політичної і військової пропаганди". "Політичні працівники повинні зрозуміти, – говорилося в ній, – що кінообслуговування особового складу Червоної армії не просто розвага, а могутній засіб ідейного впливу на бійців і офіцерів Червоної армії і цією справою повинні повсякденно займатися всі політпрацівники". [12] Перед політорганами ставилося завдання не лише щомісяця затверджувати план кінопрокату, але й суворо перевіряти стан його виконання, добиватися найширшого використання фільмотеки в частинах і підрозділах першого ешелону.

Виконання директиви сприяло більш ефективному використанню кіно в культурно-масовій і політико-виховній роботі. Ось деякі дані, що свідчать про розмах цієї роботи. В серпні 1943 р. Будинком Червоної армії 40-ї армії дав 87 кіносеансів, якими було охоплено 19808 солдатів, сержантів, офіцерів. В 6-ій гвардійській армії в серпні-вересні 1943 р. в частинах і підрозділах першого ешелону організували 352 кіносеанси, всього фільми переглянуло 42050 чоловік. В липні-листопаді 1943 р. в 27-ій армії було організовано 970 кіносеансів: 579 дивізійними установами, 216 – Будинком Червоної армії, 155 – спецпідрозділами. [13]

Кінофільми, які демонструвалися на фронті, були присвячені героїчним сторінкам історії, розповідям про боротьбу народів проти іноземних поневолювачів за свободу і незалежність, зокрема в роки громадянської війни та іноземної інтервенції, під час Великої Вітчизняної війни. Наприклад, в 5-ій ударній армії влітку 1943 р. було влаштовано 66 кіносеансів фільму "Вона захищає Батьківщину", 64 – фільму "Сталінград", 33 – фільму "Богдан Хмельницький". В 3-ій гвардійській танковій армії з жовтня 1943 р. до липня 1944 р. щомісяця влаштовувалося до 90 кіносеансів, за цей час було показано фільми 30 найменувань, в тому числі "Два бійці", "Котовський", "Чапаєв", "Олександр Невський", "Суворов", "Радуга" та ін.

Коли дозволяла обстановка, влаштовувалися кінофестивалі. Так, з нагоди 25-ї річниці Червоної армії політуправління 4-го Українського фронту організували фестиваль фільмів. Напередодні відбулися наради при армійських БЧА, розроблено план демонстрації фільмів. Фестиваль включав показ кінотворів за такою тематикою: "Героїчне минуле російського народу" (фільми "Олександр Невський", "Мінін і Пожарський", "Петро І", "Суворов"); "Червона армія у громадянській війні" (фільми "Чапаєв", "Олександр Пархоменко", "Котовський", "Оборона Царицина"); "Червона армія у боротьбі проти фашистських загарбників" (фільми "Розгром німців під

Москвою", "Ленінград в боротьбі", "Сталінград", "Орловська битва", "Битва за нашу радянську Україну").

Демонстрація кінофільмів, як правило, була пов'язана із виступами лекторів, агітаторів. Зокрема, в 6-ій гвардійській армії під час боротьби на Харківщині влітку 1943 р. перед кінофільмами "Суворов", "Олександр Невський", "Мінін і Пожарський" читалася лекція на тему "Великі російські полководці". Перед показом фільму "Богдан Хмельницький" організовувалась лекція про героїчне минуле українського народу. Перед демонстрацією документального фільму "Помстися" проводилась бесіда "Звірства німців у визволених нами районах". Враховуючи, що у складі армії значну частину складали представники народів Кавказу і Середньої Азії проводилися бесіди про значення дружби народів СРСР в досягненні перемоги над фашизмом напередодні демонстрації документальних стрічок "Син Таджикистану", "Узбецький кіножурнал", "Єреван і Тбілісі" тощо. [14] В 27-ій армії під час підготовки до форсування Дніпра перед кінофільмами читалися лекції "Про невідкладні заходи по відбудові народного господарства України", "Міжнародне становище", "Огляд поточних подій" та ін.

Нерідко демонстрація кінофільму була пов'язана із конкретними бойовими завданнями, які мали вирішувати воїни. Так, коли частини і з'єднання 7-ї гвардійської армії готувалися до визволення Харківщини від ворога, політвідділ одержав в червні кінофільм "Україна". До серпня 1943 р. було організовано 78 кіносеансів, які переглянуло 24700 солдатів і офіцерів. А ось інший приклад вдалого добору кінофільму напередодні майбутніх боїв. Коли воїни 4-го Українського фронту готувалися до Карпатської окупації восени 1944 р., в арміях і дивізіях було організовано перегляд кінофільму "Суворов". Тільки у 18-ій армії відбуло 248 сеансів, на яких були присутні 55 тис. глядачів. Перед сеансом агітатори розповідали про особливості бойових дій в гірничо-лісистой місцевості. Епізоди фільму, які відтворювали перехід російських воїнів через Альпи, викликали захоплення у бійців, посилювали бажання примножити славні традиції. Таким чином, твори кіномистецтва забезпечували не лише виховання особового складу, але й сприяли мобілізації бійців на виконання чергових бойових завдань.

Примноженню морального духу визволителів України служила також пропаганда творів театрального мистецтва, пісенної творчості, організація художньої самодіяльності. Патріотичні пісні, зокрема ті, що народилися в роки війни, спектаклі, гумор, сатира відігравали важливу роль в ідейному та естетичному вихованні воїнів діючої армії. Велику роботу вели фронтові та армійські ансамблі пісні й танцю, фронтові театри, концертні бригади, що направлялися на фронт для обслуговування воїнів. Ефективно працював, наприклад, ансамбль пісні й танцю Південно-Західного фронту, яким керував П. Вірський. Його яскравий, актуальний репертуар значною мірою був результатом співпраці ансамблю з композиторами Д. Кобалєвським, І. Держинським, В. Білим, поетами О. Безіменським, М. Бажаном, Є. Долматовським, А. Малишом. Великий успіх мали у слухачів "Пісня про Дніпро", "Пісня про Ленінград" та інші. Високо оцінював виступи ансамблю пісні і танцю 1-го Українського фронту Маршал Радянського Союзу І.С. Конєв. Створений в Києві в 1943 р. під керівництвом Л. Чернишової, ансамбль складався із високопрофесійних музикантів, співаків, танцюристів і не випадково користувався широкою популярністю серед воїнів. Про один із концертів, який відбувся влітку 1944 р. в районі м. Коломиї згадував пізніше соліст ансамблю А. Олешкевич. В перерві між боями на узліссі обладнали із дощок сцену, загородили її гіллям. В "глядачевій залі" розмістилися солдати і офіцери, які тільки повернулися з позицій. Незабаром гітлерівці відкрили вогонь шрапнеллю: засікли скупчення людей. Серія залпів радянських "катюш" змусила ворога припинити стрільянину. Концерт продовжу-

вався, а через кілька годин артисти вже були на іншій ділянці фронту. [1, с. 169]

В репертуарі ансамблів пісні і танцю чільне місце посідали пісні, написані під час війни: "В лісі прифронтовому" М. Блантера і М. Ісаковського, "Солов'ї" В. Соловйова-Сєдого і А. Фат'янова, "В землянці" К. Листова і А. Суркова, "Темна ніч" М. Богословського і Г. Агатова, "Пісня про Дніпро" М. Фрадкіна і Є. Долматовського та ін. Артисти постійно оновлювали свій репертуар. Так, в квітні 1944 р. газета 2-го Українського фронту "Суворовський натиск" розповіла про нову програму фронтового ансамблю пісні і танцю.

Не менш важливу роль у культурному обслуговуванні воїнів відігравали фронтові театри. Плідно працювали, зокрема, театр Південно-Західного фронту, театр Чорноморського флоту, який обслуговував моряків та бійців Південного фронту. В період боротьби за визволення України театри поповнили всім репертуар п'єсами К. Симонова "Чекай мене", Л. Леонова "Нашестя", О. Корнійчука "Фронт" та ін. Нерідко театральні колективи розділялися на кілька концертних бригад, що дозволяло охопити своїми виступами більшу кількість воїнів.

Неоціненну допомогу в культурному обслуговуванні фронтовиків надали також майстри мистецтв тилкових театральних і естрадних колективів. Шефство артистичних колективів над воїнами Червоної армії народилося на початку війни. В період боротьби за визволення України кращі мистецькі сили провідних театрів неодноразово виступали перед захисниками Вітчизни. Провідними темами їх виступів були любов до Батьківщини, ушляхення воїнської звитяги, мужності, зміцнення ненависті до ворога. В 1942 р. виникають фронтові філіали Московського театру ім. Є. Вахтангова, Ленінградського театру драми ім. О.С. Пушкіна та інші. Високу оцінку їх діяльності дав, зокрема, командуючий 1-м Українським фронтом генерал армії М.Ф. Ватутін. В наказі від 7 листопада 1943 р. відзначалося: "Театр за свою самовіддану і високохудожню роботу став найулюбленишим колективом серед бійців, сержантів, офіцерів і генералів фронту. Виконуючи цю роботу, колектив багато разів виявляв мужність і самовідданість. Фронтний театр імені Вахтангова за рішенням Військової ради фронту став постійним театром діючої армії, отримав найменування фронтового філіалу Театру імені Вахтангова при політичному управлінні Українського фронту".

Перед бійцями частин і з'єднань, що визволяли Україну, неодноразово виступали фронтові бригади й інших театрів. Лише навесні 1943 р. воїни Південно-Західного фронту ознайомилися із виступами артистів Київського театру опери і балету ім. Т. Шевченка, які за півтора місяця дали 53 концерти; бригади артистів Дніпропетровського державного українського театру ім. Т. Шевченка, які дали понад 60 концертів, бригади

артистів Башкирської АРСР. "Робота художньої бригади Башкирської АРСР (як і багатьох інших національних ансамблів) в наших частинах, ще раз засвідчила як тісно пов'язаний радянський тил з Червоною армією, яка захищала честь і незалежність нашої Вітчизни", – писала фронтова газета "Советский воин" 9 квітня 1943 р. Восени на фронті виступала бригада артистів Ленінградського малого оперного театру, яка за короткий час дала 21 концерт. [3]

Солдати і офіцери були не лише глядачами виступів професійних митців, але й самі брали участь в роботі колективів художньої самодіяльності. Наголошуючи на значенні цієї роботи, газети 2-ї повітряної армії "Крылья Родины" в передовій статті 14 червня 1944 р. писала: "Червоноармійська художня самодіяльність має велике значення як засіб зміцнення бойового духу, підвищення бойової і політичної активності червоноармійських мас і організації їх культурного дозвілля". Зокрема, в 3-ій гвардійській танковій армії восени 1943 р. воїни переглянули 214 концертів художньої самодіяльності. Активізації цієї роботи сприяли огляди художньої самодіяльності. Влітку 1943 р. проходив огляд художньої самодіяльності в частинах і з'єднаннях Південно-Західного фронту. В ньому взяли участь понад 20 тис. талановитих виконавців. В червні 1944 р. було проведено огляд виступів самодіяльних артистів у 2-й повітряній армії. Така робота велася і на інших фронтах. Вона відігравала важливу роль не лише в естетичному вихованні воїнів, але й відігравала велике мобілізуюче значення. В суворих умовах безперервних походів, тяжких битв, вона ніби повертала бійців до мирного життя, примножувала бажання прискорити час повного розгрому ворога.

Таким чином, в роки війни використовувалися різноманітні форми культурно-масової роботи серед воїнів. Що стосується її змісту, то він був неоднозначний – з одного боку твори літератури і мистецтва несли в солдатське середовище ідеї краси, гуманізму, любові до Батьківщини, з іншого – ця боротьба була вкрай ідеологізована і велася в жорстких рамках пануючої державної ідеології.

1. Подобед И.М., Комский Б.Г. Когда гремели бои... Культурно-просветительская работа на фронте в годы Великой Отечественной войны. – М., 1983.
2. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 88, оп. 1, од. зб. 955, арк. 1, 3-5.
3. Советский воин. – 1943. – 9, 11, 22 апреля, 6 ноября.
4. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (Далі ЦАМО РФ). – Ф. 32, оп. 11302, спр. 94, арк. 156.
5. ЦАМО РФ. – Ф. 32, оп. 11316, спр. 36, арк. 192.
6. ЦАМО РФ. – Ф. 312, оп. 4257, спр. 101, арк. 105.
7. ЦАМО РФ. – Ф. 312, оп. 4257, спр. 86, арк. 304.
8. ЦАМО РФ. – Ф. 32, оп. 11310, спр. 34, арк. 109.
9. ЦАМО РФ. – Ф. 393, оп. 9023, спр. 15, арк. 131.
10. ЦАМО РФ. – Ф. 236, оп. 2675, спр. 432, арк. 275, 281.
11. ЦАМО РФ. – Ф. 312, оп. 4257, спр. 108, арк. 68; Ф. 333, оп. 4909, спр. 6, арк. 209; Ф. 236, оп. 2675, спр. 432, арк. 322.
12. ЦАМО РФ. – Ф. 312, оп. 4257, спр. 101, арк. 159.
13. ЦАМО РФ. – Ф. 381, оп. 8400, спр. 58, арк. 159.
14. ЦАМО РФ. – Ф. 335, оп. 5136, спр. 47, арк. 203.

Надійшла до редколегії 18.03.09

В. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф., О. Пономарьов, асп.

ЗАГОСТРЕННЯ РОСІЙСЬКО-РУМУНСЬКИХ ВЗАЄМИН У СІЧНІ-БЕРЕЗНІ 1878 РОКУ І МІСІЯ ГЕНЕРАЛА М.П. ІГНАТЬЄВА ДО БУХАРЕСТУ

Розглянуто російсько-румунські відносини у 1878 р., причини виникнення "бессарабського питання". Особлива увага приділяється ролі М.Ігнат'єва у вирішенні цього питання.

The article deals with the russian-romanian of 1878, the reasons for rising of "Bassabian question". Special role is given to M.Ignatiev desidding of this question.

Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. для Росії неабиякої ваги набули відносини з Румунією, яку царський уряд намагався залучити до стану своїх союзників, паралельно вирішуючи питання як на свою, так і на її користь. Румунії, у разі перемоги над Портою, було обіцяно визнання її повної незалежності. Росія, натомість, бажала повернення собі південно-бессарабських повітів,

втрачених згідно Паризького миру 1857 р. "Бессарабське питання", не буди обумовленим документально, стане головною причиною напруженості в російсько-румунських взаєминах у 1878 р., зіпсувавши їх на тривалий час.

Позиція Румунської держави протягом війни і після неї щодо свого союзника – Росії, змінювалась: від доброзичливої до недовірко-вичікувочої, а згодом і до погрожую-

© Мордвінцев В., Пономарьов О., 2009

чої. Ці зміни в Румунії було нескладно передбачити, враховуючи її бажання якомога скорішої інституціоналізації, передусім в очах Німеччини і Австро-Угорщини, шляхом усунення впливу Росії, аж до повного розриву з нею. Про це імператора Олександра II і канцлера О.Горчакова попереджали генерали – Д.Мілютин та М.Ігнат'єв. Затягування Румунією обговорення й підписання російсько-румунської воєнно-політичної конвенції чітко вказувала на ситуативність цього союзу, який не витримав перевірки часом, а предмет домовленостей перетворився в привід для суперечок і взаємних докорів. Ще напередодні війни у квітні 1877 р. в аналітичній записці російський дипломат О.Нелідов зазначав, що в близькому майбутньому Румунія "стане незалежною і, можливо, мало прихильною до нас" [2, с.148].

Росія, яка мала величезний авторитет на Балканах і яка виступала захисником інтересів Дунайських князівств, у другій половині XIX ст. почала цей авторитет втрачати. Це було пов'язано з піднесенням національно-визвольного руху у 1821 і 1848 рр. і тією негативною роллю, яку відіграла при цьому Росія. Також процеси модернізації, що посилювались і оформлення румунської державності після 1859 р., сприяли зміцненню незалежного статусу Румунії серед решти васалів Порти. Відповідно до ірредентистських настроїв, дії Росії у 1876-1878 рр., що сприяли отриманню Румунією суверенітету були розцінені деякими колами князівства як спроба заміни турецької залежності російською. Підігривалися такі настрої русофобською пресою у Відні і Бухаресті, впливаючи на суспільну думку в Румунії. В той же час офіційний Бухарест намагався використати ситуацію, що склалася напередодні війни 1877-1878 рр. і отримати незалежність, здійснюючи кроки в цьому напрямку досить обережно.

Слід відзначити, що якби Росія дійсно прагнула б реалізувати імперські амбіції і встановити контроль над Румунією, як того побоювалися в Бухаресті, незалежність князівства була б російській дипломатії на заваді. Росія лише бажала повернути втрачений політичний вплив на Балканах, при цьому, змінивши свої кордони в Пруто-Дунайському регіоні станом на 1853 р. Натомість, Румунія, яка прагнула незалежності, не хотіла й чути ні про які зміни свого кордону з Росією.

Проблема російського зовнішньополітичного відомства полягала в тому, що керівництво країни не виробило стратегії тривалої співпраці щодо Румунії. Мавши теоретичну можливість ще у 1829 р. отримати в розпорядження Добруджу (яка до 1878 р. входила до складу Османської імперії, а після до Румунії) для проходження своїх військ на Балкани, [3, с.365–366] Росія не змогла вирішити це питання на свою користь і в 1878 р. Невирішеність цього питання в першій третині XIX ст. привела Росію до того, що Румунія в силу свого географічного положення і наявності проавстрійських партій в країні виявилася серйозною завадою для вирішення Східного питання у 1876–1878 рр.

В такій складній політичній обстановці російське дипломатичне відомство вважало свою діяльність окремішньою, а підчас вищою, аніж діяльність військового міністерства, в силу чого при вирішенні державних питань страждали, передусім, інтереси Росії. Це було причиною невдоволення прогресивних дипломатів і військових, які бачили способи вирішення проблем, але які, в силу обставин, що склалися (субординація; прихильність до О.Горчакова царя; нерішучість, заздрість та інерція мислення деяких працівників апарату МЗС), не могли самотужки вирішити ті важливі завдання, які стояли перед Росією під час війни 1877–1878 рр.

Уповноваженням з підготовки мирного договору з Туреччиною було призначено досвідченого дипломата, посла в Константинополі, генерал-ад'ютанта, графа Миколу Па-

вловича Ігнат'єва. Такою була воля царя Олександра II, який також врахував прохання М.Ігнат'єва бути присутнім при підписанні перемир'я між Росією і Туреччиною. Якщо перемир'я складало невід'ємну частину припинення воєнних дій, і було прерогативою головнокомандуючого Дунайською армією великого князя Миколи Миколайовича, то підготовка мирного договору ретельно узгоджувалася в Петербурзі, отримуючи дозволи особисто від царя і канцлера, на будь-які зміни і корективи.

Росії вкрай необхідно було обговорити з Румунією питання щодо територіальних змін, які стосувалися обох країн напряду, а саме про повернення Південної Бессарабії, не чекаючи європейського конгресу, на якому домовитися на цей рахунок було б набагато важче. На проведення переговорів з румунською стороною також було уповноважено М.Ігнат'єва, [2, с.150] оскільки в Петербурзі розуміли, що ніхто краще нього не впорається з цим завданням. Для російської дипломатії було важливим заздалегідь обговорити з румунським урядом вищезгадане питання і з'ясувати чітку позицію Румунії. Причому відповідно до уявлень М.Ігнат'єва і його однодумців, це потрібно було зробити протягом вересня-грудня 1877 р., коли спільні дії під Плевною зблизили військово-політичне керівництво обох країн. Також домовленостей щодо територіального питання з Румунією, на думку М.Ігнат'єва, слід було досягти задовго до підписання перемир'я і миру з Портою, а не тоді коли Дунайська армія стояла неподалік від Константинополя, викликаючи своєю присутністю міжнародну напруженість.

Питання щодо повернення Південної Бессарабії було предметом розмови 29–30 вересня (11–12 жовтня) 1876 р. в Лівадії під час зустрічі румунського прем'єра І.-К.Бретіану з Олександром II. Хоча ці обговорення мали неофіційний характер румунська делегація чітко зрозуміла бажання царя повернути від'єднанні повіти. Навіть в несприятливій для Росії геополітичній обстановці, що склалася після Паризького миру 1856 р. її прагнення повернути втрачене було очевидним для усієї Європи, в тому числі і для Румунії. Це підтверджують мемуари усіх учасників зустрічі з російської сторони. Дотримувались такої ж думки і румунські політики, які пізніше змінили свій погляд на предмет розмов у Лівадії. Взамін Росією було обіцяно, що у випадку вдалого закінчення війни Румунія отримає статус незалежної держави, Добруджу і Дельту Дунаю. Однак завідувачий дипломатичною канцелярією при головнокомандуючому Дунайської армії О.Нелідов враховуючи обговорення і укладення російсько-румунської воєно-політичної конвенції, які значно віддалили початок війни, справедливо зазначав 6(18) квітня 1877 р., що "ми могли б нічого Румунії не обіцяти" [2, с.148].

Постановка питання відносно повернення Бессарабії викликала в Румунії бурю емоцій в парламенті і пресі, але у приватних чи офіційних розмовах з російськими представниками румуни, поки що остерігалися відкрито протистояти Росії. Д.Мілютин в розмові з І.-К. Бретіану ще в листопаді 1877 р. зазначив, "що відторгнення від Росії в 1856 році... клаптика Бессарабії означає для будь-якої російської людини чуливу рану, яку ця війна повинна залікувати" [11, с.239]. На що румунський прем'єр відповів "дуже ухильно, що особисто він ані скільки б не жалкував про повернення нам (Росії – О.П.) цього клаптика землі, з населенням, яке не співчуває Румунії; але що інакше вважає більшість нації; що подібна з боку Росії вимога може призвести в краї досить тяжке враження, тоді як для самої Росії важливіше за все прив'язати до себе населення Румунії". [11, с.239]

Росія мала необережність гарантувати Румунії територіальну цілісність і незалежність, що і було зафіксовано російсько-румунською воєно-політичною конвенцією 4 (16) квітня 1877 р. В той же час велися приватні розмови про

повернення Бессарабії в обмін на Добруджу. Така постановка питання мимоволі ставила Росію в двусмысленне положення, що давало Румунії привід говорити про порушення конвенції. Румунія не обмежуючись отриманням обіцяного суверенітету стала наполягати на отриманні додаткових переваг вже в ході війни. Так, 4 (16) листопада 1877 р. під час осади Плевни І.-К. Бретіану говорячи про засідання румунського парламенту, яке, незабаром мало відбутися, пояснював Д.Мілютину, що йому як прем'єру необхідно вказати на конкретні успіхи війни, які обіцяють вигідні умови при укладенні миру [11, с.238]. І.-К. Бретіану з самого початку війни планував захопити за допомогою румунської армії фортеці на правому березі Дунаю: Нікополь, Рахов, Лом-Паланку, а згодом і Відін. Для румун ці населені пункти були б застава для досягнення бажаних поступок від Порту. Цьому всіляко робив спротив головнокомандуючий Дунайською армією, не тільки не бажаючи ділити лаври переможця з нещодавнім вассалом Туреччини, але й, передбачаючи пов'язані з цим політичні ускладнення.

Після капітуляції турецької армії 28 листопада (10 грудня) 1877 р., постало питання про укладення перемир'я та миру з Портою, в свою чергу, викликаючи негайну необхідність обговорити з Румунією усі спірні питання, про які обидві сторони добре знали, але не бажаючи про них передчасно офіційно говорити, щоб не дратувати суспільну думку обох країн. Так, 30 грудня 1877 р. (11 січня 1878 р.) канцлер О.Горчаков, з метою підготувати румунський уряд до важливої розмови, в загальних рисах, не називаючи предмету бесіди, написав листа на ім'я міністра закордонних справ М.Когелнічану щодо місії М.Ігнат'єва в Бухаресті, висловлюючи впевненість, "що піднесені почуття державного діяча візмуть гору над... партійними пристрастями в момент, який може стати вирішальним в відносинах наших двох країн" [2, с.150].

Росія могла обговорити з Туреччиною повернення Південної Бессарабії напряму, не беручи до уваги Румунію, яка "де юре" ще не була суб'єктом міжнародного права. Тим більш, що згідно Паризького договору 1856 р. Росія поступалася бессарабськими землями не Румунії, а Молдавському князівству, що знаходилося тоді "під верховною владою Блискучої Порту" [19, с.29]. Однак, не зважаючи на те, що Румунія не визнавалася повноправним учасником переговорів з переможеною Портою, вирішення "бессарабського питання" в обхід румунського уряду, раз і назавжди, зіпсувало б відносини між Росією і Румунією, в яких перша, визнаючи прагнення румунського народу до незалежності, намагалась поважати державний інтерес сусідньої держави. До того ж суспільно-політична обстановка на Балканах суттєво відрізнялася від ситуації в період російсько-турецьких війн кінця XVIII-XIX ст., коли Росія користувалась правом протекторату над християнськими народами Порту вирішувала їхню долю. Заміна протекторату колективною гарантією великих держав в 1856 р. говорила про те, що Румунія, у випадку не дотримання її інтересів неминуче стане апелювати до країн-гарантів, передусім до Німеччини й Австро-Угорщини.

На початку січня 1878 р. Австро-Угорщина й Велика Британія виступили із заявою про те, що умови мирного договору з Туреччиною не можуть вважатися дійсними без узгодження з великими державами. Тому на одній з нарад у імператора Олександра II, було вирішено підписати з Портою лише попередній (прелімінарний) договір, умови якого мають загальноєвропейський інтерес, а тому його слід передати на обговорення великих держав. Рішення було передано до Відня й Берліну Олександром II 5(17) січня 1878 р., рішті держав – циркуляром О.Горчакова від 13(25) січня того ж року. Тим часом Велика Британія занепокоєна, тим що Росія може зайняти Константинополь й встановити своє пану-

вання в Протоках, направила ескадру міноносців в Мармурове море, які в лютому місяці вже прибули туди.

Ускладнення міжнародної обстановки навколо подій в європейській частині Туреччини вимагало негайної підготовки проекту мирного договору з Портою. Такий проект було підготовлено М.Ігнат'євим і на нараді у царя 5(17) січня 1878 р. його було ухвалено усіма присутніми, після чого, з незначними змінами його було затверджено Олександром II. Одночасно проект був й інструкцією для М.Ігнат'єва, який ніяких додаткових повноважень, а також права внесення нових питань під час переговорів не отримав. Всі зміни в проекті договору повинні були узгоджуватися з самим імператором або канцлером. Такі обмеження в правах були результатом ворожнечі між О.Горчаковим та М.Ігнат'євим.

М.Ігнат'єв вже бувши призначеним уповноваженим для з'ясування "бессарабського питання" з моменту написання листа канцлером 30 грудня 1877 р. (11 січня 1878 р.) до утвердження проекту мирного договору з Портою, яку відбулося 5(17) січня 1878 р. – залишався в Петербурзі. Засідання, на якому остаточно було вирішено відмовитися від створення незалежної і єдиної Болгарії відбулося 12(24) січня 1878 р. Тиждень затримки в столиці потяг за собою ще тиждень проведений у дорозі до Бухаресту через завантажність залізниць, що у подальшому негативно дасться взнаки на станові російської дипломатії, коли часу на з'ясування питань з Румунією вже зовсім не залишалося. Відкладання цієї важливої справи у шухляд викликало занепокоєння у деяких високопосадовців. Зрештою канцлер О.Горчаков "усвідомив необхідність категоричних з'ясувань з румунами. На жаль, що пізнувато", – запише 14(26) січня 1878 р. в своєму щоденникові військовий міністр Д.Мілютин [12, с.14].

Прибувши до Бухаресту, тільки 19 (31) січня 1878 р., перш за все, М.Ігнат'єв поцікавився потрібними йому даними у російського генконсула барона Д.Стюарта, завідуючого тилом армії генерала А.Дрентельна й інших осіб про стан справ у Румунії, про ставлення румунського уряду і місцевого населення до питання, щодо повернення Росії Південної Бессарабії.

М.Ігнат'єв був вражений неприязними відносинами між російською армією і румунським урядом, що виливалося в постійні непорозуміння і суперечки між ними. Пізніше, в мемуарах М.Ігнат'єв зазначить, що румуни "голосно скаржилися удавані образи, яких вони зазнали, на погане з ними поводження головної квартири (штабу головнокомандуючого – О.П.) і начальників наших військ, які принижували різними дрібницями хворобливе самолюбство і честолюбство румунських міністрів, офіцерів і чиновників... скаржилися на нашу військову адміністрацію в князівствах, на відсутність ладу інтенданства і свавілля комендантів станцій залізниць. Ані міністерство Бретіану, ані суспільна думка в Румунії не допускали думки, що Росії після мнимих послуг... наданих їй румунами, наполегливо буде переслідувати повернення собі Бессарабії" [13, с.377]. Долаючи шлях з Петербургу румунськими залізницями і знаходячись в самому Бухаресті, М.Ігнат'єв особисто переконався в невдоволенні румун відносно дій росіян, визнаючи й той факт, що військова адміністрація розпоряджалася в князівствах не зовсім вдало.

З іншого боку, військова адміністрація на чолі з генералом А.Дрентельном, "звинувачувала румун в недобросовісності... користолюбстві і крайньому безладі, особливо на залізницях. Звинувачували управління румунських залізниць навіть у навмисному гальмуванні усякого руху військових, транспортів і підозрювали, що через банкира Блейхредера... агенти його були підкуплені нашими супротивниками для створення перешкод на єдиному шляху сполучень нашої армії з Росією", – запише пізніше М.Ігнат'єв у своїх мемуарах [13, с.377].

Проаналізувавши ситуацію, М.Ігнат'єв прийшов до висновку, що більш гіршої і менш сприятливої хвилини для переговорів з Румунією щодо повернення Південної Бессарабії, важко було знайти. Непокій і дратувало М.Ігнат'єва й те, що канцлер О.Горчаков, який шість місяців знаходився в Бухаресті, нічого не зробив для з'ясування цього питання. Для багатьох було незрозумілим, чому Росія, досягнувши дипломатичним шляхом відміни нейтралізації Чорного моря в 1870 р., тоді ж не порушила "бессарабське питання". О.Горчаков після Кримської війни був переконаний, що Росії слід проводити зовнішню політику узгоджено з "європейським концертом", що стало доктриною канцлера на багато років. В жовтні 1870 р. військовий міністр Д.Мілютин, поділяючи думку О.Горчакова, на засіданні ради міністрів не радив Олександр II порушувати питання щодо Південної Бессарабії, що на його думку могло погіршити відносини з сусідніми країнами [4, с.177]. Росія тоді була надто обережною, памятаючи підсумки Паризького миру 1856 р.

В то й же час М.Ігнат'єв зазначав, що "неодноразово... європейські кабінети і сама Туреччина в 1870 році підказували нам, щоб ми повернули собі відчужену частину Бессарабії, але государ не бажав придбати її, не попередивши румун і не надавши їм відповідної винагороди" [13, с.396-397]. Олександр II запропонував князю Каролі "винагороду не тільки достатню, але й незрівнянно вигіднішу, оскільки Добруджа з Дунайською дельтою складають земельну площу вдвоє більшу, ніж Ізмаїльський повіт, й на додаток сверх того має морський порт, якого до цих пір Румунія була позбавлена" [13, с.396-397].

Після від'їзду М.Ігнат'єва з Петербурга, 14(26) січня 1878 р. румунський дипломат Я.Гіка виявив бажання дізнатися від канцлера О.Горчакова про мету візиту в Бухарест російського посла в Константинополі. Олександр II і О.Горчаков прийняли Я.Гіку, причому канцлер мав з румунським дипломатом тривалу й емоційну розмову, протягом якої О.Горчаков досить відкрито, заявив про рішення Росії відновити російський кордон станом на до 1856 р., за виключенням Дельти Дунаю. Наприкінці зустрічі імператор і канцлер заявили румунському дипломату, "що Румунія не може прийняти участі в переговорах й стати учасником договору з тієї причини, що її незалежність ще не затверджена Європою..., а поки на долю Росії випадає задача захисту інтересів румун". [2, с.151]. Я.Гіка негайно повідомив про зустріч і розмову в Бухарест.

Таким чином, послання О.Горчакова своєму румунському колезі, від 30 грудня 1877 р. (11 січня 1878 р.), яке було передане через М.Ігнат'єва втрачало усілякий сенс. За задумом О.Горчакова румунські міністри повинні були озайомитися з листом, яке фактично було й підтвердженням повноважень генерала, а предмет розмови румунська сторона повинна була дізнатися безпосередньо від М.Ігнат'єва. Але виходило так, що І.-К.Бретіану і М.Когелнічану були підготовлені до розмови, яка відбулася відразу після приїзду генерала в Бухарест. Інформованість румун М.Ігнат'єв відносив на рахунок канцлера, розуміючи в той же час, що мовчання глави МЗСу могло бути розцінено румунською стороною як недоброчинність. Царському уповноваженому відразу були висунуті аргументи щодо утисків румун російською військовою владою і про порушення румунської конституції. Після вимог М.Ігнат'євим документальних доказів, М.Когелнічану надав дві доповідні записки. В одній з них йшлося про свалілля комендантів залізничних станцій, які зупиняли торгівлю, постачання вугілля і навіть транспорт для румунських військ. В іншій комендант Зимниці звинувачувався в порушенні російсько-румунської військово-політичної конвенції. Передавши ці записки для перевірки А.Дрентельну, М.Ігнат'єв незабаром з'ясував

безпідставність звинувачень румунської сторони, а дрібні неузгодженості, які мають місце у будь-якій війні до уваги уповноваженим не бралися.

Під час зустрічі М.Ігнат'єв нагадав І.-К.Бретіану про розмову, яка відбулася у Лівадії у вересні 1876 р., в якій порушувалося "бессарабське питання". Царський уповноважений заявив, що про повернення частини Бессарабії він говорив турецькому урядові ще з 1868 р. Після цього румунські міністри начебто почали погоджуватися з неминучістю факту повернення Бессарабії, але в той же час висунули зі свого боку наступні вимоги:

1. Заняття румунською армією, до укладення остаточного миру, турецьких фортець: Нікополя, Рахова, Лом-Паланки, Відіна й усього дунайського берегу між цими пунктами.

2. Визнання Портою повної незалежності Румунії. До укладення спеціальних договорів румунські підданні повинні користуватися в Туреччині усіма привілеями, які мають підданні інших європейських держав...

3. Зриття усіх турецьких фортець на Дунаї, починаючи від Ада-Кале.

4. Приєднання до Румунії гирла Дунаю, від рукава Св.Георгія включно, відповідно колишнім правам власності.

5. Сплата Портою Румунії 100 млн. франків контрибуції. Зайняття правого берегу Дунаю, визначеного в 1 пункті пропозиції, до повної сплати цієї суми [13, с.382].

М.Ігнат'єв пообіцяв при переговорах з турецькими представниками врахувати побажання румунського керівництва, але стосовно зайняття румунськими військами правого берегу Дунаю заявив, що цю компетенцію виключно головнокомандуючого Дунайською армією великого князя Миколи Миколайовича.

Не бажуючи здавати позиції, І.-К.Бретіану заявив у відповідь, що його співвітчизники стали досить дратівливі з приводу поступки Бессарабії Росії, вбачаючи в цьому небезпечний прецедент для відношень слабої держави з сильним сусідом. "Якщо я вам виявлю сприяння, – зазначив румунський прем'єр – моя власна партія у парламенті від мене відступиться, країна прокляне, і я буду побитий камінням моїми співвітчизниками" [13, с.393]. Його майбутнє відношень в цьому контексті уявлялося йому настільки безперспективним, що він збирався подавати у відставку.

В цей же час М.Когелнічану порушив питання про компенсацію Південної Бессарабії, приєднанням до Румунії Добруджі, намагаючись збільшити кордони останньої до Мангалії і Сілістри, дізнаваючись при цьому про можливість приєднання територій населених румунами на правому березі Дунаю, поблизу Відіна. М.Когелнічану також запропонував щоб Росія викупила Південну Бессарабію за досить високу ціну. Обидва міністра заявили, що поступка Бессарабії можлива лише за умови укладення договору з Портою, тобто щоби Туреччина, а не Румунія поступалася Бессарабією, бажуючи тим самим убезпечити себе від невдоволення парламенту і більшості населення країни.

Стосовно Відіна М.Ігнат'єв заявив, що, оскільки і серби можуть висувати на нього права, то щоб уникнути конфлікту навколо цієї фортеці її слід віддати болгарам. Хоча О.Нелідов ще 6(18) квітня 1877 р. у вищезгаданій аналітичній записці висловив думку про приєднання місцевості навколо Відіна до Румунії. Зазначаючи далі, що Росії слід утримуватися від "зобов'язань... щодо умов майбутнього миру" [2, с.149]. Що стосується Сілістрії і Мангалії, М.Ігнат'єв зазначив, що біля цих пунктів немає ніякого природного кордону, тоді як Траянів вал може слугувати досить визначеною прикордонною межею Добруджі. На що обидва міністра заперечили, що кордон по Траяновому валу був би надто наближеним до залізниці Чернавода-Кюстенджі, що створює загрозу її швидкої окупації.

В той же день 19 (31) січня 1878 р. М.Ігнат'єв був прийнятий князем Каролем, якому було вручений лист Олександра II, в якому йшла мова про необхідність повернення Росії Південної Бессарабії. Незважаючи на любязність сторін, розмова носила важкий і неприємний характер. Кароль посилаючися на умови російсько-румунської конвенції, яка гарантувала територіальну цілісність Румунії, прохав, щоб Олександр II подарував його країні південнобессарабські повіти або навіть преглянув усей кордон між Росією і Румунією. Визнаючи, той факт, що відторгнена частина Бессарабії, заселена переважно слов'янськими народами Кароль запропонував взамін цих земель приєднати до Румунії решту повітів Бессарабії, в яких румунське населення складає більшість. Висунувши етнографічний аргумент в якості мотивації своїх вимог, Кароль отримав у відповідь від М.Ігнат'єва, енергійну відмову й твердження, що він не вповноважений вирішувати подібні питання.

Князь Кароль прагнув не тільки залишити оскаржувану частину Бессарабії, у складі Румунії, але і зберегти авторитет в очах своїх підданих. За румунською Конституцією 1866 р. Кароль був гарантом територіальної цілісності країни, тому у випадку втрати повітів йому було б важко зберегти своє обличчя перед народом і політичною елітою князівства. В розмовах з М.Ігнат'євим князь Кароль постійно твердив про недопустимість втрати Бессарабії. "Я сподівався, — говорив він — що моя поведінка під час війни убезпечила мене від такого великого приниження; піддані мої ніколи не вибачать мені, що я їх втягнув у війну для того, щоби прийти до таких сумних наслідків, які порушують конституцію, якій я присягав, і конвенцію, укладену з Росією" [13, с.395].

Але ніякі доводи відносно Бессарабії не змогли похитнути М.Ігнат'єва. В той час, як зауваження румунських міністрів і наполягання князя Кароля щодо Добруджі привели генерала до висновку, що проект, розглянутий в Петербурзі, доведеться, очевидно змінювати. Через це М.Ігнат'єв мав на меті вимагати у турок поступки усього Тульчинського санджаку, щоб румунсько-болгарський кордон мав пройти від Чорного моря поблизу Мангалії до Дунаю, вище Рассова, а Сілістрія мала при цьому залишитися у болгар. План передачі Тульчинського санджаку з усіма островами дельти Дунаю царській Росії, визрів у М.Ігнат'єва, щоб згодом віддати ці острови румунам, які в свою чергу не змогли б протестувати проти повернення Бессарабії. Виходячи з наполегливих вимог румунської сторони, М.Ігнат'єв зробив запит по телеграфу до канцлера О.Горчакова стосовно включення Сілістрії і Мангалії в територію, які були призначені для передачі Румунії.

21 січня (2 лютого) 1878 р. М.Ігнат'єв знову мав зустріч з І.-К.Бретіану і М.Когелнічану з приводу бессарабського питання. Міністри, як і минулого разу, продовжували посилалися на конституційні складнощі, несприятливе відношення населення, висловлюючи жалкування, що з ними не вступили у переговори восени 1877 р., щоб вони могли підготувати ґрунт для прийняття відповідного рішення в парламенті і уряді. На цей раз М.Когелнічану відмовився від претензій на ділянку навколо Відіна, але, саму фортецю румуни бажали зайняти при будь-якому сприятливому випадку, оскільки озброєння й майно фортеці, як військові трофеї були довгоочікуваними для румун. Приєднуючись до думки князя Кароля і І.-К.Бретіану, М.Когелнічану наполягав на поступці Румунії Добруджі. Вони припускали той факт, що Добруджа буде уступлена Туреччиною Росії, а остання в свою чергу перепоступить її Румунії.

Відносно сплати контрибуції І.-К.Бретіану і М.Когелнічану віддали перевагу, щоб вона була сплачена, не на пряму Портою, а була вирахована з воєнної винагороди Росії. Міністри обіцяли М.Ігнат'єву не здійс-

нювати тиск на Росію через європейські уряди. У зв'язку з цим, М.Ігнат'єв докладав у Петербург О.Горчакову, що "необхідно вплинути на консерваторів румунського зібрання (парламенту — О.П., щоб послабити їхні нападки на міністрів, яких вони вже звинувачують в продажу нам Бессарабії, і сприяти прийняттю зібранням сприятливого рішення" [13, с.386]. Барону Д.Стюарту було доручено продовжувати розпочаті М.Ігнат'євим зусилля по умиротворенню Румунії.

М.Ігнат'єв в бесіді з міністрами вказав особисто М.Когелнічану на його вимогу продати свої землі в Південній Бессарабії за високу ціну, а також на його відносини з підприємцем Поляковим, підрядником будівництва залізниці Бендери—Галац, чиє ім'я було заплямоване грошовими аферами. Але такі доводи морального плану були недовгими.

Користуючись нагодою, М.Ігнат'єв повідомив обох міністрів також про негідну честі офіцера поведінку румунського комісара полковника Кандіану в Ізмайльському повіті, який агітував місцевих мешканців проти приєднання до Росії. Для цього полковник обіцяв звільнення від податків на 20 років, примушуючи через місцеву владу підписувати протест проти приєднання повіту до Росії. Припускаючи, що молдавани в цій місцевості дійсно не схильні до приєднання, — М.Ігнат'єв зазначив, що вони складають мізерну меншість по відношенню до слов'янської частини населення, а також, "що зважаючи на ненависть, яку румунська влада заслужила у населення, його величності зовсім неможливо... відмовити у своєму покровительстві своїм старим підданим, які населяють не румунську країну, а колишній Татарський санджак" [13, с.393]. М.Ігнат'єву також було відомо, що префект Ізмаїлу, за дорученням румунського уряду збирає підписи для плебісциту щодо продовження перебування південнобессарабських повітів під юрисдикцією румунського уряду, про що і було заявлено міністрам.

Події в Південній Бессарабії з антиросійської агітації розгорталися на тлі зовнішньополітичних зусиль Румунії з метою надання їй статусу нейтральної країни, на зразок Швейцарії чи Бельгії. З цією метою міністр І.Кимніпану відправився до Берліну та Парижу, а у Лондоні і Відні з цього питання клопотали, відповідно князь І.Гіка, і Є.Белечану. Румунський дипагент в Петербурзі Я.Гіка був офіційно попереджений Олександром II і О.Горчаковим під час зустрічі з ними 14 (26) січня 1878г., що обговорення Румунією на майбутньому конгресі питання про нейтралітет буде розцінюватися Росією як пряма наруга і не отримає підтримки більшості країн, оскільки Австрія і Німеччина з цього приводу згодні з позицією Росії [2, с.151]. На думку Румунії, колективна європейська гарантія нейтралітету повинна була убезпечити країну від будь-яких порушень територіальної цілісності, але вказані візити в столиці великих держав не принесли румунам бажаного результату.

З точки зору міжнародного права європейські гарантії, забезпечені Паризьким трактатом 1856 р. були припинені війною і оголошенням незалежності Румунії, оскільки колективна гарантія великих держав стосувалася законів прийнятих урядом князівств і затверджених султанським "хатт-і-шерифом". Тому європейські кабінети до закінчення війни і підписання нового договору між великими державами не могли гарантувати Румунії будь-який статус. Колективна європейська гарантія нейтралітету прямо зачіпала інтереси Росії, оскільки російським військам було б закрито шлях до Болгарії.

Генерал М.Ігнат'єв у випадку толерантності румун щодо "бессарабського питання" під час зустрічі мав наміри обговорити для Росії додаткове право проходження військ через Добруджу без дозволу на те Румунії. Такий свого роду "державний сервітут" дозволяв би Росії, в подальшому уникати тих труднощів які вона мала б

при розробці і укладенні російсько-румунської військової конвенції. Виходячи з напруженої обстановки, М.Ігнат'єв не став торкатися цього питання в перший день візиту до Бухаресту. Під час наступної зустрічі М.Ігнат'єв запропонував І.-К.Бретіану, з метою забезпечити в майбутньому Румунію від зазіхань Туреччини і Австро-Угорщини, укласти оборонний союз з Росією, з правом проходження російських військ через князівство. Отримавши підтримку румунського прем'єра відносно укладення такого союзу, М.Ігнат'єв запропонував О.Горчакову підписати подібну конвенцію з Румунією до укладення перемир'я з Портою, оскільки потім великі держави доклали усіх зусиль, щоб віддалити Румунію від Росії. Однак час було втрачено, а згодом це питання не порушувалося і на Берлінському конгресі, згідно рішенням якого Добруджа відійшла до Румунії без усяких обумовленостей. Це було величезним упущенням й недоліком російського МЗСу, в той час як румунська сторона вже змирилася з думкою про визнання права Росії на вільний прохід до Болгарії.

В кінці тривалих зустрічей румунські міністри, демонструючи свою поступливість і бажання мирно вирішити з Росією усі актуальні питання, зі свого боку прохали доручити російському консулу в Ізмаїлі "зробити усе можливе, для того щоб спонукати населення румунської Бессарабії виступити проти інтриг... і відкрито висловити свої симпатії" [2, с.153]. Зокрема М.Когелнічану заявив М.Ігнат'єву про "необхідність заручитись підтримкою єпископа Нижнього Дунаю... Мельхиседека", [2, с.151], який мав авторитет серед населення Південної Бессарабії. Також міністр іноземних справ Румунії збирався видати брошуру, в якій ґрунтуючись на статистичних даних було б видно перевагу отримання Добруджі взаємін Бессарабії, яка могла б переконати уряд і парламент в необхідності таких дій. Такий поворот у з'ясуванні "бессарабського питання" давав привід М.Ігнат'єву вважати, що румунські міністри вже готові йти на поступки.

Однак генерал, поряд з цим був здивований ще бажанням князя Кароля бути обраним князем Болгарії. Саме цим і пояснювалося таке прагнення румун залишити у себе фортеці на правому березі Дунаю до виплати Портою контрибуції Румунії. Кароль, за його словами був наляканий дебатами в парламенті і очікував вотума недовіри через поступку Бессарабії. Але за сприятливого вирішення "бессарабського питання" і прихильності великих держав у справі обрання Кароля болгарським правителем, він міг би стати на чолі обох князівств, адже даремно М.Газенкамф зазначав, що румуни "дивляться на Болгарію, не як на визволяему країну, а як на країну, що захоплюється" [5, с.467]. З'ясувавши під час розмови з правлячою четю, що вони дійсно не проти зайняти болгарський престол, М.Ігнат'єв вирішив, що буде корисним не розчаровувати румунського правителя щодо цієї ілюзії до вирішення "бессарабського питання" [13, с.397,402].

Тим часом генералу потрібно було поспішати до Адріанополя де головнокомандуючий Дунайської армією вже уклав перемир'я з турками, про що М.Ігнат'єв дізнався від І.-К.Бретіану увечері 21 січня напередодні від'їзду з Бухаресту. Це занепокоїло досвідченого дипломата, який краще великого князя Миколи Миколайовича був ознайомлений з політичною складовою цього важливого моменту європейської історії. За двоє с половиною днів М.Ігнат'єв зміг зробити все що від нього залежало, "щоб призупинити румунський уряд в його небезпечних прагненнях, які ведуть його до розриву з нами" [13, с.377]. У всякому випадку, після розмов з урядовцями, румунські міністри запевняли М.Ігнат'єва в розумінні існуючих питань і прагненні їх сумісно вирішити. В той же час жоден з них не прибув на вокзал, щоб проводити царського

уповноваженого, [2, с.153] що було не тільки порушенням дипломатичного етикету, але й поганою ознакою для російсько-румунських відносин. Не маючи часу на детальне листування з канцлером, М.Ігнат'єв доручив російському комісару при румунському уряді М.Оболенському, докладно інформувати Олександра II і його оточення внутрішньополітичне положення в Румунії і ставлення громадськості і політиків до Росії.

Після від'їзду М.Ігнат'єва Бухарест вирував у зв'язку з вимогами Росії поступитися Бессарабією, а барон Д.Стюарт докладав О.Горчакову, що "збудження громадськості і преси сягло апогею" [2, с.153]. На 23 січня (4 лютого) 1878 р., за вимогою Д.Гіки було призначено закриті засідання парламенту, на якому уряд мав надати документи, які б свідчили про румунсько-російські взаємини, які мали місце після поїздки до Лівадії восени 1876 р. Обережний у своїх діях уряд І.-К.Бретіану ніяких документів крім військово-політичної конвенції не підписував, а повернення Бессарабії було предметом дженгельменських домовленостей між Росією та Румунією, що врятувало прем'єра від відставки. Після чотириденних дебатів, врахувавши усі за й проти, 26 січня (7 лютого) 1878 р. обидві палати парламенту прийняли резолюцію, в якій йшлося, що Румунія "оголошує про свою рішучість зберегти цілісність території і не допустити відчуження будь-якої частини румунських земель в обмін на територіальну компенсацію чи відшкодування збитків" [2, с.155]. Так домовленості М.Ігнат'єва з румунськими урядовцями руйнувалися на очах.

Румунський дипломатичний агент в Петербурзі Я.Гіка, лише 7 (19) березня 1878 р. вручив О.Горчакову ноту й пам'ятку записку датовані 25 лютого (9 березня) того ж року. Нотою повідомлялося про відмову обміну Південної Бессарабії на Добруджу, а пам'ятка записка містила причини відмови, які базувалися на положеннях Паризького договору 1856 р. Так, зокрема у записці зазначалося, що відновлення кордону Молдавського князівства у 1856 р. і повернення йому території на лівому березі Дунаю (Південної Бессарабії) мали на меті задовільнити подвійний інтерес європейського суспільного порядку, а саме:

1. Забезпечити свободу судноплавства на річці,... доручивши охороняти її гирла якійсь країні другорядного значення...;

2. Привести румунські князівства завдяки частковій реституції... провінції (Південної Бессарабії – О.П.) до здатності виконувати, згідно вимог топографії й економічних необхідностей, покладену на них місію згоди на користь усієї Європи. Вдала трансформація князівств і постійний зростаючий розквіт дунайської торгівлі з 1856 р. свідчать про ефективність положень угод, досягнутих в той час...", – йшлося в пам'ятній записці [7, арк.1-13в.]. Далі наголошувалося, що з боку румунського уряду, було б необережним нести відповідальність за охорону гирл Дунаю, не маючи в розпорядженні лівого берега ріки. Лише володіння Бессарабією і Дунайською Дельтою могло б консолідувати князівство в отриманні незалежності, забезпечивши тим самим охорону вільного судноплавства на Нижньому Дунаї, – йшлося наприкінці документу [7, арк.2-23в.].

Якщо аргументи наведені румунським урядом, щодо охорони ріки й використання її, як головної торговельної артерії регіону мали політичний і економічний сенс, то занепад Південної Бессарабії у 1853-1878 рр., румунами до уваги не брався і в якості прикладу не наводився. Документи того часу свідчать про численні посухи у краї, невдалу економічну політику офіційного Бухаресту і як наслідок численну еміграцію з регіону в Запрутську Молдову і Правобережне Подунав'є (Румунія) та в українські та російські губернії. Це наочно свідчить що румунський уряд не надавав відповідного значення цьому

регіону, якщо землевласники й купці обирали для місцепроживання інші райони Румунії. До того ж адміністративна реформа, яка проводилася в князівстві у 1871 р., передбачала укрупнення повітів, і у зв'язку з цим реорганізацію Ізмаїлу з повітового міста у волосне, що на думку місцевого купецтва мало негативно позначитися на товарообігові регіону. Зруйновані мости і переправи під час Кримської війни і внаслідок розливу ріки, у 1856-1877 рр. румунською адміністрацією не відновлювалися, що також не сприяло розвитку торгівлі.

Так, у листопаді 1871 р. сто вісімдесят купців Ізмаїльського повіту звернулися до румунського уряду, зазначаючи, що "Ізмаїл при попередньому урядові вважався одним з важливих міст; зараз існуючи...торгівлею зерновим хлібом,... щоденно приходить в занепад; при перетворенні Ізмаїлу у волость, ... все колоніальне населення й інші дрібні міста, ...приєднані до Галацького повіту оберуть інше положення аніж витратити тижнями час для сполучення з Галацом через Ялпузьке й Браїтиське озера" [8, арк.1-13в.]. А оскільки з листопада до квітня шляхи ставали непридатними до пересування, торгівля взагалі завмирала.

Економічний розвиток Південної Бессарабії у складі Румунії відбувався надто повільно. Так, протягом 1856-1872 рр., тобто за 16 років значення Ізмаїлу настільки підупало, що у 1872 р. румунська влада порушила питання про надання йому статусу порто-франко. До цього основною артерією румунської торгівлі на Дунаї було Сулінське русло, натомість Кілійське було остеронь товарообігу країни. Виключення Ізмаїлу з румунської економіки обумовлювалося з одного боку тривалим існуванням порто-франко Галацу, а з іншого небажанням розвивати інфраструктуру приєднаних у 1856 р. повітів. Однак жалюгідний стан ізмаїльського порту змусив звернути увагу румунського уряду, який надав йому статус порто-франко на час з 1873 р. по 1890 р. й "одночасно було подаровано право безмитного ввезення в напрямку до нього російських сільськогосподарських виробів через... Табаки й Татарбунари" [9, арк.53в.].

Невтішною для румунського уряду була демографічна ситуація в Південній Бессарабії. З метою збільшення румунського населення в цих повітах бухарестський уряд намагався вживати заходів, які були запізними. Префект Ізмаїлу полковник С.Кандіано у секретному рапорті прем'єр-міністру І.К.Бретіану від 9 (21) лютого 1877 р. наводив статистичні дані щодо етнічного складу Ізмаїлу, як найбільшого міста румунської частини Бессарабії. Так, чисельність міста становила 14700 мешканців, які склалися з 9200 росіян, 3000 євреїв, 1400 (так ! – О.П.) румун, 600 болгар і 500 греків. "Румунським чи російським може називатися Ізмаїл, який природно призваний дати відповідь національним сподіванням, як і цивілізації в решті повіту" – з пафосом писав у рапорті полковник С.Кандіано[20, р.102]. Занепокоєний такою румунською меншістю в етнічній складовій міста, префект пропонував урядові переселити до південно-бессарабських повітів якомога більше румунських переселенців, надавши їм у користування додатково 20-30 десятин землі на родину, або із державного фонду вільну землю із розрахунку 20 десятин[20, р.102]. Такі пропозиції були викликані тим, що незважаючи на румунський закон від 10 (22) червня 1874 р., який давав право румунському переселенцеві отримати в Південній Бессарабії 50 десятин, а державним селянам 30 десятин землі з розстрочкою виплати у 15 років, – таких переселенців було обмаль [9, арк.233в.].

Дивитися на такі спроби румунського уряду спокійно було неможливо. Проте ще одним великим клопотом для російського уряду була наявність нового погано контрольованого кордону між південнобессарабськими повітами і рештою частини Бессарабії. Маючи водні

артерії в якості природних меж, які дозволяють полегшити контроль за міграцією населення, Росія завжди прагнула мати кордон з Молдавією вздовж річок, – з 1792 р. це був Дністер, а з 1812 р. став Прут.

Наприкінці січня 1878 р. російський консул в Ізмаїлі П.Романенко повідомляв М.Ігнат'єву, що кордон сухоходом між Південною Бессарабією і рештою російської території не являється природною препоною, що дає вагомий, на його думку, дані на користь Росії, оскільки Дунай у якості водного бар'єру набагато легше охороняти, забезпечуючи свою державу від кримінальних елементів. Охорона ж сухоподольного кордону є важковиконуємою справою, а сам він слугує соблазном до злочину. Головна небезпека за повідомленням консула П.Романенка полягала у нелегальному проникненні у південнобессарабські повіти усиллякого роду злочинців. До того ж відсутність природної прегради давала можливість швидшому проникненню епідеміологічних хвороб. Також нелегальне постачання революційних видань до Росії, за твердженням Романенка відбувалося саме через "бессарабську демаркаційну лінію" [9, арк.3-4]. Останній аргумент консула – наявність контрабанди, – прямо зачіпав економічні інтереси Росії.

В цей же час в самому Ізмаїлі було досить неспокійно. Слов'янське населення, яке становило більшість не тільки у місті, а й у всіх трьох повітах, з нетерпінням очікувало того часу, коли від'їднана у 1856 р. територія перейде під юрисдикцію Росії. Румунська адміністрація повітів досить чітко усвідомлювала суспільні настрої, але незважаючи на це, розпочала кампанію плебісциту. Для цього, попередньо було вжито деяких заходів.

Префект Ізмаїлу полковник С.Кандіано після заяви румунського парламенту 26 січня (7 лютого) 1878 р. про неможливість втрати Румунією південнобессарабських повітів розповсюдив по місту текст заяви, згідно якої він закликав мешканців Ізмаїльського повіту не вірити чуткам щодо приєднання цих повітів до Росії [9, арк.10].

А вже 27 січня (8 лютого) 1878 р. ізмаїльський префект викликав до себе мера міста Іліади, доручивши йому скликати представників міста для урочистого висловлення ними вдячності румунському урядові, за те, що він відкинув пропозицію російської дипломатії щодо від'їднання південнобессарабських повітів від Румунії.

Наступного дня мер міста повідомив префекта, "що жоден з представників міста не наважується зробити пропонуваної префектом заяви, вважаючи для себе негідним робити урочисту заяву в тому, в чому вони ніколи не співчували..." [9, арк.12]. Після чого мер попросив префекта прийняти його відставку. Не очікуючи такого повороту, префект С.Кандіано почав докоряти меру за його слабкий вплив на мешканців міста, погрожуєчи наприкінці в'язницю тим хто відмовиться від офіційного висловлення вдячності румунському уряду.

Не гаючи часу, ізмаїльський префект за посередництва адвоката Скелетті вже 30 січня (11 лютого) 1878 р. встиг зібрати до 30 підписів під урочистою подякою румунському уряду за вищевказані дії. Однак цей документ, незважаючи на те, що його передрукували усі румунські газети, погоди не робив, а був лише подразником у російсько-румунських відносинах. Російське населення Південної Бессарабії, яке складалося переважно з старовірів і сектантів, і які не користувалися підтримкою офіційної російської влади, виявили неочікувану відданість Росії[9, арк.14]. В той же час префект, не отримавши належної підтримки серед мешканців Ізмаїлу, просив мера не подавати у відставку і не розголошувати інформацію щодо відмови представників міста.

Конфлікт навколо Південної Бессарабії міг з дипломатичної площини перейти у площину військову. У всякому разі, якщо мешканці південнобессарабських повітів у переважній більшості прагнули якомога скорішого

приєднання до Росії, то настрої в Румунії щодо "бессарабського питання" були діаметрально протилежними і цілком войовничими. Так, префект С.Кандіано з метою можливого військового вирішення питання щодо відстоювання Південної Бессарабії вивчав стратегічні пункти, які б дозволили оборонятися від росіян. Але Росія не проводила ніяких інженерних робіт на стратегічних об'єктах, тому на запит прем'єра І.К.Бретіану у лютому 1878 р. стосовно зведення росіянами в Ізмаїлі укріплень полковник відповів негативно. Тим не менш, він просив прем'єра надіслати до Ізмаїлу два батальйони гранічар і лінійний полк. Однак, на такі прохання І.К.Бретіану відповів, що "проекти полковника Кандіано є вкрай войовничими, несвоєчасними і необміркованими" [9, арк.35 зв.].

В той же час князь Кароль, сподіваючись зламати впертість росіян у "бессарабському питанні", підбадьорений енергійними діями парламенту і активністю румунської преси, відправив 25 січня (6 лютого) 1878 р. командувачню Дунайської армії. "Дуже жалкую, – писав Кароль, – що в Петербурзі не прийняли до уваги наше прохання про допущення румунського уповноваженого до участі в укладенні перемир'я, у якості представника союзної воюючої нації. Це ставить мій уряд в досить складне становище перед країною. Приймаючи до міркувань це незаслуженне усунення, я накажу приготуватися до зайняття Відніа й Белградчика і утримую ці фортеці й інші міста дунайського узбережжя у вигляді застави, й надалі до сплати військових витрат і винагороди, яку Туреччина має сплатити Румунії" [6, с.14-15].

Про розвиток подій і негативних наслідків, пов'язаних з позицією Румунії М.Ігнат'єв повідомляв канцлеру О.Горчакову, занепокоючись, що декілька турецьких фортець вже зайняті румунськими військами і, що, ймовірно, буде зайнятий ними Відін, який турки очищать при укладенні перемир'я. "Домогання, щоб ці війська могли залишатися в цих фортецях до укладення остаточного миру між Портою і князівствами і до здійсненої сплати грошової винагороди, могло б створити згодом великі труднощі. Не можна було б приступити до облаштування Болгарського князівства, доки фортеці і міста на правому березі Дунаю... залишалися б в руках румун" [13, с.398].

Розуміючи незвичайність і важливість моменту, що склався у російсько-румунських відношеннях, М.Ігнат'єв висловив думку, що зайняття дунайських фортець не було здійснено сумісними зусиллями, а було надано румунським гарнізонам [13, с.398]. Такий розвиток подій, коли колишній союзник, який тільки що звільнився від османського сюзеренітету, висував свої доволі некоректні умови, сильно розчарував військово-політичну верхівку Росії. Полковник М.Газенкампф, відбиваючи думку більшості військових писав, що "румуни вважають себе рівноправною нам воюючою державою. Не тільки бажають на рівних з нами приймати участь в мирних переговорах, але й ще переконані у своєму праві вимагати від Туреччини сплати грошових витрат за своє повстання проти її верховної влади" [5, с.15].

На прохання румунських міністрів сплатити їм контрибуції М.Ігнат'єв відповідав, що Туреччина не має грошових коштів і ймовірно замінить їх виплату земельними поступками чи фінансовими довгостроковими зобов'язаннями. Щоб уникнути непорозуміння між Росією і Румунією в подальшому, М.Ігнат'єв запропонував записати в договорі з турками, що князівство має право безпосередньо пред'являти вимоги відносно збитків, і що їхні розміри будуть визначені у взаємній угоді між Румунією і Портою. А Росія, в такому випадку, може прийняти участь в якості третейського судді, якщо сторони не придуть до безпосередньої угоди з цього питання.

Відразу після приїзду М.Ігнат'єва до Адріанополя, уповноважений при Головнім квартирі Дунайської армії

румунський полковник Е.Арїон надав генералу записку, яка підтверджувала вимоги румунського уряду відносно сплати контрибуції. М.Ігнат'єв повторив полковнику, сказане раніше міністрам про те, що Росія збирається зробити для князівства, після чого Е.Арїон принижений такими пропозиціями, заявив, що залишає Головну квартиру і від'їжджає до Бухаресту.

"Честолюбиві замисли румун, недобросовісне відношення до нас і заподатливість перед Європою проти нас, незважаючи на союз з Росією і на братство по зброї, скріплене пролитотою кров'ю під Плевною, небажання їх задовільнитися однією Добруджею і гирлами дунайськими" [13, с.401]. привели М.Ігнат'єва до думки офіційно оформити відмову Румунії від запропонованих земель. При цьому передавши Добруджу Болгарії, з наступним зобов'язанням сплачувати румунському урядові, відповідну винагороду під гарантії Росії, що забезпечило б останній на тривалий час роль посередника між Румунією і Болгарією.

Дізнавшись, що Росія планує оформлювати земельну поступку замість грошової контрибуції, полковник Е.Арїон залишився в Адріанополі, висунувши генералу М.Ігнат'єву вимогу про право Румунії вести самостійно переговори з Портою. Внаслідок цих наполягань М.Ігнат'єв змушений був змінити запропоновану ним редакцію статей відносно Румунії і замінити їх висловом: "визнання Портою незалежності князівства і права румун на отримання військової винагороди, розмір якої повинен бути визначений відповідно до безпосередньої угоди між Румунією і Туреччиною" [14, с.50].

Росія могла в такому випадку виступати лише в якості посередника при спорах між сторонами. Усвідомлюючи, невідповідність окремого становища Румунії при переговорах з Портою, і що марнославно грає головну роль у вимогах Румунії щодо контрибуції, М.Ігнат'єв попередньо показав редакцію проектової статті щодо Румунії полковнику Е.Арїону, з якою останній погодився. Спостерігаючи таке недбале ставлення до питання про контрибуції, М.Ігнат'єв в донесенні канцлеру від 5 (17) лютого 1878 р. повідомляв, що "які б не були поступки, які ми виторгуємо у турок на користь князівств, ми повинні бути переконані заздалегідь, що вони завжди будуть здаватися недостатніми і таким, що не відповідають сподіванням наших теперішніх союзників" [14, с.51]. Надалі таке тлумачення статті, зазвичай, ставило Румунію у невідгідне становище, перед усім з вини самих румун, проте відкидала усілякі претензії Туреччини до румун як до своїх підданих, згідно згадуванню в цій статті про незалежність князівства.

Тим часом румунський уряд енергійно діяв у Відні стосовно лобювання своїх інтересів на Балканах. Румунія змогла переконати офіційний Відень, щоб той в свою чергу вплинув на Порту щодо захисту румунських інтересів при переговорах з Росією. На перший погляд така ситуація нагадувала політичний єралаш, в якому доволі складно розібратися. Ситуація для Росії змінювалася не на краще. Виходило, що країна-союзник (Румунія) звертається до країни, яка дотримувалася дружнього нейтралітету (Австро-Угорщина), щоб та в свою чергу клопотала перед бувшим сюзереном (Туреччина), який має сприяти своєму нещодавньому супротивнику (Румунії) у відстоюванні прав перед тією ж Росією. Так в донесенні від 3(15) лютого 1878 р. М.Ігнат'єв повідомляв О.Горчакову, що Савфет-паша пропонує віддати румунам у якості винагороди Відін, а острів Ада-Кале передати Австро-Угорщині, зривши попередньо односторонню фортецю [14, с.61].

Оскільки румуни ще тільки добивалися права вести переговори з Портою, яка дивилася на них як на своїх вассалів, крім Австрії клопотати за Румунію було нікому, що явно виходить з контексту пропозицій турецько-

го міністра іноземних справ. Не дивлячись на це канцлер О.Горчаков продовжував вважати Д.Андраші союзником і вірним другом Росії. Такий підхід до справ був явно згубним для російської зовнішньої політики.

Дізнавшись, що австрійські зусилля не приносять бажаних результатів, румунський уряд вирішив діяти інакше. В дипломатичній старанності воно зайшло так далеко, що 3 (15) лютого 1878 р. звернулося до турецького міністра іноземних справ Сервер-паші з вимогою визнати суверенітет Румунії. Однак ця спроба не завершилася успіхом. В Бухаресті сподівалися, що подібне визнання, з боку Порти до закінчення переговорів між Росією і Туреччиною, захистило б Румунію від втрати Бессарабії.

7 (19) лютого 1878 р. товариш міністра іноземних справ М.Гірс поставив до відома М.Ігнат'єва відносно того що "румуні все жаліються, що головнокомандуючий не звертає на них ніякої уваги; не радився з ними щодо перемир'я і не ставить до відома їх навіть про прийняті рішення, що прямо стосуються їх..."[15,с.783]. Розмірковуючи над цією проблемою, М.Гірс писав М.Ігнат'єву, що румунам "слід було мати не тільки при головнокомандуючому, але і при вас особливого делегата, для обговорення їхніх інтересів... На них (румун-О.П.) можна було б не звертати великої уваги, якщо б за ними не стояла Європа" [15,с.783].

В той час доки румуни звинувачували росіян, в тому, що їхня країна не представлена на переговорах в Сан-Стефано, саме Росії коштувало великих зусиль переконати Туреччину прийняти статті договору відносно Румунії. В своєму спільному донесенні О.Нелідов і М.Ігнат'єв повідомляли канцлеру, що турки остерігаються вимог з боку румун відносно грошової компенсації. Турецька сторона вбачала в діях Румунії не оголошення війни, а бунт вассала проти свого сюзерена, який не мав ніяких прав на контрибуцію. На противагу цим вимогам Порти виставляла право на компенсацію збитків за захоплені Румунією монастирські володіння, які були власністю Константинопольського і Єрусалимського патріархатів, розташованих в межах Османської імперії [16,с.61].

Одночасно Австро-Угорщина, фіксуючи порушення Росією Будапештських домовленостей почала концентрувати свої війська на кордоні з Румунією, про можливість чого підозрював М.Ігнат'єв, повідомляючи російському консулу в Бухаресті: "Слідкуйте уважно за підступами австрійців, не виказуючи своїм виглядом румунам, що ми підозрюємо ворожість віденського кабінету, й повідомте мені про настрої відносно бессарабського питання..."[15,с.777]. М.Ігнат'єв, який готував проект Сан-Стефанського мирного договору не знав про існування Будапештської конвенції від 3 (15) січня 1877 р., тому Будапешт великої слов'янської держави – Болгарії, те чого так прагнув генерал протягом своєї військової й дипломатичної кар'єри, виявилось порушенням згаданої конвенції[19,с.155]. Канцлеру О.Горчакову не вистачило громадянської мужності визнати до підписання Сан-Стефанського договору, що Росія в Рейхсдатській угоді і Будапештської конвенції зобов'язувалась не просувати свої війська за Балкани, а нейтралітет Австро-Угорщини, і відповідно тил Дунайської армії у війні було забезпечено правом офіційного Відня на окупацію Боснії та Герцеговини.

12 (24) лютого 1878 р. консул в Бухаресті Д.Стюарт телеграфував М.Ігнат'єву: "Носяться чутки про зосередження австрійських військ поблизу Земліна і Сучави. Румуни зближуються з австрійцями"[15,с.797]. Такі чутки невдовзі підтвердилися даними російської розвідки, за повідомленням якої 200 тис. австрійських військ було мобілізовано на румунському кордоні[10,арк.7зв.]. Барон Д.Стюарт повідомляв також про можливість укладення конвенції між Австро-Угорщиною і Румунією при посеред-

ництві австрійського (Каліче) і румунських дипломатів (І.Гіки та Є.Белечану) [15,с. 797]. Враховуючи поїздку останніх до Відня, це було цілком можливим. Щодо зближення румун з австрійцями, слід зазначити, що таємні домовленості між країнами носили від початку Східної кризи відверто антиросійський характер [21,Р.309].

В той же день, 12 (24) лютого 1878 р. Головна квартира і уповноважені прибули в Сан-Стефано, де розташовувалися головнокомандуючий зі своїм штабом, і вповноважений М.Ігнат'єв зі своєю дипломатичною канцелярією. Протягом усіх переговорів Туреччина намагалась порушити питання про монастирські і церковні маєстності Константинопольського і Єрусалимського патріархатів, вимагаючи включити його окремою статтею в договір[1,арк.1-5]. М.Ігнат'єв доклав чималих зусиль, щоби уникнути появи такої статті, однак Порти не зумівши наполягти на своїй думці, прислала офіційну ноту, в якій вимагала збереження за православними общинами Туреччини прав на нерухомість, що знаходилася в юрисдикції вказаних патріархатів.

13 (25) лютого 1878 р. уповноважені Росії і Туреччини – М.Ігнат'єв і Савфет-паша поставили свої підписи під статтями про Румунію, [16,с.39]. відносно кордонів Болгарії і Сербії турецький міністр не мав вказівок, тому переговори були призупинені. Однак у Порти не було часу на роздуми оскільки Росія прямо заявила, що мир повинен бути підписаним не пізніше 19 лютого (2 березня) 1878 р. – дня коли Олександр II зійшов на престол.

17 (29) лютого 1878 р. Туреччина підняла перед М.Ігнат'євим питання про нейтралітет Румунії, Болгарії, Сербії і Чорногорії й запропонувала свою допомогу щодо владнання питання про монастирські володіння в Румунії. Проте, нейтралізація балканських держав, включаючи Румунію, протирічила планам царського уряду, яке не могло добровільно залишити себе підтримки в цьому регіоні.

Надвечір 18 лютого (1 березня) 1878 р. уповноважені Росії і Туреччини підписали протокол, за яким Порти зобов'язувалась компенсувати Росії усі збитки, яких остання зазнала під час війни. Офіційне підписання Сан-Стефанського мирного договору відбулося 19 лютого (2 березня) 1878 р., о шестій годині вечора. В Москві і Петербурзі було дано салют з цього приводу.

24 лютого (7 березня) турецький султан і 4(16) березня російський імператор ратифікували договір, а 5(17) березня відбувся розмін ратифікаціями. Таким чином, згідно норм міжнародного права Сан-Стефанський мирний договір набув юридичної сили і ставав обов'язковим для виконання його підписантами.

За Сан-Стефанським договором передбачалося територіальне розширення Румунії, як винагорода за участь у війні і дозвіл на прохід російського війська на Балкани, що було зафіксовано в усіх домовленостях у Лівадії у вересні 1876р., але це мало відбутися в рамках вирішення "бессарабського питання. Практичне вирішення даної проблеми виглядало наступним чином, що було зафіксовано в пункті а) статті XIX. Порти передавала Росії район Північної Добруджі (Тулчинський санджак), "... а рівно острова Дельти і Зміїний островів. Не бажаючи приєднувати собі означеної території і островів Дельти, Росія надає собі право поміняти їх на відчужену від неї трактатом 1856 року частину Бессарабії, яка обмежується з півдня руслом Кілійського рукава й гирлом Старого-Стамбула" [19,с.164]. Хоча прямо з тексту не випливало, що Північна Добруджа й дельта Дунаю разом з о.Зміїним переходять у межі румунської держави, смисл подальшого матеріалу, де йшлося про розподіл вод і рибальства російсько-румунською комісією вказував на це. Також стаття VI, яка регламентувала статус і кордони Болгарського князівства побічно свідчила про перехід Північної Добруджі

до Румунії. Зокрема, там йшлося, що болгарський "кордон покине морський берег поблизу Мангалії, направиться до південних меж Тульчинського санджаку і примкне до Дунаю вище Рассова" [19, с.164]. Отже, по викладенню і формулюванню цих статей видно, що територіальне збільшення Румунії і повернення Південної Бессарабії не було каменем спотикання між Росією і великими державами, оскільки цій проблемі не було присвячено окремої статті. Основне місце в договорі було приділено статусу Сербії, Чорногорії й Болгарії.

В той же час, російський уряд приділяв "бессарабському питанню" особливу увагу. Дотримуючися думки, що відторгнення частини Бессарабії було здійснено Великою Британією й Австрією з метою підриву престижу Росії в очах південного слов'янства, Олександр II вважав вкрай важливим "...знищити це нагадування про нещасні часи". "Повернення цього шматка землі... для Росії є питання її гідності", – повідомляв О.Горчаков М.Ігнат'єву. Хоча з геополітичної, економічної й стратегічної точок зору Росії, доцільніше було б дбати, в даному випадку не про незалежність Сербії, Чорногорії, Румунії й автономію Болгарії, а про повернення усієї Дельти Дунаю й о.Зміїний, якими вона володіла у 1829-1856 рр. Зрозуміло, що Австро-Угорщина, яка прагнула контролювати Дунай, не погодилася б з таким вирішенням "бессарабського питання". Але максимально на свою користь можна було б його вирішити, залишивши Румунії для судноплавства тільки Георгіївське русло.

Проте, Росія піклувалася й про незалежність балканських народів. Так, стаття V договору повністю присвячувалася Румунії. Порту визнавала незалежність Румунії, яка до того ж мала право на винагороду (як воююча сторона), що ставило її практично на один щабель з Росією. Румунські піддані, до укладення безпосереднього договору між Туреччиною і Румунією мали користуватися усіма правами підданих інших європейських держав.

Згідно статей мирного договору, а також додатків до нього Румунія отримувала наступні здобутки:

1. визнання незалежності князівства;
2. переваги на користь румунських підданих в Туреччині;
3. Порту зобов'язувалась до зриття усіх дунайських фортець;
4. турецьким військовим суднам заборонялось з'являтися у водах Румунії;
5. Порту була зобов'язана безпосередньо вести переговори з князівством для укладення договору і для вирішення питання щодо військовополонених;
6. отримувала право вимагати грошову винагороду, розмір і умови якого мади бути визначені угодою між обома сторонами.

Однак Румунія не дуже раділа такому придбанню, оскільки як йшлося вище, вона надавала перевагу грошовій компенсації перед територіальними змінами. В свою чергу, М.Ігнат'єв не дуже зважав на вимоги румунської сторони, виходячи з того, що нещодавній васал

Порти не повинен був так себе поводити по відношенню до свого визволителя – Росії. Стосовно Добруджі М.Ігнат'єв не полишав надії, що російська дипломатія зможе вигідно обміняти її на Південну Бессарабію, залишивши при цьому стратегічно важливу Дельту Дунаю.

28 лютого (11 березня) 1878 р. М.Ігнат'єв відправив Д.Стюарту листа, додавши копію прелімінарного договору [17, с.60-61]. Він прояснює існуючі проблеми між Росією і Румунією. Так, Румунія виходила з війни змієна якісно і кількісно. Навіть ревізія на Берлінському конгресі сан-стефанських положень майже не затркнула Румунію. Але вже в період між цими двома мирними договорами починали збуватися прогнози О.Нелідова, про неохильність Румунії до Росії. Не задовільнивши рішеннями Сан-Стефанського договору, Румунія знов апеллювала до Німеччини й Австро-Угорщини. На цей раз вона була обурена змістом ст.VIII, згідно якої Росія мала право проходження військ через Добруджу для повернення Дунайської армії з Болгарії. Відстояти таке право коштувало царській дипломатії чималих зусиль.

М.Ігнат'єв очікуючи більш вигідних для Росії і південного слов'янства наслідків Сан-Стефанського мирного договору був розчарований тим, що всі завоювання російської армії і дипломатії слід було захищати заново Берлінському конгресі. У зв'язку з цим його колега по дипломатичній службі Ю.Карцов, ставив риторичне запитання, – чому М.Ігнат'єв пішов на укладення Сан-Стефанського мирного договору – "акту, який у кращому випадку, був ударом батога у повітрі" [18, с.10]. Для М.Ігнат'єва, з боку співвітчизників очікувати більш дошкульної оцінки було важко.

Старання Росії змінити геополітичну конфігурацію на Балканах, яка до того ж була визначена наперед будапештською секретною угодою з Австро-Угорщиною в січні 1877 р., показали політичну недалекоглядність горчаковської дипломатії, що було оплачено ціною тисяч життів, виснаженням казни і втратою позицій Росії в цьому регіоні.

1. АЗПР(Архів зовнішньої політики Російської імперії)-Ф.151. – Оп. 482. – Спр.2778. 2. Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии. Документы и материалы. – М., 1996. 3. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Т.8 (16) – М., 1995. 4. Восточный вопрос во внешней политике России. – М., 1978. 5. Газенкамф М. Мой дневник на войне 1877-78 годов // Вестник Европы. – 1905. – №2. 6. Газенкамф М. Мой дневник на войне 1877-78 годов // Вестник Европы. – 1905. – №5. 7. ДА РФ (Державний архів Російської Федерації)- Ф.730. – Оп.1. – Спр.1280. 8. ДА РФ – Ф.730. – Оп.1. – Спр.1043. 9. ДА РФ. – Ф.730. – Оп.1. – Спр.1047. 10. ДА РФ – Ф.730. – Оп.1. – Спр.1048. 11. Дневник Д.А.Милютин. Т.2. – М. 1949. 12. Дневник Д.А.Милютин. Т.3. – М. 1950. 13. Игнат'єв Н.П. Сан-Стефано. // Исторический вестник. – 1915. – №2. 14. Игнат'єв Н.П. Сан-Стефано. // Исторический вестник. – 1915. – №4. 15. Игнат'єв Н.П. Сан-Стефано. // Исторический вестник. – 1915. – №6. 16. Игнат'єв Н.П. Сан-Стефано. // Исторический вестник. – 1915. – №7. 17. Игнат'єв Н.П. Сан-Стефано. // Исторический вестник. – 1915. – №10. 18. Карцов Ю.С. За кулисами дипломатии. // Русский старина. – 1908. – Т.135. 19. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. – М., 1952. 20. Ciachăr N. Marile puteri și România (1856-1947). – Buc., 1996. 21. Lungu C.M. Relațiile Române-Austro-Ungare. – Buc., 2002.

Надійшла до редколегії 15.04.09

I. Моргунова, асп.

ДМИТРО МЕНЬШОВ – РОСІЙСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ІСТОРИК

Стаття присвячена Дмитру Меньшову – батьку Н. Полонської-Василенко. Висвітлено його діяльність в історичних дослідженнях і архівній науці. Розглянуто вплив Дмитра Петровича на дочку у формуванні її світогляду і наукових інтересів.

The article is devoted to D. Menshov – the father of N. Polonska-Vasylenko. His activities there pointed out in historical researches and archive science. The point of Menshov's influence on his daughter in forming her outlook and the scientific interest was observed.

Дмитро Меньшов – батько визначної дослідниці, історика Наталії Полонської-Василенко (1884–1973 рр.). Діяльність Дмитра Петровича як військового історика, археолога і науковця довгий час спеціально не досліджувалася, тому висвітлена у незначній кількості праць.

Окремі згадки про його життя і діяльність містяться у роботах І. Верби, К. Климової В. Ульяновського, [1, с. 38-39; 2, с. 234; 9, с. УІІІ, XXІІ].

Д. Меньшов все життя, починаючи із юнацьких років, захоплювався історичною наукою. Він мав дружні відно-

сини з багатьма професорами: М. Довнар-Запольським, Г. Павлуцьким, В. Іконніковим, архівістом І. Каманіним та багатьма іншими. Вони часто збиралися у будинку Меньшових і обговорювали різні історичні питання. Слухати такі дискусії особливо любила Наталія Дмитрівна, яка беручи приклад з батька, також, цікавилась історією та архівною справою. Саме він відіграв головну роль у формуванні її світогляду та наукових інтересів. Все життя Д. Меньшов залишався для Н. Полонської-Василенко найближчим другом та радником.

Воєнний історик, архівіст, він народився 17 листопада 1855 р. у незнатній дворянській родині. Дід та батько Дмитра Петровича були військовими, він також пішов цією стежкою, і зробив досить вдало кар'єру, дослужився до звання генерал-лейтенанта.

Закінчив Першу московську військову гімназію, Третьє військове Олександрівське училище, і мріяв вступити до Артилерійської Академії: то була його мрія з перших років офіцерської служби, але на перешкоді стала війна. За спогадами Наталії Дмитрівни йому не вдалося здійснити цю мрію, тому, що згідно зі статутом академії, до неї могли вступати офіцери, що мали ранг не старше від штабс-капітана; і ось, несподівано, у січні 1881 р., Дмитро Петрович, за військові заслуги отримав ранг капітана "по за чергою". "Відбулась справжня катастрофа: вступ до Академії був закритий; стало неможливим здійснити й інші плани – обрати педагогічну кар'єру: він був виключно талановитий педагог. Із всіх академій можливо було вступити тільки до Юридичної, але вона не приваблювала його. Цікаво, що крім неприємності, ця нагорода нічого не дала йому: він залишився на тій самій посаді, що її мав, і пробув у ранзі капітана 12 років" [7, с. 389].

Дмитро Меньшов у 1880 р. одружився з Марією Федорівною Мухортовою (матір'ю Н.Д. Полонської-Василенко, яка походила з роду потомствених дворян). Матір Наталії Дмитрівни була освіченою жінкою, мала тонкий розум. На все життя, вона стала вірним другом, радником і однодумцем своєму чоловікові. Молода сім'я захоплювалася різною літературою, з перших місяців подружнього життя вони почали збирати бібліотеку: "вирили відкладати щомісячно на "книжковий фонд" певні монети: 10 коп., або 15, і так непомітно заощаджували потрібну суму. Дмитро Петрович частенько, щоб прискорити придбання бажаної книги, "підташовував": просив касира видати на певну суму монетами по 15 копійок, і Марія Федорівна сердилася, що він руйнує родину... Щоб зменшити витрати на бібліотеку, він почав сам робити "палітурки", придбав верстат і все потрібне і досяг у цій справі значних успіхів. За 8 років життя у Харкові мали вже досить велику бібліотеку" [7, с. 388]. Взагалі молода пара жила дуже скромно, крім платні, яку заробляв Д. Меньшов, сім'я отримувала невелику допомогу від батьків Марії Федорівни.

У 1888 р. ліквідували Харківську воєнну округу, а разом із нею Управління, в якому служив Дмитро Меньшов. Виникла потреба шукати інше місце, а це для артилерійського капітана було дуже важко. Всі пошуки посади нічого не давали, тому він погодився на прикомандирування до Управління артилерії в Києві. З цього часу сім'я Меньшових розпочала життя в Києві.

На новому місці Дмитро Петрович розпочинає активну діяльність в історичній і архівній сферах. Перебуваючи на посаді начальника Київського окружного артилерійського складу з 1908 р., у вільний від службових обов'язків час він розбирав папери, які безсистемно зберігалися на Київському окружному артилерійському складі. Тут зосереджувалися справи польових артилерійських управлінь Першої та Другої армій, штабів артилерійських дивізій, накази по військах і арміях за 1820-1840 рр. Як зазначав сам Д. Меньшов у своїй статті: "Військові архіви, безсумнівно, представляють

собой цікаву інформацію. Ці матеріали мають особливу цінність тому що, розформовані війська чи штаби здавали свої справи в місця, призначені для їх зберігання, зразу, іноді, за декілька десятків років. Швидкий перегляд назв таких справ, може дати уяву про наявність матеріалу, який може відтворити картину і всі деталі та подробиці побуту колишніх військ. Маючи терпіння розібрати ці справи, можна розділити їх по змісту на відділи і спеціально зайнятися тими, які викличуть інтерес з історичної чи побутової сторони" [3, с. 100]. Батько, Н. Полонської-Василенко, розумів що справи польових артилерійських управлінь Першої та Другої армій, можуть дати масу деталей про життя і службу предків теперішніх батарей, тодішніх кінних артилерійських рот і артилерійських начальників, з якими в історії артилерії пов'язані всі бойові нагороди у війнах минулого століття. В справах польових артилерійських управлінь з 1817 і до 30 рр. XIX ст. зустрічається багато указів Імператора Олександра I, нагородити певну роту за героїчні вчинки в битвах 1806–1814 рр. Варто зазначити, що під час війни не приділялось належної уваги оформленню документації на нагороди, тому в мирні часи коли знадобилось підтвердити пожалування відповідними документами, почалась жвава переписка, для пояснення яким частинам і за що їх нагороджено. Працюючи на складі над архівами, він виявив і упорядкував цінний архів II Армії, яка була розквартирована в Україні у 1810–1840 рр., систематизував документи, пронумерував їх, на кожну справу повісив металевий номер, склав короткий опис [5, с.90-91].

Дмитро Петрович розбираючи військові архіви більш детально зупинявся на справах, які висвітлювали історичні події і подвиги артилерійських частин. Вже у першому номері Воєнно-історичного журналу, будуть опубліковані дані про нагороди різних артилерійських військ. Д. Меньшов вважав, що оприлюднена інформація може бути корисна і використана військами для їх історії.

У жовтні 1907 р. у Петербурзі виникло Імператорське Російське воєнно-історичне товариство (ІРВІТ), а вже в лютому 1909 р. в Києві була відкрита його філія. Основу Київського відділу ІРВІТ склали офіцери Київського військового округу, а також професори: М. Довнар-Запольський, Г. Павлуцький, В. Іконніков, архівіст І. Каманін, приват-доцент Університету св. Володимира В. Данилевич, відомий археолог В. Хвойко та багато інших. Одним із найактивніших членів Київського відділу ІРВІТ став Дмитро Петрович, який у 1910 р. очолив його Розпорядчий комітет. Головною метою Київського відділу ІРВІТ було розвивати і поширювати знання про минуле Росії, головне, військової історії, досліджувати і зберігати військові архіви. На початку XX ст. ці архіви були досить розпорошеними по різних штабам, упорядкуваннях, у військових частинах, що мали архіви, не було не лише спеціалістів архівної справи, спеціальних приміщень, а й навіть осіб, які були б хоча б трохи обізнані в архівній роботі. В результаті гинули тисячі архівних матеріалів, важливих в історичному відношенні.

Вже наприкінці 1911 р. Київським відділом ІРВІТ був накопичений значний досвід архівної роботи, що певною мірою пояснювалося активною діяльністю Архівної комісії Відділу. Архівна комісія Київського відділу ІРВІТ була організована за рішенням Ради відділу 22 січня 1909 р., в четвертому параграфі постанови зазначалося: "При відділі організовується Архівна комісія. Її головні завдання: 1) збір даних про архіви; 2) збір архівних документів; 3) охорона архівних матеріалів; 4) підготовка до друку архівних пам'яток; 5) зняття копій з тих документів, які не можуть бути передані в архів; 6) спеціальний розшук архівних документів [3, с. 24]. Архівна комісія складалася із голови комісії, його товариша, членів і секретаря. Головою комісії було призначено професора Університету св. Володимира

– Володимира Степановича Іконнікова – відомого історика, історіографа і знавця архівів Росії. Товаришем голови на цій посаді на прохання В. Іконнікова став Д. Меньшов. Маючи неабиякий хист і цікавість до історії і архівної справи він розгорнув широку діяльність на цій посаді. Дослідник також сприяв заснуванню воєнно-історичного музею, архіву та бібліотеки товариства. Дмитро Петрович здійснював "підбирання кадрів" в Архівну комісію. На перше засідання комісії, що відбулося 5 березня 1909 р. Меньшовим були запрошені особи, що мали безпосереднє відношення до військових архівів, виявляли інтерес до архівної справи і бажали надати допомогу у створенні архіву при Київському відділі ІРВІТу. На першому засіданні комісії одним із рішень було створити архів при Київському відділі ІРВІТ. "Архів Київського відділу Воєнно-історичного товариства бажано створити, поєднавши в ньому все, що в даний час зберігається по окремим архівам військ, штабів і управлінь Київського військового округу. Укази уряду, сенату та інші розпорядження, підбравши по роках і розмістивши по описах, для зручності, могли б дати цінний матеріал для осіб, які цікавляться службою і побутом військ в першій половині XIX ст." [3, с. 90].

Дмитра Петровича можна вважати одним із ініціаторів створення Військово-центрального архіву Київського округу. Потрібно зазначити, що Д. Меньшов брав активну участь у відкритті пам'ятника св.княгині Ользі у Києві (1911 р.) та у проведенні розкопок під керівництвом відомого археолога В. Хвойка у князій Білгородці під Києвом [10, спр. 22, арк. 1-62]. Є відомості, що Наталія Полонська влітку 1909–1910-х рр. також приймала участь у цих розкопках і навіть написала невеличку працю "Археологічні розкопки В. Хвойка 1909-1910 рр. в м. Білгородці" [1, с. 67]. Як бачимо, батькове захоплення послужило прикладом для його дочки. Вона наслідувала батька не тільки в археології, а й в архівних та історичних дослідженнях. Наталія Дмитрівна працюючи в архівах Одеси, Сімферополя та Феодосії майже щоденно листувалася з батьком, про всі свої знахідки вона ділилася в першу чергу з ним. 20 жовтня 1916 р. вона йому писала, що віднайшла три книги ордерів Потьомкіна за 1790–1791 рр., які вже 20 років вважалися втраченими. 28 жовтня Полонська віднайшла важливий документ – повний опис Таврійської губернії. 12 листопада в листі вона зазначала: "Дивна справа – як я тепер багато знаходжу – сьогодні знайшла надзвичайно цікавий план Сімферополя 1794 р.; до цього часу невідомо про такий план, і ніхто до ладу не знає, де був палац Катерини" [11, арк. 223–224, 228, 238]. Життєвим кредо дослідниці стали слова: "В архівній роботі...багато захоплюючого – адже це спорт, азарт. Береш зв'язку справ – не знаєш, що в ній – і раптом одна справа цінніша за іншу... Дух перехоплює!" [11, арк. 234].

Варто зазначити, що генерал брав активну участь у розробці київського некрополя. Беручи до уваги, що Київ має велике історичне минуле, Дмитро Петрович, запропонував програму створення некрополя з того часу, коли Київ "був престольним городом великих князів, які возвеличили Русь і були похоронені в створених ними церквах. З іменами цих князів пов'язані як перший блискучий період Києва, так і роки його бід і розоріння, і якщо час стер сліди їх гробниць, то їх імена ніяк не можна обійти мовчанням в переліку історичних могил, схованих під Києвом" [4, с. 91].

Майже весь свій вільний час Д. Меньшов проводив займаючись улюбленою справою і зробив значний внесок у розвиток історичної науки. Проте, війна та подальша революція завадила йому продовжити свої дослідження та активну громадську діяльність.

Дмитро Петрович з 1915 р. обіймав посаду помічника начальника артилерійського постачання Південно-Західного фронту. Революція застала Д. Меньшова на

фронті, як свідчила його донька: "він почував себе зле, нерви не витримували, йому було вже 62 роки, за мирних часів він мав би бути у відставці, але оскільки були важкі часи йому не дозволяли демісії. Коли на фронті почався масовий розлад, дисципліна падала, більшовизм зростав, солдати не хотіли воювати, престиж офіцерів був знищений, він цілком випадково уникнув арешту: начальник управління Голіцин, мав передати йому запрошення на збори командного складу, всі висловились за підтримку Корнілова, але його кудись викликали, він не встиг сказати Дмитру Петровичу і сам не попав на збори. А за кілька днів, коли Керенський зрадив Корнілова, на фронті почалося щось страшне: солдати арештовували офіцерів, водили арештованих по вулицях, били, плювали, ображали... Панувало почуття безнадійності, безпорадності, передчуття чогось іще жахливішого, що мусить статися, що насувається" [6, с. 110]. У таких складних умовах Д. Меньшову довелося виконувати свій військовий обов'язок. За спогадами Наталії Дмитрівни: "трохи пізніше до її батька звернулися представники ради солдатських депутатів, вони наговорили багато приємних слів, і зробили пропозицію зайняти місце начальника артилерійського постачання південно-західного фронту – замість А.А. Голіцина. Він подякував за честь, але рішуче відмовився від посади. На здивування депутатів – чому він відмовляється – він сказав, що боїться, якщо сьогодні його оберуть депутати, то за кілька днів можуть і його скинути. На цьому справа закінчилася" [6, с. 110]. Продовжуючи службу, Дмитро Петрович 4 січня 1918 року був смертельно поранений і похований на Аскольдовому цвинтарі. Через два місяці не витримавши журби та туги, померла його дружина – Марія Федорівна, вона була похована біля чоловіка.

Для Наталії Дмитрівни, то були найважчі часи, адже майже одночасно вона втратила двох найближчих і найрідніших людей, але найгірше було по-перед, бо в 1935 році цвинтар буде перетворений на "сад культури", і кістки її батьків будуть викинуті з могил [8, с. 219]. Н. Полонська-Василенко намагалася врятувати могили своїх батьків, але їй це не вдалося.

Дмитро Петрович Меньшов був високоосвіченою, талановитою людиною, яка захоплювалася історичною наукою і майже весь свій вільний час присвячувала історичним дослідженням. Він був одним із засновників Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства, одним із ініціаторів створення Військово-центрального архіву Київського округу і взагалі людиною яка активно брала участь в громадському житті. Свою любов до історичного минулого Дмитро Петрович прищепив і передав своїй доньці – Наталії Дмитрівні Полонській-Василенко, яка досягла високих вершин в галузях архівної та історичної наук.

1. Верба І.В. Життя і творчість Н. Полонської-Василенко (1884-1973) / Верба І.В. – Ніжин : Аспект-поліграф, 2008.
2. Климова К. Архівна Діяльність Київського Відділу Імператорського Російського Воєнно-Історичного Товариства / Катерина Климова // Історія, історіософія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки, есе). – К : Інтел, 1996.
3. Меньшов Д. П. Из архивных дел. / Д. П. Меньшов // Военно-Исторический Вестник. – 1909. – № 1-2.
4. Меньшов Д. П. Киевский военный некрополь. // Д. П. Меньшов // Военно-Исторический Вестник. – 1910. – № 5-6.
5. Полонська-Василенко Н. Д. До історії архівів Києва. / Н. Д. Полонська-Василенко // Український історик. – 1968. – № 1-4.
6. Полонська-Василенко Н. Д. Революція 1917: Спогади (закінчення) / Н. Д. Полонська-Василенко // Український історик. – 1989. – № 1-3.
7. Полонська-Василенко Н. Д. Спогади. / Н. Д. Полонська-Василенко // Український історик. – 2003. – № 1-5.
8. Полонська-Василенко Н. Д. Спогади. / Н. Д. Полонська-Василенко // Український історик. – 2004. – № 1-2.
9. Ульяновський В. І. Наталія Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життя / Василь Ульяновський // Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. – К: Либідь, 1995. – Т. 1.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 39.
11. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 87.

МИКОЛА АРСЕНИЧ – "МИХАЙЛО", КЕРІВНИК СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН(Б) (ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

У статті висвітлюється життя та діяльність керівника Служби безпеки ОУН(бандерівці) Миколи Арсенича – "Михайла" на матеріалі маловідомих документів Галузевого державного архіву СБУ.

The article is dedicated to the life and career of the head of the OUN Security Service (Banderivtsi) Mykola Arsenych – "Michailo" using a little-known documents of the Branch-Wise State Archive of the Security Service of Ukraine.

23 січня 2010 р. виповнюється 63 роки з дня загибелі одного з керівників українського національно-визвольного руху, члена проводу ОУН(б) в Україні, керівника Служби безпеки ОУН Миколи Арсенича – "Михайла", а 27 вересня 2010 р. виповниться 100 років з дня його народження.

Діяльність СБ ОУН нині досить активно досліджується українськими істориками, тобто історіографія постійно поповнюється новими науковими працями. Серед інших варто відзначити праці Д. Веденєєва, І. Патріляка та О. Лисенка, В. Огородніка, Я. Антонюка, В.Єфименка та інших. Всі вони часто згадують у своїх працях про життя та діяльність Миколи Арсенича. Однак ґрунтовного спеціального дослідження про біографію керівника СБ ОУН поки ще немає.

Актуальність пропонованого дослідження полягає у тому, що в ньому зроблена спроба проаналізувати основні віхи життя та діяльності Миколи Арсенича. До наукового обігу вводяться маловідомі документи з фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, які ілюструють життя керівника СБ ОУН(б).

М. Арсенич народився 27 вересня 1910 р. в с. Березів-Нижній Яблунівського району Івано-Франківської області [10, 151]. Навчався у Стрийській гімназії. Юнаком брав активну участь у молодіжній організації "Пласт" в Стрию. У середині 1920-х рр. він став членом Української військової організації (УВО), а згодом – ОУН. В цей же час М. Арсенич був членом редакційної колегії часопису "Нове село" [9, 64].

У 1930-х роках М. Арсенич кілька разів заарештовувався польською поліцією за українську просвітницьку діяльність, перебував у різних тюрмах, зокрема в Березі Катувській та львівській в'язниці "Бригідки". Після приходу в Західну Україну радянської влади, М. Арсенич в листопаді 1939 р. переїхав в м. Краків, де в той час перебувала значна кількість керівників ОУН. У 1940 р. він вчився на військових курсах Проводу ОУН.

У Кракові М. Арсенич став одним із керівників підпілля ОУН. У 1940 р. він був призначений С. Бандерою на посаду керівника військової розвідки Проводу ОУН, а у березні 1941 р. – на посаду керівника СБ Проводу ОУН(б). Окрім того, М. Арсенич був учасником Другого великого збору ОУН в Кракові та Третього надзвичайного великого збору ОУН(б) в серпні 1943 р. на Тернопільщині [5, 79-80].

У роки німецької окупації М. Арсенич повернувся в Україну та активно займався розбудовою мережі СБ ОУН(б). Йому вдалося створити сильну централізовану контррозвідку, яка боролася із намаганнями німецьких та радянських спецслужб проникнути до лав ОУН і УПА.

На думку заарештованого НКДБ члена проводу ОУН(б) та командира УПА-Захід Олександра Луцького, М. Арсенич з усіх членів проводу ОУН(б) був найбільш вправним конспіратором та зумів організувати в цьому напрямку всю роботу СБ ОУН зверху донизу. Вже наприкінці 1943 р. всі керівники СБ не підлягали керівникам відповідних проводів ОУН(б), а знаходилися у безпосередньому підпорядкуванні СБ Проводу ОУН(б).

Окрім того О. Луцький відзначив, що М. Арсенич у розмові з людьми був ввічливим і вмів здобувати їх до-

віру. При зустрічі з ним важко було повірити, що він є керівником СБ, яка мала репутацію карального органу ОУН(б) [1, 213-214].

З осені 1944 до весни 1945 р. М. Арсенич переховувався неподалік від Р. Шухевича. Охоронці Шухевича – Іван Когут – "Бродич", Ярослав Бігун – "Чад" та Григорій Каня – "Бистрий" ще у серпні 1944 р. збудували криївку у с. Августівка Бережанського району Тернопільської області. Криївка була збудована під хатою рідного брата "Бродича" – Петра Когута, який на той час був господарем с. Августівки, матеріально забезпечував відділи УПА [6, 14]. Ймовірно, що Р. Шухевич, який з цієї криївки неодноразово виходив на різні зустрічі, зустрічався і з М. Арсеничем.

Інформацію про операцію МВС та МДБ з метою захоплення М. Арсенича у Державному архіві Російської Федерації відшукали дослідники А. Русначенко та І. Білас. Дослідник А. Русначенко схильний вважати, що вона була вершиною досягнень МВС та МДБ цього періоду.

У донесенні начальника одного з відділень відділу по боротьбі з бандитизмом Управління НКВС по Тернопільській області майора Соколова начальнику 1 відділу Головного управління по боротьбі з бандитизмом НКВС СРСР генерал-майору Горшкову від 3 січня 1946 р. зазначалося, що на початку 1945 р. працівникам МВС вдалося захопити живою зв'язкову Р. Шухевича Стефанію Галушку – "Наталку", "Марусю". На допитах вона вела себе мужньо, ні в чому не зізнавалася і свідчила лише про те, що вона є зв'язковою керівника крайового проводу ОУН(б) "Поділля" Івана Шанайди – "Данила" [8, 54-55].

Майор Соколов, який її допитував в Чорткові, уважно все вислухав, і запримітив, що свідчення настільки заплутані, що по ним не можна провести жодних оперативних заходів. Це дало йому підстави вважати, що дівчина приховує щось важливе. Він навмисне завербував її, дав завдання повернутися у підпілля та вбити І. Шанайду, хоча сам був переконаний, що вона втече при першій нагоді. Соколов вирішив провести таку комбінацію: коли С. Галушка втече, її слід затримати спецбійкою НКВС, яка діяла під виглядом бійки СБ ОУН(б) і допитати вже як співробітницю НКВС з метою вивідати всю інформацію, яку вона знає [7, 312-313].

Таким чином, С. Галушка нічого особливого не сказала на слідстві, але згодом стала жертвою хитро спланованих оперативних заходів. За чекістським планом, у серпні 1945 р. її привезли до с. Бишки і звільнили з-під варті. Село було оточене військом, щоб запобігти її втечі. Через деякий час у селі з'явилася провокаційна бійка НКВС, яка діяла під видом СБ ОУН(б), заарештувала С. Галушку, як сексотку НКВС, забрала до спеціально приготованої криївки та допитала. С. Галушка, сподіваючись, що потрапила до своїх, ні про що не здогадалась та розповіла правду. Виявилось, що насправді вона була зв'язковою не у І. Шанайди, а у Головного командира УПА Р. Шухевича і має до нього зв'язок через криївку в с. Августівка [8, 55].

Далі в донесенні було зазначено, що чекісти з ротою бійців виїхали у с. Августівку, де в будинку П. Когута виявили криївку, в якій на той час перебували двоє охоронців Р. Шухевича – "Рибак" (за іншими даними – "Ринчак")

та Ярослав Бігун – "Чад". Під час розкопок криївки "Рибак" застрілювався, а "Чад" був захоплений живим. У криївці було знайдено бібліотеку, друкарську машинку, сім одиниць зброї та інші речі, які використовував Р. Шухевич і його охорона. Окрім того, поруч із схроном Р. Шухевича було виявлено ще одну криївку, у якій господарчий П. Когут тримав чоботи, костюми, цінні речі для потреб УПА. Все це було вилучене чекістами [8, 56]. Особисте майно П. Когута також було конфісковано, а він сам був засуджений до 10 років виправно-трудових таборів. Покарання він відбував у таборах Печори, Норильську та Казахстану, після звільнення жив у с. Струтин біля Золочева де і помер влітку 2001 року [6, 15].

Цікаво, що за день до того в цьому бункері було ще два зв'язкових Р. Шухевича – Григорій Каня – "Бистрий" та "Борис". Через багато років, вже після повернення з таборів, Г. Каня розповів, що вночі перед цими подіями побачив сон, що вхід до криївки засипався. Вважаючи це за погану прикмету, він з "Борисом" залишив криївку, і після їх відходу до неї прийшли "Чад" та "Рибак" [6, 15-16].

На слідстві Ярослав Бігун – "Чад" змушений був розповісти, що в с. Рай Бережанського району Тернопільської області є ще одна криївка Р. Шухевича. Туди негайно було відправлено оперативну групу МВС, однак в криївці Р. Шухевича не виявилось. На той час там були його ад'ютант "Артем" (скоріше за все, це був Василь Чижевський) та охоронна провідниця жіночтва "Легата". "Артем" застрілював "Легату", спробував підпалити хату і утекти, але був поранений в ногу і захоплений живим. У хаті згоріло багато речей та грошей. Як зазначено в документах, "Артем" нічого суттєвого на допитах не розповів [8, 56].

Для продовження заходів з розшуку Р. Шухевича та М. Арсенича Ярослав Бігун – "Чад" був завербований в спецгрупу НКВС і став агентом-бойовиком. Крім нього в цій бойовій був ще колишній начальник жандармерії у курені Ярослава Білінського – "Бистрого" – "Чабан".

Після цього майор Соколов розповів про все це С. Галушці. Вона зрозуміла, що сталося, внаслідок чого була психологічно зламана. Тепер їй вже не можна було повертатися у підпілля, бо там її могли вбити за зраду. Залишалося лише співпрацювати з МВС. Її ще раз перевербували та направили назад у підпілля з завданням спробувати вивідати місця схованок керівників ОУН(б) [7, 313].

Успіхи майора Соколова в розробці керівників підпілля ОУН(б) були помічені найвищим московським керівництвом. Начальник 1 відділу Головного управління по боротьбі з бандитизмом НКВС СРСР генерал-майор Горшков пропонував начальнику цього управління генерал-лейтенанту Леонтьєву відмітити роботу майора Соколова та нагородити його званням Героя Радянського Союзу "за боротьбу з українсько-німецькими націоналістами" [8, 59-60].

Проте підпілля також не дрімало. Ліквідація двох колишніх крийвок Р. Шухевича не пройшла непоміченою, і за розслідування взялася справжня СБ ОУН(б). Після встановлення контакту з підпіллям С. Галушка потрапила до керівника СБ проводу ОУН(б) в Україні М. Арсенича, який, ймовірно, отримав від Р. Шухевича доручення особисто розслідувати ліквідацію двох крийвок. М. Арсенич взяв С. Галушку до себе в бункер, де і проводив слідство.

Між тим у серпні 1946 р. МВС УРСР була створена оперативна група з розшуку та ліквідації членів Проводу ОУН(б) в Україні, який самі чекісти називали Центральним проводом ОУН(б). У своїй роботі ця група значну увагу приділяла розшуку М. Арсенича.

В період з серпня по грудень 1946 р. оперативна група проводила агентурно-розвідувальну діяльність за допомогою групи агентів-бойовиків. За час роботи опе-

ративної групи було встановлено та ліквідовано понад 30 функціонерів проводу ОУН(б) в Україні, переважно зв'язкових, охоронців, технічних працівників проводу.

В січні 1947 р. шляхом комбінованих дій оперативної групи та спеціальних груп МВС було встановлено, що в лісі східніше с. Жуків Бережанського району Тернопільської області знаходиться схрон, в якому переховується з невеликою охороною референт служби безпеки проводу ОУН(б) Микола Арсенич – "Михайло".

Після отримання цих даних МВС УРСР було розроблено план чекістсько-військової операції з ліквідації або захоплення М. Арсенича і його охорони. Ліс біля с. Жуків вирішено було заблокувати з метою не допустити втечі підпільників.

21 січня 1947 р. в районі сіл Жуків та Гиновичі розпочалася велика чекістсько-військова операція, в результаті якої 23 січня в 2 км. східніше від с. Жуків один з курсантів полкової школи 290 стрілецького полку внутрішніх військ МВС УРСР помітив на схилі урвища легкий пар та злегка відталу землю.

За цими ознаками було виявлено вентиляційну віддушину бункера.

Курсант направив у отвір віддушини довгий залізний щуп, внаслідок чого всередину схрону впала подушка, якою було закрито отвір віддушини. Оперативники почули звук розбитого посуду, на який впала подушка, за яким встановили приблизне місцезнаходження схрону та входи до нього.

Бункер був негайно заблокований військами, причому в одному метрі від лісової дороги було виявлено добре замаскований вхід, який був відкритий солдатами.

Учасникам ОУН(б), які знаходилися всередині бункера, було запропоновано негайно здаватися та виходити на поверхню.

У відповідь на це з бункера вискочив бойовик та відкрив по оперативній групі вогонь із автомату. Вогнем у відповідь його було поранено, і він впав назад в бункер. Після цього він покінчив із життям – підірвався на гранаті.

Потім М. Арсенич, усвідомивши своє безвихідне становище, пострілами з пістолета застрілював свою дружину "Віру" та зв'язкову Проводу ОУН(б) С. Галушку – "Наталку", після чого облив кerosином всі документи у бункері, підпалив їх та сам застрілювався.

Після того, як пожежу загасили, з бункера було витягнуто трупи двох чоловіків та двох жінок. Їх трупи було пред'явлено затриманим учасникам ОУН(б). У вбитих були впізнані:

1. Арсенич Микола Васильович – "Михайло", він же "Григор", "Максим", "Дем'ян", "Березовський", 1910 р.н., ур. с. Березів-Нижній Яблунівського району Івано-Франківської області, українець, з вищою освітою. Член УВО з 1929 р., потім став членом ОУН. В 1939 р. був в еміграції, повернувся в Україну після 1941 р. Починаючи з 1940 р. працював у референтурі СБ проводу ОУН(б), яку в той час очолював М. Лебедь – "Максим Рубан". У кінці 1941 р. М. Арсенич був призначений С. Бандерою на посаду референта СБ проводу ОУН(б) і займав цю посаду до моменту ліквідації. Брав участь у роботі всіх конференцій та з'їздів ОУН(б).

2. "Віра" – дружина М. Арсенича. Колишня керівник нічної референтури Львівського міського проводу ОУН(б).

3. Стефанія Галушка – "Наталка", зв'язкова Проводу ОУН(б). Була підслана до М. Арсенича з метою схилити його до складення зброї. Однак він її допитував, проводив слідство і не мав наміру виходити з повинною.

Труп четвертого учасника ОУН(б) залишився невпізнаним у зв'язку з тим, що його голова та обличчя були повністю розбиті вибухом гранати, на якій він підірвався.

З бункера було вилучено 2 автомати, 2 пістолети, 1 гвинтівка, 1 друкарська машинка, 1 телефонний апарат а також два мішки документів. Серед них: 14 партійних

квитків ВКП(б), 17 комсомольських білетів, 52 військових білета, 21 червоноармійських книжок, 12 посвідчень уповноважених міліції, 14 посвідчень співробітників МВС-МДБ, 200 довідок різних радянських установ тощо. Окрім того вилучено копії протоколів допитів СБ ОУН(б) та списки осіб, вбитих СБ приблизно на 1000 осіб, особисті записи М. Арсенича, інструкції щодо роботи СБ ОУН(б), листи та інші документи.

Трупи вбитих М. Арсенича та його дружини "Віри" були доставлені до Управління МВС по Львівській області, де їх впізнали колишні члени проводу ОУН(б) в Україні Петро Дужий – "Аркадій" та Михайло Степаняк – "Сергій", про що були складені відповідні акти [3, 67-71].

А. Русначенко встановив, що спецповідомлення про загибель М. Арсенича за підписом міністра МВС СРСР С. Круглова було надіслане Молотову та Берії [7, 313].

Таким чином, після понад двох років розшуків співробітникам МВС УРСР вдалося вбити М. Арсенича. На сьогодні досі невідомо, де саме похований М. Арсенич. Ймовірно, документи про це містилися в документах МВС УРСР, а нині, скоріше за все, вони зберігаються в архіві МВС України.

Загибель М. Арсенича сильно занепокоїла керівників підпілля ОУН(б). Член проводу ОУН(б) в Україні Василь Кук – "Леміш" у листі до керівника проводу ОУН(б) на Північно-західних українських землях Богдана Козака – "Вівчара" писав: "План славної пам'яті друга Михайла надіслати вам допомогу та самому побачитися з Вами влітку – не збувся, у зв'язку з його смертю. Немає зараз нікого, хто міг би хоча б частково поповнити не-

поправну втрату, що спіткала організацію через загибель славної пам'яті друга Михайла" [2, 20].

Наказом № 3/52 Головного командира УПА полковника В. Кука – "Василя Ковалю" від 12 жовтня 1952 р. М. Арсеничу було посмертно присвоєно військове звання генерала контррозвідки [4, 281].

Щодо діяльності СБ ОУН(б), яку очолював М. Арсенич, то вона і досі викликає серйозні розбіжності в оцінках як у професійних істориків, так і у громадськості. В останні чимало було опубліковано чимало документів про жорстокі методи роботи як СБ ОУН(б), так і радянської влади. У цьому протистоянні загинуло чимало невинних людей.

Залишається сподіватися, що з плином часу це питання буде детально досліджене вченими і належно висвітлено у наукових працях, що дозволить надати виважену та компетентну оцінку непростим подіям нашого минулого.

1. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 4. 2. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 8. 3. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 65. 4. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 40. 5. ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 47. 6. Дашкевич Я., Кук В., Бойко В., Посівнич М. Про Генерала Тараса Чупринку (Романа Шухевича). – Львів, 2006. 7. Русначенко А.М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2002. 8. Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. – К., 2006. 9. Содоль П. Українська повстанча армія, 1943-1949. Довідник. – Нью-Йорк, 1994. 10. Сусік Д. З любові до свого народу. Спогади. – Львів, 2006.

Надійшла до редколегії 03.04.09

К. Ніколаєць, докторант

СТАНОВЛЕННЯ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 80-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті проаналізовано наукові дослідження, присвячені висвітленню становлення багатопартійності в УРСР у другій половині 1980-х років.

The author is analyses scientific researches about rise of political parties of Ukraine during two half of 1980s.

Певна лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР в умовах "перебудови" призвела до зміни партійної системи УРСР. Перехід від однопартійної системи до багатопартійної проходив в умовах боротьби між прихильниками комуністичної ідеології та представниками українського національного руху. Економічні ознаки у визначенні спрямування політичної діяльності партій в Україні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років ще не були виражені досить яскраво, а сама багатопартійність стала результатом політичного вираження прагнення української політичної еліти та більшості населення України до відновлення державної незалежності. У дослідженнях істориків, соціологів, політологів цей процес отримав широке висвітлення в умовах зміни історіографічної ситуації в республіці. Історіографічний аналіз цих публікацій до останнього часу практично не проводився. Тому метою даної публікації є визначення стану дослідження процесу становлення багатопартійності в Україні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років.

Загальною особливістю висвітлення діяльності політичних партій тривалий час було те, що дослідники здійснювали їх типологізацію швидше на підставі їхніх декларованих статутів, аніж на підставі врахування сукупності ознак партійного процесу. Тому поняття про реальний стан партійного життя здебільшого відображало ідеальну модель, довільно запозичену в західній партіології. Стан партійної думки в Україні ґрунтувався в основному на порівнянні програмних документів партій за схемою загального дослідження. Тому характеристика українських партій та партійної системи на основі

досягнень існуючих партіологічних досліджень не дає цілісного уявлення про цей феномен, далека від повного і завершеного відображення його істотних ознак.

Вивчення процесу становлення багатопартійності в Україні у другій половині 1980-х – на початку 1990-х років у вітчизняній та зарубіжній історіографії йшло, певною мірою, у різних напрямках. Проблема становлення багатопартійності в Україні тривалий час залишалася надзвичайно актуальною оскільки гостра політична боротьба щодо вибору магістральних шляхів розвитку України потребувала всебічного осмислення досвіду і наукового прогнозування розвитку багатопартійної системи, яка знаходилася на початковому етапі формування. Актуальність вказаної проблеми визначалася важливістю вивчення основного змісту діяльності політичних партій: здобуття політичної влади в державі та реалізація своїх програмних завдань конституційними шляхами, через систему демократичних форм, засобів і методів боротьби. Велику зацікавленість викликало з'ясування механізму діяльності партій, їх взаємодії з органами державної влади. Проблеми вивчення громадських організацій і політичних партій взаємопов'язані, оскільки часто трапляється, що громадські об'єднання перетворюються на політичні партії у випадку необхідності продовжувати боротьбу іншими засобами або відносною віддаленості мети такої боротьби.

На думку окремих дослідників витоками багатопартійності можна вважати осередки дисидентів "шестидесятників" [3, 140-159]. Відповідно до суджень вітчизняних вчених головною причиною відродження багатопар-

ртейності був сам процес демократизації суспільства і проведення реформ у різних сферах суспільного життя, а також рішуче заперечення впровадження в Україні однопартійності з огляду на інертність і невелика ефективність функціонування і динаміки Комуністичної партії за часів Радянського Союзу. Пробудження національної свідомості у роки здобуття незалежності і подальшого становлення державності України також значною мірою прискорило процес становлення багатопартійності [2, 40-46; 20, 129-136; 33, 47-55; 12, 160-165; 30, 43-47].

Необхідність політологічного аналізу зростання впливу громадських організацій призвела до появи публікації, присвячених визначенню причин виникнення громадських рухів, окресленню етапів розвитку неформальних організацій та вивченню процесу їх подальшої політизації [39, 3-23]. У роботі Г. Кобко в рамках визначення масштабів вживання української мови характеризувалася діяльність ТУМу та НРУ із підкресленням її важливості для духовного відродження українського народу [23, 11-19].

Проголошення незалежності України поруч із поглибленням розбудови громадянського суспільства збільшили увагу дослідників до історії становлення і розвитку громадських організацій і політичних партій. Пересмислення суті процесу перебудови призвело до перегляду оцінок їх діяльності та впливу на політичну свідомість громадян.

Згодом в Україні з'явилися перші аналітичні праці, присвячені новим політичним організаціям і об'єднанням України, зокрема: робота А.Слюсаренка і М.Томенка [46], колективні праці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень [48], в яких розглядалися проблеми виникнення і становлення нових суспільно-політичних рухів та об'єднань, їх діяльності в умовах переходу від командно-адміністративної до демократичної системи формування державності в Україні. У цих дослідженнях на основі аналізу історичних фактів доводилася невідворотність змін у суспільстві в умовах перебудови, її об'єктивний характер. Можливість відновлення незалежності України розглядалося як результат тисячолітньої історії українського народу.

У роботі В. Рубана охарактеризована діяльність політичних партій і громадських рухів. При цьому він зазначав, що вони мають повний спектр європейської політичної думки – комунізм, соціалізм, лібералізм, консерватизм, націонал-фашизм. Враховуючи ситуацію в суспільно-політичному житті, що в Україні склалася на початку 90-х років, В. Рубан вважав, що перевагу матимуть партії, які сповідують соціалістичні, соціал-ліберальні та ліберал-консервативні цінності [40, 90-106].

У цьому зв'язку заслуговують особливої уваги дослідження К. Богомаза [6, 7]. У них автор ґрунтовно розглянув питання багатопартійності в Україні, перетворення в суспільно-політичному житті, діяльність громадсько-політичних рухів і партій за економічну незалежність України, а також роль громадських об'єднань у формуванні національної свідомості й політичної культури народу республіки.

Начерки історії виникнення неформальних організацій містилися у роботі О. Гараня "Від створення Руху до багатопартійності", яка вийшла друком у 1992 р. [13] В іншій роботі "Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України" [14] автор зробив спробу висвітлити роль Руху у політичному житті суспільства, визначити основні причини та тенденції розвитку багатопартійності в Україні із доведенням їх об'єктивності.

Варто виділити також дослідження діаспорного історика Р.Сольчаника, який показав ставлення НРУ до визнання національно-культурних прав меншин в Україні, відзначаючи позитивні зміни, що відбулися на теренах СРСР у справі посилення уваги до їхніх мовно-культурних потреб [47, 129-136].

У працях В. Ковтуна [24] та Г. Гончарука [16] комплексно проаналізовано періоди становлення та розвитку організації, визначено її вплив на суспільно-політичне життя республіки. У дослідженнях піддано аналізу процес формування концепції і взаємодії чинників виникнення організації. Окремо розглядаються політичні постаті лідерів НРУ із зазначенням їх особистого впливу на розвиток політичних подій і еволюціонування організації. Варто зазначити, що дослідження Г.Гончарука побудоване на основі опрацювання відносно великої кількості різного роду джерел, серед яких важливе місце посідають документи НРУ. У той же час варто відзначити певну суб'єктивність вченого у оцінках історичних подій та спрощення викладу частини матеріалу.

Історичні аспекти новітньої політичної історії України, багатопартійності та створення політичної опозиції, ролі НРУ в суспільно-політичному житті України подав В.Литвин [30, 31; 33, 47-55]. Разом з відтворенням протистояння політичних сил він спрогнозував кредо та соціальну базу нових партій праворадикальної орієнтації, Народного Руху України та інших новітніх політичних структур. Цінність його праці обумовлена фактологічним викладенням процесів і подій із залученням маловідомих архівних даних. Він розглядав НРУ за доволі радикальну суспільно-політичну організацію, котра спиралася у своїй діяльності на широкі та різноманітні політичні сили в країні у боротьбі за незалежність, вплив на зміну світогляду громадян України. У дослідженнях В.Литвина "Політична арена України: дійові особи і виконавці" [31], "Україна: політика, політики, власть" висвітлювався процес становлення та розвитку української національної еліти, визначалися особливості трансформації колишньої партійної управлінської верхівки поруч із аналізом діяльності секретаря КПУ, а потім першого Президента України Л. Кравчука [35]. Дослідник показав динаміку зміни ставлення державних органів до неформальних об'єднань громадян в умовах поширення перебудови.

Суспільно-політичні процеси в Україні другої половини 1980-х – початку 1990-х років ґрунтовно проаналізовані у роботі В.Литвина "Україна на межі тисячоліть" [34], який звернув увагу на діяльність українських політичних лідерів та її сприйняття громадськістю із визначенням особливостей політичної свідомості українців. Справедливо вважаючи критику культу особи Й.В.Сталіна у часи хрущовської "відлиги" засобом розхитування радянської системи, автор показав зв'язок між зростанням політичної освіченості людей і їх участю у політичній діяльності.

Заслуговує на увагу завдяки введенню в обіг нових архівних документів та інших джерел наукових доробок А. Русначенка. Предметом його досліджень спочатку стало зародження та становлення незалежного робітничого руху в Україні [43], а невдовзі розгортання національно-визвольного руху в республіці у другій половині ХХ ст. [41] Особливу цінність мають зібрані автором документи (статuti, програми, звернення тощо), що безпосередньо стосувалися діяльності громадських організацій. Головна увага приділялася дослідженню діяльності Української гельсінської Спілки та Народного руху України. У праці висвітлено також роль дисидентів в національно-демократичному русі часів перебудови.

Закономірності становлення та розвитку громадських організацій в другій половині 80-х рр. ХХ ст. досліджували також Ю.Данилюк, О.Бажан [19] та Г.Касьянов [21], у працях яких розкрито етапи становлення українського національного руху і визначено об'єктивні передумови поширення політизації громадян в умовах різкого збільшення обсягів різносторонньої інформації про політичні події в роки перебудови.

У роботах В. Кулика досліджувався розвиток української національної ідеї наприкінці 1980-х років та визначалася роль її представників у розвитку української державної ідеї [28, 59-65; 26, 150-167; 27, 54-79]. У цьому ж контексті слід відзначити ґрунтовну роботу О. Бойка "Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку" [9], в якій охарактеризовано основні тенденції суспільного розвитку періоду перебудови та діяльність новостворених громадських організацій. Крім того у дослідженні національно-демократичний рух, розглянуто в контексті радикальних політичних змін в Україні. Критичне відношення дослідника до його успіхів знайшло вияв у висновках про несподіваність отримання Україною політичної самостійності внаслідок своєрідної "закономірної випадковості", яка пов'язувалася із зовнішнім чинником – невдалим серпневим путчем ортодоксальної частини номенклатури колишнього СРСР, а не з внутрішніми політичними процесами – національно-визвольними змаганнями української політичної контр еліти [9, 261]. В цілому О.Бойко відстоював подібну думку у інших своїх роботах – "Історія України у XX столітті: 20-ті – 90-ті роки", "Історія України", "Україна 1991 – 1995: тіні минулого чи контури майбутнього" [8, 10].

У праці В. Кафарського "Комунізм і український національно-визвольний рух" певною мірою висвітлено участь населення України у діяльності громадських об'єднань, визначено причини активізації суспільно-політичного життя в республіці наприкінці 1980-х років. Пов'язуючи прискорення політизації громадських об'єднань із необхідністю вирішення українського національного питання, автор вказував на важливість проведення досліджень еволюції політичної свідомості населення під впливом громадських об'єднань. Надмірно ідеалізуючи рівень національної свідомості громадян В.Кафарський часто переносив висновки щодо діяльності відносно невеликих груп людей, спрямованої на досягнення державної незалежності, на оцінку прагнень широких верств населення [22].

На думку В.Барана та В.Даниленка виникнення національного руху було спричинено кризою всередині радянської системи, яка була започаткована на XX з'їзді партії, коли політичні амбіції одного із провідних комуністичних вождів стали поштовхом до руйнування всієї комуністичної системи. Національний український рух розглядався у якості вагомого чинника руйнування соціалістичної системи, де вирішення національного питання було лише видимістю, яка мала ввести в оману широкі верстви населення [4, 5].

Слід відзначити роботу "Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст." [18] Я. Грицака, де показано роль націонал-комуністів в державотворчих процесах кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. Ю. Алексєєв, С. Кульчицький та А. Слюсаренко у роботі "Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.)" [1] приділили значну увагу виникненню та розвитку національного руху, визначили фактори, що сприяли його поширенню. Національний український рух постає головною передумовою суспільно-політичних зрушень у підручнику "Новітня історія України (1900–2000)", де проаналізовано процес переростання його із дій окремих осіб чи невеликих організацій в свідому активну політичну боротьбу значної маси населення республіки. Варто також відзначити увагу авторів до внеску окремих політичних лідерів у справу посилення політизації діяльності населення України із спрямуванням її в національно-державницьке русло [37].

Відзначимо успішно захищені докторські дисертації В. Литвина, А. Русначенка, О. Гараня, та кандидатські дисертації І. Кривдіної, В. Кулика, В. Марчука, О. Пилипенка, Л. Савченка, Я. Секо [32, 42, 15, 25, 29, 36, 38, 44,

45]. Багато з цих академічних робіт знайшли продовження на сторінках монографічних досліджень, фахових наукових видань. Національні аспекти діяльності НРУ проаналізовано у кандидатській дисертації О. Шановської на тему: "Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989 – 1996 рр.)" [49]. Авторка фактологічно довела створення Народного Руху України за перебудову як організації національного відродження в Україні, показала консолідацію національно-свідомих сил навколо Руху в умовах горбачовської "перебудови". Завдяки застосуванню новітньої методології вона простежила еволюцію ідеологічної позиції Руху.

Доцільно виділити дисертаційне дослідження С.Бондаренка, який присвятив його вивченню ролі Народного Руху України у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX століття. Автор зробив в цілому вірний висновок щодо спрямованості розвитку НРУ, вважаючи, що він повторив долю аналогічних масових громадських організацій колишнього СРСР періоду перебудови, які переважно, мали схожі моделі, гасла, соціальні бази. Їх потужність залежала не стільки від внутрішньої згуртованості, скільки від наявності не менш сильного об'єкту протидії, на якому фокусувався весь суспільний негатив. Перетворення Народного Руху України в політичну партію парламентського типу завершило значною мірою пошук варіантів власного місця в суспільно-політичному житті незалежної Української держави [11].

Варто звернути увагу на дисертаційне дослідження О.Горбачової, в якому на основі аналізу великої джерельної бази подано оцінки діяльності провідних громадсько-політичних організацій України другої половини 1980-х років. Авторка справедливо вказувала, що цілий комплекс факторів обумовлював реальну можливість появи і поширення неформальних організацій в умовах перебудови [17].

В Україні й до останнього часу відсутня однастайність щодо типологізації партій за їхніми ідеологічними засадами і політичними платформами. Складність відображення партійного життя в Україні характеризують дві обставини. Перша відображає недосконалість методологічних і методичних досліджень. Друга полягає, по-перше, у невизначеності й незавершеності ідеологічних систем, їхній схожості та електичності; по-друге, у частих змінах ідеологічних пріоритетів у партійних платформах; по-третє, у регіональних розбіжностях структури однієї партії або групи партій ідеологічної спрямованості.

Критичне ставлення до однопартійної радянської системи та численних обмежень участі пересічних громадян у суспільно-політичному житті в період існування СРСР із певною ідеалізацією можливостей розширення політичної суб'єктності, які стали доступними в період перебудови, для українських вчених поєднувалися із вивченням обставин піднесення українського національного руху та визначенням ставлення громадян до оприлюднення негативних явищ в історії СРСР і усвідомлення ними можливості проведення Україною політики, яка не диктувалася вимогами союзного центру.

В цілому дослідники партійного життя в Україні тривалий час здійснювали типологізацію українських партій швидше на підставі їхніх декларованих статутів, аніж на підставі врахування сукупності ознак партійного процесу. Тому поняття про реальний стан партійного життя здебільшого відображало ідеальну модель, довільно запозичену в західній партіології. Стан партійної думки в Україні у 1990-х роках здебільшого ґрунтувався тільки на порівнянні програмних документів партій за схемою загального дослідження. Тому характеристика українських партій та партійної системи на основі досягнень партіологічних досліджень кінця XX ст. не давала цілісного уявлення про

цей феномен, і залишалася далекою від повного і завершеного відображення його істотних ознак.

1. Алексєєв Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). Навч. посіб. – К., 2000. 2. Базовкін Є. Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності // Політика і час. – 1991. – № 5. 3. Балакірева О., Мельниченко В. Самоорганізація багатопартійності // Віче. – 1998. – № 2. 4. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів, 2003. 5. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) // Україна крізь віки в 15-ти томах / За ред. В. Смолія. – К., 1999. – Т. 13. 6. Богомаз К.Ю. Багатопартійність в Україні: проблеми становлення і основні етапи розвитку. Деп. в УкрІНТЕІ, 27.07.92, №1152 – УК 92. 7. Богомаз К.Ю. Політичні партії і громадські організації на Україні (друга половина 80-х – на початок 90-х років ХХ ст.). – К., 1992. 8. Бойко О. Історія України у ХХ столітті: 20-ті – 90-ті роки. – Ніжин, 1994. 9. Бойко О.Д. Україна 1985–1991: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2000. 10. Бойко О. Україна 1991 – 1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього? – К., 1996. 11. Бондаренко С.В. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття. – Дис... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2006. 12. Вільсон Е., Якушик В. Політичні організації в Україні // Сучасність. – 1992. – № 5. 13. Гарань О.В. Від створення Руху до багатопартійності. – К., 1992. 14. Гарань О.В. Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України. – К., 1993. 15. Гарань О.В. Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1988 – 1991 роках: Автореф. дис... д-ра іст. наук. – К., 1996. 16. Гончарук Г. Народний Рух України: Історія. – Одеса, 1997. 17. Горбачова О.С. Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.: процес становлення та розвитку. – Дис... канд. іст. наук. – К., 2008. 18. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 2000. 19. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга пол. 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000. 20. Драч В. Народ і партія єдині? // Вітчизна. – 1991. – № 7. 21. Касьянов Г. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років. – К., 1996. 22. Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. 23. Кобко Г.Л. Розвиток національних культур: діалектика інтернаціоналізації та суверенітету // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – №7. 24. Ковтун В. Історія Народного Руху України. – К., 1995. 25. Кривдіна І. Б. Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976 – поч. 90-х років): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Одеса, 2001. 26. Кулик В. Новий український націоналізм: три поверхи вертепу // Сучасність. – 1993. – № 3. 27. Кулик В. Письменницьке відродження: україн-

ська державна ідея в дискурсі "опозиція в середині режиму" перших років перебування // Сучасність. – 1998. – № 1. 28. Кулик В. Повторення перейденого. Українська революція 1917–1991 // Сучасність. – 1992. – № 2. 29. Кулик В. Формування та еволюція української державної ідеї 1986 – 1991: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1999. 30. Литвин В. Кризь призму партійного бачення. Зовнішня політика і політичні партії України: Підходи до проблеми // Політика і час. – 1993. – № 4. 31. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К., 1994. 32. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці (Суспільно-політичний розвиток України в другій половині 80-х – першій половині 90-х років): Автореф. дис... д-ра іст. наук. – К., 1995. 33. Литвин В. Нові орієнтири нових партій // Політика і час. – 1991. – № 12. 34. Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) // Україна крізь віки в 15-ти томах / За ред. В. Смолія. – К., 2000. – Т. 14. 35. Литвин В. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л.М. Кравчука. – К., 1997. 36. Марчук В. Національно-демократичні традиції у демократичному процесі України (друга пол. 1980-х – перша пол. 90-х років): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1996. 37. Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожинин та ін. – К., 2000. 38. Пилипенко О. Національно-демократичний рух в Україні (друга пол. 80-х – поч. 90-х років ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 1997. 39. Ракитський Б., Ракитська Г. Теоретична експертиза, концепції та практична політика перебування // Філософська та соціологічна думка. – 1989. – № 10. 40. Рубан В. Довга дорога до себе // Сучасність. – 1992. – № 1. 41. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні середини 50-х – початку 1990-х років. – К., 1998. 42. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні – середина 1950-х – початку 1990-х років: Автореф. дис... д-ра іст. наук. – К., 1999. 43. Русначенко А. М. Пробудження. Робітничий рух на Україні 1989–1993 рр. – К., 1995. 44. Савченко Л. Національне самовизначення українців як фактор дезінтеграції СРСР (1985 – 1991): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994. 45. Секо Я. П. Національний рух середини 1980-х – початку 1990-х років у контексті відродження Української держави / Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005. 46. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Нові політичні партії. – К., 1990. 47. Сольчаник Р. Україна, Білорусь і Молдова: інтеграція по-імперськи, русифікація і боротьба за національне виживання // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9. 48. Сучасні політичні партії та рухи на Україні. – К., 1991. 49. Шановська О. А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989 – 1996рр.): Дис... канд. історичних наук. – Одеса, 2003.

Надійшла до редколегії 09.03.09

Т. Орлова, канд. іст. наук

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК НА РАННІХ ЕТАПАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Проаналізовано стан історіографії проблеми участі українського жіноцтва у громадсько-політичному житті ранніх етапів вітчизняної історії

The article analyzes the state of historiography of the problem of participation of Ukrainian women in civil and political life at early stages of the nation's history.

Про громадсько-політичну діяльність можна вести мову лише тоді, коли людська спільнота у своєму розвитку піднімається на рівень цивілізації, тобто власне соціального буття. Серед факторів, що визначають належність до цивілізації, – наявність міст і держави. Хоча на терені сучасної України у стародавні часи існували дослов'янські держави і міста, першим державним утворенням у вітчизняній історії вважається Київська Русь. Історична пам'ять зберегла імена жінок, які вплинули на розвиток тогочасного суспільства. Серед легендарних – Либідь, яка разом із братами Києм та Щемом називається засновницею Києва. Що стосується більш реальних осіб, так в історії Київської Русі були великі княгині, родички князів, просто значні особистості, які відзначилися у політичному та громадському житті, зокрема у царині освіти та культури. Про них завжди згадують науковці, висвітлюючи середньовічну історію України-Русі. Історіографія цього періоду є настільки масштабною, що являє собою гідний об'єкт історіографічного дослідження. На разі йдеться про студії, спеціально присвячені ролі жіноцтва в ті часи [7; 11; 30; 48; 61; 76; 70; 71; 89 та ін.].

Серед видатних жінок України-Русі на першому місці, безумовно, – княгиня Ольга – мудра правителька і реформаторка внутрішнього життя держави, а також

жінка, шанована не тільки своїм народом, а й правителями інших країн, канонізована православною церквою. Одним з проявів визнання її досягнень і заслуг є увага до її діяльності з боку істориків різних часів, на разі ХХ – початку ХХІ ст. [2; 7; 11; 19; 31; 48, с.9-84; 62; 72; 76, с. 37-41 та ін.] Звичайно, про велику княгиню писали й раніше. Проте чи відповідало написане історичній реальності? Над цим в свій час замислювався Іван Крип'якевич. З цього приводу він зазначав: "Десять століть, що відділяють нас від Ольги, пильно дбали о се, щоби затерти дійсні риси сеї великої жінки, відібрати їй все характерне і індивідуальне, все чим будила пошану і інтерес у своїх сучасників, а натомість наділити її конвенціональними прикметами візантійської святої" [26, с.4]. Церковна традиція зображувала образ жінки, яка від дитинства "шукала бісера многоцінного" – християнства, а світські оповідання змальовували її не такою смиренницею. Вона була розумною, відрізнялася надзвичайною сміливістю та енергійністю, мету ставила собі сама і наміри виконувала до останньої точки, вміла йти власним шляхом, "йшла все вперед, хоч би через море крові і рафінованих злочинів" [26, с.5]. За її головному заслугу історик вважає те, що вона "сильною рукою тримала в ладі молоді державу, не втратила нічого з сього, що передав їй Ігор – противно, доповнила спад-

щину новими здобутками, встелила синові Святославу дорогу до лаврів" [26, с.5]. На той час навряд чи можна було знайти іншу державу, навіть європейську, де б при владі стояла жінка – настільки вправна правителька. В наш час цікаво було б створити її політичний портрет і зробити проєкцію на сучасність, в якій відомі жінки здійснюють владні повноваження.

Праці, присвячені княгині Ользі, – не рівноцінні за обсягом та змістом, а також опертям на історичні джерела. Саме про княгиню Ольгу останні зберегли найбільше свідчень, ніж про інших жінок, хоча деякі автори пишуть: "... на сторінках письмових джерел можна зустріти немало імен княжих дружин, сестер, дочок – учасниць політичних подій, феодальних війн, а то і просто значних особистостей, які досягли успіхів в медицині, математиці, астрономії, в культурному житті князівств" [76, с.20]. В даному випадку можна зауважити, поперше, що визначення "немало" є, м'яко кажучи, перебільшенням, оскільки згадуваних персон – одиниці. По-друге, навіть про згадуваних осіб часто відомостей дуже мало, що не відповідає їх реальній історичній вазі. Прикладом може бути Євпраксія Всеволодівна. Про неї у "Повісті временних літ" під 1106 роком повідомляється, що вона "постриглася", а під 1109 роком записано, що померла і похована у Печерському монастирі. Як зазначає Людмила Смоляр, життя цієї жінки чомусь замовчувалося давньоруськими літописцями і з великими труднощами піддається реконструкції на основі італійських та германських джерел. І далі авторка наголошує: "А між тим, ця жінка майже двадцять років перебувала в центрі воїстину грандіозних історичних подій, що розгорнулися в Західній і Європі, та взагалі у католицькому світі. Досить сказати, що вона скинула з престолу германського імператора!" [76, с. 52-53]. Велич історичної постаті Євпраксії надихнула відомого українського письменника Павла Загребельного написати роман. Серед істориків про Євпраксію писали Н. Полонська-Василенко [70], І.Назарко [68] і М. Котляр [33;35], але це не заперечує продовження досліджень.

В працях українських науковців окреслюється тема впливу русинок на політичні колізії інших держав. Серед них насамперед називається донька Ярослава Мудрого Анна, яка стала королевою Франції [1; 7; 8; 10; 11; 15; 16; 34; 47; 48, с.151-182; 63; 85 та ін.], а також її сестри – Анастасія, яка вийшла заміж за угорського короля Андрія I та Єлізавета – вперше одружилася з Гарольдом і стала королевою Норвегії, а після його смерті вийшла заміж за данського короля Свена II Естрідсена. Три доньки князя Мстислава Мономаховича – кожна була на престолі – Малфрід – за Сигурдом – королем норвезьким, Інґеборґа – за данським принцем Кнудом, Евфрозина – за Гейзою угорською [26, с.6]. Дочка галицько-волинського князя Ростислава Михайловича – Конгута стала дружиною чеського короля Пржемысла II [4, с.140]. Автори вказують, що іноземні владарі з Франції, Німеччини, Візантії, Швеції, Норвегії, Данії, Польщі, Угорщини, Чехії "просили за себе київських княгинь", проте не завжди пояснюють причини того. А якщо вдаються до пояснень, то найчастіше все обмежується силою тодішньої Київської держави і бажанням заручитися підтримкою її впливових правителів. Це справді так. Але автори ніколи не згадують, що жінок не питали, чи хочуть вони виходити заміж за незнайомих іноземців, навіть і віноценосних. Тобто їх воля, згода чи незгода нікого не цікавили. Вони були, грубо кажучи, знаряддям "шлюбної дипломатії", що також не люблять наголошувати вітчизняні науковці. Про чесноти жінок, які ставали поруч з європейськими монархами, про їх вплив на своїх чоловіків, а то й ширше, на процеси, що відбувалися на їх нових батьківщинах, знайти розвідок вкрай складно. Виключенням можуть бути студії, присвячені Анні Ярославні, де відзначається її освіченість і, можна сказати, управлінські талан-

ти: те, що вона була письменна, привезла із собою чимало книг (на одній з них присягали під час коронування французькі королі від Франциска I до Людовіка XVI), а також керувала державою після смерті свого чоловіка до повноліття сина. Рідко кількома словами згадуються заслуги інших русинок, які в той період потрапили на престол Європи. Наприклад, про Конгуту Ростиславну – дружину Пржемысла II вказується, що вона стала першою чеською поетесою, а її син Вацлав II утримував гурток вчених русинів з православних монастирів Закарпатської Русі [4, с.140].

Залишається недослідженою дипломатична діяльність руських княгинь, хоча про це наявні згадування у деяких публікаціях [4, с.139; 76, с.22], зокрема, про те, що княгині і боярині відряджали власних посланців в іноземні держави, а в початковий період Київської Русі самі "правили посольства" (мова – про княгиню Ольгу), вели переговори з іноземними послами. Впливові руські жінки брали участь у політичних інтригах, особливо, якщо це стосувалося зміцнення влади власних синів (приклад дружини князя Романа Мстиславовича Анни, яка добилася повернення володінь своїм нащадкам).

Певна увага приділяється благодійницькій, культурно-освітній діяльності тогочасного жіноцтва: відкриття шкіл і керівництво ними, наукові заняття, переписування книг, що було можливе за умов поширення грамотності серед жінок княжого дому. Проте зрозуміло, що далеко не всі жінки навіть високого соціального положення брали участь у політичній, громадській, культурній діяльності нарівні з чоловіками. Некоректно доводити "одвічний високий статус жінки в українському суспільстві", посилаючись на поодинокі, нехай яскраві, приклади з історії княгинь стародавньої України-Руси, як це інколи має місце.

Якщо про громадську діяльність жінок часів Київської Русі наявна низка праць, то потім – лакуна стосовно періоду від XIII до середини XVI ст. Історики повертаються до вивчення ролі жіноцтва в громадському житті вже за часів козаччини. Суто наукове вивчення становища жінки в українському суспільстві другої половини XVI–XVII ст. започаткував відомий український історик, академік Орест Левицький, праці якого значною мірою відносяться до XIX ст., але частина побачила світ на початку XX-го [56; 57; 58; 59; 60]. На підставі документів він доводив, що українське суспільство того часу визнавало за жінкою майже рівні права з чоловіком, а жінки привілейованих станів відігравали у тодішньому суспільстві досить активну роль.

Це твердження червоною ниткою проходить у всіх студіях більш пізніх часів, присвячених дослідженням соціальної історії України тих століть в цілому, і козаччини зокрема [3;37;66]. Найбільшу активність і результативність у дослідженні становища і ролі жіноцтва у суспільстві, у громадському житті, виявили Олександр Кривоший, який зосередився на періоді другої половини XVI – першої половини XVII ст. (захист кандидатської дисертації, брошура, розділ у колективній монографії, численні статті і виступи на конференціях [39; 40; 41; 42; 43; 44; 45]), а також Ольга Лабур, яка, спираючись на напрацювання свого попередника, розширила хронологічні рамки дослідження жіночого фактора в системі суспільних відносин в Україні, взявши три століття – XVI-XVIII [51; 52; 53; 54]. Епізодичні публікації підготувало ще декілька авторів [5;49], проте наступність у них не прослідковується, так само як не відчувається солідна джерельна база.

Аналіз становища жінок в Україні названими істориками проводиться у порівнянні із станом справ в Росії та Західній Європі, наголошується, що від першої відмінності полягала у тому, що відсутні були норми "Домострою", жінка не була "тюремною затвірницею", а від другої те, що суспільне становище жінок залежало не від суспільного

статусу чоловіка, а від власного майнового становища. Тому шляхтянки, які мали великі земельні маєтності, незалежно від сімейного стану, мали суттєвий соціальний вплив, вважають автори. Вони вказують, що правове становище жінок нормував Литовський Статут, в якому було закріплено принцип рівного права для чоловіків і жінок. За їхньою оцінкою, жінка мала широку особисту та майнову незалежність, майже рівні права з чоловіком у багатьох сферах суспільного життя. Обмеження існували у наслідуванні по батьківській лінії, а також у можливості займати вищі посади в державі. Проте вони мали право на материзну – придане жінки у вигляді нерухомості, або наділу землі, яке ніколи не входило в загальносімейне майно, не ділилося між членами сім'ї, а передавалося у спадок по материнській лінії. Історики пишуть, що жінкам були доступні посади війтів і старост, вони брали участь у справах самоврядування міст і містечок, тобто в адміністративно-господарських процесах громадського життя. Звичайно, якщо основою тому були майнові тили, а юридичне підґрунтя існувало. В разі смерті, хвороби або відсутності чоловіка шляхтянки ставали на чолі роду і вирішували складні життєві і навіть політичні питання, підписували важливі документи, навіть державно-політичного значення. В якості свідчення наводиться значна кількість – десятки – підписів жінок, які підтверджували чинність Люблінської унії 1569 р. На основі численних документів історики наводять чимало конкретних прикладів того, що жінки України того часу вели вельми активне суспільно-політичне життя, проте наголошують на тому, що жіноча активність визначалася місцем жінки в соціальній ієрархії суспільства. Тобто жінки різних станів мали неоднакові права і можливості: закон віддавав перевагу представницям шляхетних родин, козацької верхівки, які володіли великими латифундіями та іншим майном. Тому висновок Ольги Лабур стосовно того, що "протягом XVI–XVIII ст. українські жінки виступали як активні суб'єкти суспільно-політичного життя різних рівнів: державно-управлінського, адміністративно-територіального, місцевого самоврядування" [51, с.7] не може бути прийнятий через "всезагальність", оскільки відноситься лише до окремих представниць найзаможніших прошарків населення. З іншої сторони, практично всі дослідники акцентують самостійність жінок, які за відсутності чоловіків-козаків, брали на себе управління родиною і господарством, у тому числі і вирішенні питань, які виходили за коло суто сімейних проблем.

Проте у другій половині першого десятиріччя 2000-х рр. деякі автори, серед них – Ірина Ворончук [12] та Наталія Старченко [79] не побоялися "піти проти авторитетів", зокрема Оresta Левицького, а отже Олександра Кривошия і всіх, хто солідаризувався з ними, уважно киваючи великий комплекс документів, заперечити деякі поширені трактування становища жінок XVI–XVII ст. Це стосується насамперед головного постулату: у шляхетському соціумі тих часів жінка користувалася широкою свободою, практично не поступаючись повнотою своїх прав чоловікам. Дослідниці не тільки звертають увагу на ті статті Литовського Статуту, які значно обмежують волевиявлення жінок перебуванням під постійною владою родичів чоловічої статі, але й на прикладах з тогочасного життя нагадують просту істину: "Закон – це одне, а життя – часом зовсім інше". Ретельне вивчення документальних джерел, які віддзеркалювали реальне життя тогочасних шляхтянок найвищого рівня, призводить до руйнування цілісного ідеалізованого уявлення про їх становище у сім'ї. Наводяться вражаючі своєю жорстокістю документальні свідчення про випадки катування дружин, аби вони на все життя відмовилися від свого майна на користь чоловіка і офіційно закріпили це у вигляді "дару з великої любові", позбавляючи будь-яких матеріальних гарантій не тільки

себе, але й своїх дітей. Траплялося, що після цього їх або ув'язнювали до смерті, або виганяли з дому (якщо були впливові родичі, ті намагалися добитися справедливості через суд, але це вдавалося вкрай рідко). Отже, навіть шляхтянки не були захищені від фізичних розправ з боку "шануючих їх високий статус" чоловіків, які своїми побоями часом доводили дружин до могили. І. Ворончук пояснює висновок О.І. Левицького про нетиповість "поганих стосунків між подружжям" через незначне число документів, які б свідчили про це. Тому і відбулася ідеалізація тогочасних сімейних відносин.

Говорячи про причини такого становища, Ірина Ворончук звертає увагу на загальну соціопсихологічну ситуацію тих часів, коли "... у своїй загальній масі тогочасні люди були більш схильними до стихійного виявлення брутальних емоцій, що загострювало їх збудження та переживання, ніж до виявлення ніжних інтимних почуттів" (можливо, їм так легше було виживати у ті жорстокі часи, які постійно приносили випробування і втрати). Матеріальні чинники при укладанні шлюбів мали пріоритетне значення. Насильство по відношенню до жінки вважалося нормальним, а отже типовим для патріархального суспільства, де агресія чоловіків у подружніх стосунках та родинному колі нічим не обмежувалася, а більшість жінок були виховані в канонах покірності, слухняності, підлеглості чоловікам і десятиліттями терпіли таке становище. Щоправда не всі. Дехто наважувався покласти край знуцанням ("окруттенствам" і "мордерствам"), покинувши деспота. Втеча дружини в ті часи називалася "зрада". "Зрада" чоловіка – це подружня невірність, при чому, як виявили і О. Левицький, й І. Ворончук, в документах "жодна жінка не звинувачує свого чоловіка у зраді навіть тоді, коли за змістом документа зрозуміло, що чоловік не лише ображав жінку, але зраджував просто на її очах" [12, с.200]. Що ж стосується тих жінок, які виявляли свою волю – тікали, намагалися вести свої справи самостійно, чи навіть із зброєю в руках боронити своє майно чи захоплювати чуже, то, як справедливо зазначає І. Ворончук, вольові, амбітні жінки були, є і завжди будуть у будь-якому соціумі, проте поодинокі приклади не характеризують загальну ситуацію і не впливають на стереотипи масової поведінки [12, с.173].

Історики відзначають культурно-просвітницьку та релігійну активність жіноцтва тої доби, особливо меценатську діяльність, коли заможні жінки відписували свої землі і маєтності, надавали кошти на зведення і підтримання монастирів, церков, освітніх закладів, шпиталів, переклад книжок, допомогу діячам культури, втручалися у фінансові та організаційні справи церков, виступали їх представниками у судових засіданнях тощо. З одного боку, це було продовженням традицій Київської Русі, з іншого – захист православної віри, сучасною мовою – української ідентичності – від спроб ополячення і покатоличення. В історії залишилися імена таких добродійок, як Анастасія Гольшанська-Заславська, Галшка Гулевичівна, Анна Гойська, Раїна Соломирецька, Галшка Острожська, Софія Чарторийська, Раїна Могилянка та інших [41;43;44;50;69 та ін.]. Менш заможні жінки також брали участь у братському церковному русі, намагаючись зробити свій внесок у захист на оновлення православної віри, дотримання порядку та обрядових традицій у церквах, виготовлення різноманітного церковного майна та вбрання. У XVIII ст. серед церковних братств була і жіноча спілка "сестер-мироносиць", які брали участь благодійній діяльності.

На інший цікавий аспект проблеми звертає увагу Ольга Лабур: "віднайдені наукові джерела повідомляють нам і про особливий вплив жінок на можновладців для досягнення певної мети, "делікатні" дії українських жінок, здійснення ними таємних доручень, пов'язаних з розвідниць-

кою діяльністю, безпосередню їх участь у політичних інтригах та заговорах, які були притаманні середньовічному суспільству" [51, с. 63]. Аналогічну думку висловив А. Кравченко, зазначивши, що юридичні та звичаєві права, що панували тоді в українському суспільстві, надавали жінкам можливості брати участь у політичній діяльності і через вплив на чоловіків [37, с. 222].

Як вже зазначалося, тема "Жінки у житті великих українців" має певні історіографічні традиції. Що стосується періоду XVI – XVIII ст., то тут також є окремі студії, особливо що стосується Богдана Хмельницького [6;65] та Івана Мазепи [29;82;83;84;88]. Вітчизняна історична наука відрізняється певною індіферентністю щодо суб'єктивних факторів, які впливали на перебіг подій і вчинки тих чи інших діячів. Можливо, продовжує діяти радянська традиція у всьому вбачати "об'єктивні чинники" і побувати сухі схеми під новими назвами. Науковці не дуже схильні до з'ясування таких психологічних питань, особливо про жіночий вплив на видатних політичних і громадських діячів. Цим, здебільшого переймаються літератори, які, починаючи з XIX ст., намагаються розкрити духовний світ українських героїв, а не тільки переказати історичні факти. Можливо за участю фахівців з історичної психології (а така ще не надто одержала розвиток в Україні, на відміну від західних країн) могли б вийти цікаві студії, присвячені впливу жінок на тих чи інших діячів. Серед таких досліджень своє місце зайняла б синтетична праця про жінок, близьких до видатних гетьманів, та впливи на їхню діяльність. Зокрема, як поділяли на Богдана Хмельницького хвороба першої дружини, Ганни Сомківни, відносини із другою – Геленою, опіка й підтримка з боку третьої – Ганни Золотаренко? Як настрої самого Богдана вплинули на перебіг подій, що від нього залежали? Наприклад, чи був зв'язок між звісткою про страту Гелени і поразкою під Берестечком? Або як ставився до справ німецький гетьман, покладаючись на надійність останньої дружини, яка навіть підписувала за нього деякі документи? Появу розвідки Лариси Буряк на тему "Жіноче оточення Б. Хмельницького в оцінках українських істориків"[9] не можна вважати адекватною відповіддю на наведені і ненаведені питання, оскільки вона є "віддзеркаленням віддзеркалення" – історіографією проблеми, обмеженою часом від другої половини XIX до першої третини XX ст.

Останнім часом постать Івана Мазепи перебуває у центрі уваги науковців. Не беручи зараз до огляду увесь масив праць, присвячених його діяльності, варто звернути увагу на необхідність дослідження, з усією можливою науковою всебічністю, цієї непересічної особистості, що неможливо без тієї ж "жіночої проблематики". І тут теж – багато питань, що можуть дати поштовх до розумів, наприклад: чому значна увага дослідників приділяється матері Івана Мазепи? Як вона посприяла чи, навпаки, протидіяла формуванню особистості майбутнього гетьмана? Чи дійсно, як вважалося в романтичній літературі і серед певних салонних кіл Європи позаминулого століття, це був "герой – коханець"? Як його характеризують відносини із Мотрею Кочубей? Чи не обійшовся без участі жінки перехід на бік Швеції? Можна було б поставити ще багато запитань, відповіді на які доповнили б політичний портрет людини, який і досі залишається напівзакритим через брак дійсно серйозних неупереджених досліджень.

"Жіночий фактор" у політичній біографії певного діяча вже здобув деякі напрацювання. Так доктор історичних наук Віктор Горобець спробував прослідкувати його у діяльності гетьмана Івана Брюховецького [18] – людини, яка вирізнялася своєю неординарністю і не зовсім властивою тогочасному українському політикуму екстравагантністю та епатажністю. Як пише науковець, наявні історичні дже-

рела дозволяють – хоч і фрагментарно – змодельовати "таку доволі пікантну сторінку вітчизняної історії", як: стосунки українських верховних правителів з жінками. В розвідці простежуються намагання заручитися підтримкою з боку Росії через укладання шлюбу з московитянкою. Проте слово "пікантний" явно недоречно, адже матримоніальні розрахунки здавна відомі як засіб досягнення не тільки економічних, а й суто політичних цілей, насамперед, з точки зору посилення влади.

Серед чоловіків-політиків тієї пори можна побачити й талановитих політиків-жінок. Однією з них була дружина гетьмана Івана Скоропадського Анастасія Марківна Скоропадська, уроджена Маркович. У тому ж альманасі соціальної історії "Соціум", який видає Інститут історії України НАНУ, у першому випуску приміщено дуже цікаву статтю, що є спробою намалювати суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст.[23]. Анастасія Скоропадська була однією з найвпливовіших осіб свого часу, про яку знали далеко за межами країни, зокрема, у Росії та Польщі. Якщо про її чоловіка історики писали різне: від помірковано-позитивного до вкрай негативного, то про неї – здебільшого – з великим пафосом [22;32]. Подібну спробу науковця можна тільки вітати, оскільки декларація задуму – на підставі історичних джерел і спеціальної літератури спробувати "змалювати суспільно-політичний портрет цією неординарної жінки, показавши її людські вподобання та вади, як саме вона, не маючи освіти, навіть не вміючи писати, поряд з чоловіком володарювала у великому регіоні – національній автономії" [23, с.220-221], – гідно поваги. В статті дійсно представлено багатий фактичний матеріал, проти психологізму явно не вистачило. Декларація показати Людину із вподобаннями і вадами не реалізувалася.

В цей час українські жінки деякою мірою впливали на громадсько-політичне життя за межами своєї батьківщини – в Росії, Польщі, Литві, Османській імперії, Кримському ханстві тощо. Про це в своїй дисертації пише Ольга Лабур [53]. Жінки опинялися в чужих краях або через династичні шлюби (так Скоропадські видали доньку Уляну за сина улюбленця російського царя Петра I Петра Толстого), або через татарсько-турецьке невольництво. Найвідомішою україною, яка зазнала і невольництво, і одруження із найвпливовішим з турецьких султанів – Сулейманом I – була Анастасія Лісовська, яка увійшла до історії під іменем Роксолани. Відомо, що й інші турецькі султани – Осман II, Ібрагім, Мустафа мали дружин з України, а Мухамед IV і Осман III були народжені українками. Проте імена тих жінок навряд чи згадає навіть історик. Роксолана стала найвідомішою жінкою в українській історії. Чимало книг і статей вийшли з під пера вітчизняних та діаспорних науковців і літераторів, утворюючи різноманітність праць [13; 20; 27; 28; 30, с. 45-50; 36; 38; 46; 73; 74; 75; 81 та ін.], до якої додається маса матеріалів у засобах масової інформації. Саме Роксолана вважається символом України. Чому так сталося, і що за цим стоїть, аналізує Олена Стяжкіна [81]. Виходячи з того, що будь-яке історичне суспільство завжди розробляє ідеологічні інтерпретації реальності, що йому потрібні символи і міфи, авторка досліджує особливості творення і сприйняття міфу про Роксолану за радянських часів і за часів незалежності. "Образ ідеальної жінки" мав стверджувати національні ідеї. За часів СРСР між рядками найвідомішого роману Павла Зарубельного страждання Роксолани ототожнювалися із стражданнями України, доля Анастасії Лісовської була сприйнята як доля українського народу, здатного вистояти, зберегти свій дух. Поза увагою автора і читачів залишилися політична кар'єра видатної жінки ренесансного масштабу – правительки, дипломатки, реформаторки, інтриганки. О. Стяжкіна дає цьому

пояснення: "Логіка консервативного, радянського, але у той час і патріархального мислення не давала можливості побачити те, що не вписувалося в стабільну, традиційну картину світу" [81, с. 141].

Після здобуття незалежності в Україні образ Роксолани набув ще більшої популярності. На телеекрани вийшов серіал, а її ім'ям стали називати все, що тільки можна: від фірм і кафе до мінеральної води, колекцій нижньої білизни, наборі кухонних меблів тощо. В цьому вчена вбачає "натуралізацію патріархальності", яка має місце у сучасному українському суспільстві. Знов-таки, реальна людина з талантами політика залишилася буквально "за кадром", оскільки саме художній фільм відіграв вирішальну роль у творенні символу. За його логікою виходило, що досягнення Роксоланою своїх життєвих задач базувалося не на особливостях її поведінки, а на експлуатації жіночого біологічного: "Роксолана полонила султана своєю красою, він, одурманений любов'ю, ставав досить слухняним знаряддям у її руках – ось основна логіка прочитання образу (і створення міфу) Роксолани" [81, с. 144].

О. Стяжкіна також звертає увагу на те, що такий міф Роксолани може бути небезпечним для самоідентифікації нації, оскільки, по-перше, він впроваджує в ідеолого-герменевтичний світ модель жіночої поведінки, в якій експлуатація жіночої тілесних стратегій виявляється успішним шляхом досягнення мети. По-друге, він створює небезпечну ілюзію "всепереможної сили" української жінки у завоюванні "заморського принца". В цьому вбачається одна з причин масового втягнення жінок України у нелегальну проституцію за кордоном [81, с. 145]. У зв'язку з цим авторка ставить риторичні питання: чим пишається влада, називаючи українських жінок "нашими Роксоланами"? І якими саме "Роксоланами" пишається народ?

В історіографії проблеми "роль жінки в історії України" можна виокремити ще один, так би мовити, міжнародний аспект, а саме: вплив жінок інших держав на українську історію. В цьому плані на першому місці стоять російські імператриці, тобто не дружини царів, а ті жінки, які правили самостійно: Катерина I, Анна Іоанівна, Єлизавета Петрівна і Катерина II. Перспективним напрямом дослідження бачиться вивчення "української політики" самодержиць. Видані публікації не розглядають політику, скажімо Катерини II, під таким кутом зору. Звичайним є констатація тих чи інших її дій і заходів в остаточному підкоренні України. Разом із тим слід відзначити появу першої розвідки, виконаної у такому ключі. Сергій Лапшин зробив спробу охарактеризувати українську політику уряду імператриці Єлизавети Петрівни у невеликий проміжок 1741–1744 рр. [55]. До ряду імені іноземних жінок-правительок можна додати імператрицю Марію Терезію, адже Австрія мала під своєю владою західноукраїнські землі. Можливий також сюжет про вплив жінок-іноземок на наших правителів. Так, відомо, що дружиною Володимира Великого була візантійська цесарівна Анна, дружиною Ярослава Мудрого – Інгігерда-Ірина, донька шведського короля Олафа, дружиною Володимира Мономаха – Єлизавета-Гіда, дочка англійського короля Гаральда. Цікаво було б виявити, які культурно-політичні елементи могли бути привнесені, хоча, зрозуміло, це – дуже непросте завдання.

Дослідники "жіночого питання" постулюють, що його стан залежить від культури того чи іншого суспільства, від його демократичності. В свій час видатний політичний і громадський діяч Микола Міхновський зазначав, що, починаючи з середини XVII ст. культурний рівень України значно знизився [67, с. 13]. Після української революції мав місце соціально-політичний переворот, в ході якого відбулися зміни соціальних ролей різних соціальних верств, а також дещо змінилося становище української

жінки. У подальшому свою роль мала національна політика тих держав, до складу яких увійшли землі України. У першій половині XIX ст. відповідною реакцією став розвиток національно-патріотичної ідеології, що не могло не викликати нового трактування ролі жінки в національному житті. Як зазначає Оксана Маланчук-Рибак, у народів, які не мали власної державності, визначальною стає проблема національно-державної самореалізації. У зв'язку з цим суспільство висунуло нові вимоги до жінок, а саме: вони повинні формуватися як свідомі громадянки і брати дієву участь у національно-патріотичних акціях, а також виховувати дітей як патріотів нації. А ці цілі трансформувалися у надзвичайно поширений "національно-культурний ідеал самозреченого і навіть трагічного материнства" [64, с. 195]. Дослідниця також помічає, що межі можливої заангажованості жінок до культурно-національного, національно-патріотичного, церковно-релігійного життя не були чітко означені: від того, що сама жінка повинна знати національну мову, історію, культуру, життя народу, і до активною участі у філантропічній діяльності [64, с. 195-196].

Як вже зазначалося, жінки України і раніше займалися добродійними справами. Але у XIX ст. відбувається суттєве пожвавлення жіночої роботи у доброчинності. Тема харитативності або благодійності стала розроблятися в Україні не так давно [14; 17; 21; 77; 64, с. 227-229; 42; 77, с. 117-142 та ін.]. Частіше висвітлюється доброчинність видимих українських родин в цілому, не наголошуючи саме жіночу участь. Хоча, за статистикою, жінки були більшістю серед тих осіб, хто нею займався. Як зазначала Людмила Смоляр: "Благодійність легко трансформувалася в фемінізм, бо працюючи спільно жінки вчилися допомагати не тільки іншим, але й одна одній. Фемінізм і починався з благодійності" [77, с. 122]. Благодійницька робота була яскравим проявом громадської діяльності, і наступним був перехід від соціальних до політичних питань. Важливе значення мала робота жінок у громадах і "Просвітах", про що писали М. Струтинська [80], Л. Смоляр [77, с. 117-142; 78], І. Дейнега [24; 25, с. 13-14], Л. Петришина [69], виділяючи про цьому окремих діячок, таких, як Єлизавета Скоропадська-Милорадович. Головними завданнями вважалися окреслення національних рис та ідеалів українського народу, ознайомлення з духовними і матеріальними проблемами своєї країни та сприяння його національно-культурному розвитку. Проте на той період суб'єктивація жіноцтва у громадському житті України ще не мала місця.

Підбиваючи підсумки проведеного історіографічного аналізу, можна зазначити, що проблеми участі жіноцтва у громадському житті України на ранішніх етапах її історії не залишилися поза увагою вітчизняних науковців. При тому, що головною ідеєю є доведення споконвічного високого соціального статусу українського жіноцтва, не можна не помітити деяких крайнощів.

Це, по-перше, нерівномірність уваги, коли вона концентрується на періодах Київської Русі, а також козащини. Залишаються без належного опрацювання чимало тем, таких, як українська політика імператриць інших держав, вплив жінок на провідних політичних діячів України тих чи інших часів, дійсно політичні портрети видатних українських жінок. Що стосується останнього, то, як показують деякі науковці, значення жіночого фактору у складанні сучасного державного символізму є дуже важливим і має набагато суттєвіший вплив, ніж це здається при поверховому погляді.

По-друге, – деяке захоплення об'єктом свого дослідження, що часом виявляється у перебільшенні значимості предмету. Якщо вести мову про княжі часи, то поодинокі яскраві жіночі постаті мають, за думкою авторів, формувати уявлення про суттєвий вплив усього жіноцтва на тодішню громадсько-політичну дійсність.

Так само перебільшення має місце стосовно періоду XVI – XVIII, коли історики пишуть, що українська жінка того часу "являла собою соціально-творчу особистість, виступала активним суб'єктом суспільного розвитку", "мала вагомий вплив на громадсько-політичне життя та соціальні рухи, суспільне виробництво та розподіл матеріальних благ, культурно-просвітницьку справу та релігійні процеси, розвиток національної самосвідомості українського народу" [53, с. 17].

По-третє, крайністю можна вважати рекомендації використовувати накопичений досвід суспільної активності жінок середньовічного минулого в сучасних умовах в діяльності політичних партій, громадських організацій, органів влади та управління України [53, с. 17].

По-четверте, у значній частині наявних публікацій бракує історичного психологізму та елементів історії ментальностей, а саме це допомогло б зрозуміти внутрішній світ жінок різного соціального статусу в їх участі у громадському житті.

По-п'яте, слід підкреслити, що жінки, які у давні часи у тій чи іншій формі виявляли свою активність у громадському житті, ще не усвідомлювали свою суб'єктність, не бачили своїх специфічних інтересів. Це почалося лише у другій половині XIX ст. із появою творів жінок-письменниць, які замислилися над становищем жінки в Україні, боротьбою за доступ до вищої освіти і можливості мати професію, що раніше вважалася суто чоловічими, появою жіночої преси та жіночих організацій.

В цілому ж можна сказати, що тема участі українського жіноцтва у громадсько-політичних справах є дуже цікавою, що відбилася у вельми численних наявних публікаціях. При тому, що поки що не всі її аспекти одержали повноцінне висвітлення, вона залишається перспективним напрямом подальших досліджень.

1. *Абрамук-Волинець Л.* Анна Ярославна //Л. Абрамук-Волинець //Наше життя. – 1974. – Ч. 5. – С. 3-6. 2. *Айналів Д.* Українська княгиня св. Ольга в Царгороді //Д. Айналів //Життя й знання. – 1928. – Ч. 1. – С. 18-22. 3. *Андрущенко В.* Запорожці і жіноцтво //В. Андрущенко //Наука і суспільство. – 1991. – № 7. 4. *Бабишин С. Д.* О грамотности женщин в городах Киевской Руси //С. Д. Бабишин //Вопросы истории СССР. – Харьков. – 1980. – Вып. 25. – С. 129-142. 5. *Багацький В.* Суспільне становище жінки в Україні в XVI – XVII ст. //В. Багацький //Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. – 1997. – Вып. 1 / 2. – С. 179-183. 6. Богдан Хмельницький та його жінки //http://www.kozatstvo.org.ua/uk_u.php?d=a&i=1197. 7. *Борисенко В.* Видатні жінки України-Руси: княгиня Ольга, Анна Ярославна /Валентина Борисенко //Українки в історії /За заг. ред. Борисенко В. – 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2006. – С. 27-32. 8. *Борщак І.* Анна Ярославна – королева Франції //І. Борщак //Стара Україна. – 1926. – Ч. 6. – С. 99-104. 9. *Буряк П. І.* Жіноче оточення Б.Хмельницького в оцінках українських істориків (друга половина XIX – перша третина XX ст.) //Лариса Іванівна Буряк //Гілея. – 2008. – № 12. – С. 12 – 23. 10. *Вергун І.* Анна з Києва – королева Франції //І. Вергун //Визвольний шлях. – 1975. – Кн. 5. – С. 634-637. 11. *Висоцький С. О.* Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славі жінки Київської Русі //С. О.Висоцький – К.: Наукова думка, 1991. – 101 с. 12. *Ворончук І.* Подружжя зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI – XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) //Ірина Ворончук //Соціум. – 2006. – Вып. 6. – С. 161 – 201. 13. *Гаєрулієв Б.* Роксолана в світі. До 500-річчя від дня народження Роксолани //Богдан Гаврилів – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2004. – 27 с. 14. *Галайба В.* Київські княгині – добродійниці //В. Галайба //Хроніка – 2000. – 1997. – № 17-18. – С. 116-126. 15. *Головін Р.* Королівський престол для українки (Жінки-українки на європейських престолах) //Р. Головін //Дзвін. – 1992. – № 9/10. – С. 135-138. 16. *Голубович Л.* Анна Ярославна – королева Франції //Л. Голубович //Жіночий світ. – 1968. – Ч. 6/7. – С. 7. 17. *Горбатюк Н. М.* Роль жінок у благодійності в Одесі першої половини XIX століття //Н. М.Горбатюк //Актуальні проблеми політики. – 1997. – Вып. 1-2. – С. 195-197. 18. *Горобець В.* "Хочу [...] поняти б за себя московского народу вдову..." (Жінки в політичній біографії Брюховецького) //Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вып. 2. – С. 149-164. 19. *Горський В. С.* Рівноапостольна княгиня Ольга //Вілен Сергійович Горський //Святі Київської Русі. – К.: Абрис, 1994. – С. 2-51. 20. *Гравовецький В. В.* Роксолана-Хурем та її історична доля. – 2-е вид. //В. В. Гравовецький. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 54 с. 21. *Гребцова І. С.* Очерки развития женского благотворительного движения на юге Российской Империи (первая половина XIX в.) //Ирина Святозаровна Гребцова, Сацита Асолдаевна Накаева. – О.: Астропринт, 2007. – 280 с. 22. *Гуржий О.* Діяльність гетьмана І. Скоропадського в оцінці вітчизняних і зарубіжних істориків //Олександр Гуржий //Україна в Центрально-Східній Європі: студії з історії XI – XVIII століть. – К., 2000. – С. 386-396. 23. *Гуржий О.*

"Іван носить плахту, а Настя – булаву"? Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. //Олександр Гуржий //Соціум. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вып. 1. – С. 219-230. 24. *Дейнега І. І.* Національно-просвітницька діяльність українських жінок наприкінці XIX ст. //Ірина Іванівна Дейнега //Наукові записки АН ВШ України. – 2002. – С. 219-226. 25. *Дейнега І. І.* Український жіночий рух як складова національного відродження (II пол. XIX – 1908 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" //І. І. Дейнега І. – Запоріжжя, 2003. – 18 с. 26. *І. К.* Жінка в історії України //Іван Крип'якевич //Мета. – 1908. – Ч. 8. – С. 4-10. 27. *Кісь Я.* Легенди і факти про Роксолану //Я. Кісь //Архіви України. – 1970. – № 6. – С. 25-31. 28. *Книш І.* Імператорська кар'єра Анастасії Лісовської //Книш І. Відгуки часу. Вибрані нариси, статті, спогади, матеріали //Ірина Книш. – Вінніпег: Накладом авторки, 1972. – С. 217-281. 29. *Книш І.* Мати гетьмана Мазепи //Книш І. Відгуки часу. Вибрані нариси, статті, спогади, матеріали //Ірина Книш. – Вінніпег: Накладом авторки, 1972. – С. 335-339. 30. *Козуля О.* Вони прославили Київську Русь //Козуля О. Жінки в історії України //Олесь Козуля. – К.: Український центр духовної культури, 1993. – С. 7-33. 31. *Конта Р. М.* Податкова реформа в Київській Русі періоду княгині Ольги //Ростислав Михайлович Конта //Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вып. 24. – С. 38-45. 32. *Косач Ю.* Глухівська Пані (про Настю Скоропадську) //Ю. Косач. – Л., 1938. – 34 с. 33. *Котляр М.* "Листок, відірваний від гілки...": Давньоруські жінки у політичному житті середньовічного світу: За іноземними джерелами //Микола Котляр //Всесвіт. – 1990. – № 3. – С. 135-141. 34. *Котляр М.* Анна руська, королева французька //Микола Котляр //Віче. – 1993. – № 9. 35. *Котляр М.* Євпраксія, германська імператриця //Микола Котляр //Віче. – 1997. – № 2. – С. 114-120. 36. *Кочубей Ю.* Роксолана: доля, образ, символ //Ю. Кочубей //Політика і час. – 2005. – № 2. – С. 79-87. 37. *Кравченко А.* Козацька наречена //А. Кравченко //Запорожці. До історії козацької культури. – К., 1993. – С. 218-227. 38. *Крамар Є.* Славна Українка в султанському дворі //Є. Крамар //Визвольний шлях. – 1983. – Кн. 4. – С. 444-453. 39. *Кривоший О. П.* Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI – перша половина XVII століть): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" //О. П. Кривоший. – Запоріжжя, 1996. – 18 с. 40. *Кривоший О. П.* Жінка в суспільному житті України за часів козаччини: Історичні розвідки //Олександр Петрович Кривоший. – Запоріжжя: Поліграф, 1998. – 68 с. 41. *Кривоший О. П.* Роль жінок у суспільному житті України козацької доби //Олександр Петрович Кривоший //Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні //Ред. Л. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 60-75. 42. *Кривоший О. П.* Участь жінок у меценатській діяльності української шляхти //Олександр Петрович Кривоший //Наше життя. – 2000. – № 6. – С. 1-4. 43. *Кривоший О. П.* Княгиня Раїна Могилянка – патріотка України //Олександр Петрович Кривоший //Наше життя. – 2000. – № 7/8. – С. 1-4. 44. *Кривоший О. П.* Участь жінок у формуванні державотворчих традицій українського народу за козацької доби: XVI – перша половина XVII ст. //Олександр Петрович Кривоший //Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вып. 7. – С. 123-132. 45. *Кривоший О. П.* Жінка в суспільному житті України за козацької доби //Олександр Петрович Кривоший //Українки в історії /За заг. ред. Борисенко В. – 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2006. – С. 33-42. 46. *Кримський А.* Сулейман Пишний //Агатангел Кримський //Кримський А. Історія Туреччини. – К., Л.: Олір, 1996. – С. 146-216. 47. *Крутенко Н.* Анна Київська – королева Франції (до проблеми висвітлення життєпису) //Н. Крутенко //Всесвіт. – 2001. – № 5/6. – С. 148-157. 48. *Кузич-Березовський І.* Жінка і держава //Іван Кузич-Березовський. – Л.: Світ, 1994. – 285 с. 49. *Кучерова О.* Суспільно-політична роль української жінки в XVII столітті //Оксана Кучерова //Краєзнавство. – 1999. – № 1 / 4. – С. 77-78. 50. *Кучерук О.* Дар Галшкі Гулевичівни //О. Кучерук //Київ. – 1991. – № 12. – С. 125-129. 51. *Лабур О. В.* Вплив жінок на суспільно-політичне життя України XVI – XVIII ст. //Ольга Володимирівна Лабур //Актуальні проблеми політики: Збірник наук. праць. – 1998. – Вып. 3 / 4. – С. 61-65. 52. *Лабур О. В.* Жінка в правовому контексті суспільних відносин в Україні (XVI – XVIII ст.) //Ольга Володимирівна Лабур //Сторінки історії – 1997. – № 9. – С. 63-68. 53. *Лабур О. В.* Жіночий фактор в системі суспільних відносин в (XVI-XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" //О. В. Лабур. – Одеса, 1999. – 20 с. 54. *Лабур О.* Українське суспільство XVI – XVII ст. у гендерному вимірі //Ольга Лабур //http://www.ualogos.kiev.ua/topprint.html?id=1048 55. *Лапшин С.* Характеристика української політики уряду імператриці Єлизавети Петрівни в 1741-1744 рр. //Сергій Лапшин //Український історичний збірник. – 2006. – № 9. – С. 77-83. 56. *Левицький О. І.* Черты семейно-юридического быта в Лебобережной Малороссии во 2-й половине XVII в. //Орест Иванович Левицкий //Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. – К.: Типография М. М. Фиха, 1901. – Кн. 15. – Вып. 2. – С. 27-30. 57. *Левицький О. І.* Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья //Орест Иванович Левицкий //Киевская старина. – 1905. – Т. LXXXIX. – № 1 – С. 89-97. 58. *Левицький О. І.* Черты семейного быта в Югозападной Руси в XVI – XVII вв. //Орест Иванович Левицкий //Предисловие к 3 тому VIII части "Архива Юго-Западной России". – К., 1909. – 120 с. 59. *Левицький О. І.* Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII стол. //Орест Иванович Левицкий //Україна. – 1914. – № 4. – С. 11-12. 60. *Левицький О. І.* Суд над матеріями-злочинницями в давній Україні //Орест Иванович Левицкий //Правник. – 1918. – № 1. – С. 11-17; № 3. – С. 6-14. 61. *Луговий О.* Жіноцтво княжої, державної доби //Визначне жіноцтво України: Історичні життєписи //О. Луговий. – К.: Дніпро, 1994. – С. 8-128. 62. *Лященко А.* Сага про Олафа Трігвасона і літописне оповідання про Ольгу //А.Лященко //Україна. – 1926. – № 4. – С. 3-24. 63. *Ляцинська С.* Українка на французькому престолі //С. Ляцинська //Жінка. – 1936. – Ч. 15. – С. 7-8. 64. *Маланчук-Рубак О. З*

історії ідейних концепцій українського жіночого руху XIX – початку XX століть /Оксана Маланчук-Рибак //Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССХХХVIII. Праці Історико-філософської секції. – 1999. – С. 174-198. 65. *Марченко Т. М.* Велика любов великого Гетьмана в українському історичному романі: спроба гендерного погляду /Т. М. Марченко //http://209.85.129.132/search?q-cache 66. *Мицик Ю. А.* Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорозьких козаків /Мицик Ю. А., Плохий С. М., Стороженко І. С. – Дніпропетровськ, 1990. – 124 с. 67. *Міхновський М.* Самостійна Україна /Микола Міхновський. – К.-Л., 1991. 68. *Назарко І.* Трагічна доля Княжни Євпраксії Всеволодовни /І. Назарко //Український історик. – 1975 – № 1/ 2. – С. 76-81. 69. Петришина Л. В. Історична роль жінки в державотворчому процесі /Л. В. Петришина //Вісник соціально-економічних досліджень. – 1998. – № 2. – С. 15-17. 70. *Полонська-Василенко Н. Д.* Євпраксія-Адельгейда /Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко //Наше життя. – 1959. – № 9. 71. *Полонська-Василенко Н. Д.* Жінки Княжої Доби /Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко //Видатні жінки України. – Вінніпег – Мюнхен, 1969. – С. 17-77. 72. *Ричка В. М.* Княгиня Ольга /Володимир Михайлович Ричка. – К.,: ВД Альтернативи, 2004. – 336 с. 73. *Рощіна Н.* Роксолана /Наталія Рощіна. – Харків: Фоліо, 2009. – 128 с. 74. *Сергієнчук В.* Роксолана в літературі та історії /Володимир Сергієнчук //Наука і суспільство. – 1988. – № 7. – С. 28-32. 75. *Січинський В.* Роксолана /В. Січинський В. //Визвольний шлях. – 1956. – Кн. 11. – С. 1285-1295; Кн. 12. – С. 1404-1415. 76. *Смоляр Л.* Жінка Київської Русі /Людмила Смоляр //Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні /Ред. Л. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 20-58. 77. *Смоляр Л.* Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської другої половини XIX – початку XX ст.. Сторінки історії /Людмила Смоляр. – О.: АстроПринт, 1998. – 408 с. 78. *Смоляр Л.* До питання участі жіноцтва в діяльності громад

/Людмила Смоляр //Народознавчі Зошити. – 2000. – № 4. – С. 608-619. 79. *Старченко Н. П.* Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" /Н. П. Старченко. – Л., 2002. – 20 с. 80. *Струтинська М.* Єлизавета Скоропадська-Милорадович /М. Струтинська //Наше життя. – 1973. – Ч. 5. – С. 3-5. 81. *Стяжкіна О. В.* Роксолана як символічне історичне жіноче: нарис написаний проти непрочитаного /Олена Вікторівна Стяжкіна //Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 4. – С. 139-146. 82. *Тарасова О. В.* Жінки в житті Мазепи: міф і реальність /О. В. Тарасова //Дніпро. – 2001. – № 9/10. – С. 129-133. 83. *Терещук О.* Пам'ятні речі Марії Магдалини Мазепіної в колекції Національного музею історії /Оксана Терещук //Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ – Полтава, 15-17 жовтня 2008 р.) – К.: Темпоре, 2008. – С. 422 – 439. 84. *Токаржевський-Карашевич І.* Жінки в житті Мазепи /І. Токаржевський-Карашевич //Визвольний шлях. – 1954. – № 6. – С. 43-54; № 7. – С. 50-57; № 8. – С. 49-57. 85. *Филипчук І.* Анна Ярославна – королева Франції /І. Филипчук – Дрогобич: Відродження, 1995. – 176 с. 86. *Хижняк З.* Галшка Гулевичівна /Зоя Хижняк //Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 56-64. 87. *Хижняк З.* Галшка Гулевичівна – фундаторка Києво-Могилянської академії /Зоя Хижняк //Українки в історії /За заг. ред. Борисенко В. – 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2006. – С. 47 – 51. 88. *Хижняк З.* Мати гетьмана Марія Магдалена Мазепина /Зоя Хижняк //Українки в історії /За заг. ред. Борисенко В. – 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2006 – С. 52-56. 89. *Хоружий Ю.* Сага про Ярославових доньок /Ю. Хоружий, Ю. Якімів //Київ. – 1988. – № 5. – С. 142-151.

Надійшла до редколегії 28.04.09

Н. Папенко, доц.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЕТНІЧНИХ НІМЦІВ НА УКРАЇНІ В 20-30-ті РОКИ XX СТОЛІТТЯ

В статті розглядається національна політика державних структур України щодо етнічних німців та причини їх масової міграції в 20-30-ті рр. XX ст. Автор окреслює чинники та умови в яких відбувався соціально-економічний розвиток німецької меншини.

The national policy of Ukrainian state-power structures towards the ethnic Germans is analysed in the article. The special attention is paid for causes of their mass emigration in 1920-1930s. The author paints factors and circumstances of socio-economic development of the German minority.

20-30 ті рр. XX ст.. принесли багатонаціональному населенню України численні випробування. Це було пов'язано з утвердженням більшовицької влади та сталінської диктатури. Безкомпромісна та безжалісна політика більшовиків стала важким тягарем для усього населення України, в тому числі – однієї з найбільших етнічних меншин – німців. Звісно, що українці та німці перебували у постійному взаємозв'язку і це наклало відбиток на їхню долю та історію.

Зважаючи на те, що незалежна Україна активно розвиває свої зовнішньополітичні відносини, у тому числі з Німеччиною, науковці та політики часто звертаються до минулого аби проаналізувати все спільне, позитивне, що було між українським та німецьким народами.

На поч.. XX ст.. в Україні проживало 400 тис німців. З початком Першої світової війни на їх долю випадають тяжкі випробування. Царський уряд вилучає у них землю, здійснює переселення переважно до Сибіру та Поволжя. Лише з 1918 р. депортовані німці отримують можливість повернутися до своїх осель. Вони являють собою заможну етнічну групу, понад 90 % з них проживають у сільській місцевості, володіють значними угіддями, особливо у степових губерніях.

Для належного управління німецьким населенням 13 квітня 1921 р. при Наркомі внутрішніх справ створюється спецвідділ у справах національних меншин. У протоколі №32 засідання комісії НКВС від 29 листопада 1921 р. зазначалося про необхідність збереження такого відділу як самостійного /10/. Метою діяльності відділу було, перш за все, вивчення економічних, побутових, культурних умов життя німців та підготовка працівників радянських установ. Згодом у м. Миколаєві, Катеринославі, Житомирі та Запоріжжі створюються (1925 р.) губернські секції, а у Маріуполі, Таганрозі, Борозні – повітові.

Для удосконалення та поглиблення роботи серед нацменшин при ВУЦВК створюється центральна комісія у справах нацменшин, яка з дозволу українського уряду та через спеціальні комісії обстежує соціально-економічне положення нацменшин, у тому числі – німців. Радянські установи постійно наголошували, що вони всебічно сприяють поверненню депортованих німців. Так, у звіті (1922 р.) про діяльність відділу нацменшин НКВС зазначалося, що ним було "направлено роз'яснення до німецької секції Одеського підвідділу нацменшин з приводу повернення депортованим право власності на землю"/11/. Крім того, ще до впровадження політики коренізація, культурно-освітні, мовні та релігійні запити німецького населення достатньою мірою не задовольнялися. Існуючий національно-культурний уклад життя порушувався адміністративно-територіальною реформою 1921-1923 рр. У процесі створення німецьких національних районів, селищних рад, партійно-радянське керівництво намагалося "очистити" діючий апарат місцевої влади від "небажаних елементів", звести на нівець релігійний рух серед німців та покласти край еміграційним настроям, запрошувало до місцевих партійних, радянських, культурно-освітніх та господарських органів лояльних до більшовицького режиму представників німецької меншини. По це свідчить документ відділу нацменшин до ЦК КП(б)У в якому зазначалося, що оргбюро прийняло рішення "про відраження декількох товаришів – представників різних національностей – для роботи у відділі нацменшин при НКВС. Однак відділ не отримав жодного працівника /12/. У відповідь пропонувався "направити безпартійних, які підтримують радянську владу" /12/. Не складно здогадатися, що останнє було вирішальним у виборі працівників.

Важливість кадрової роботи засвідчує протокол ЦК нацменшин за 1928 р. в якому констатується, що "вра-

© Папенко Н., 2009

ховуючи надзвичайну нестачу працівників, а серед окремих нацменшин майже повну їх відсутність (німці, болгари) як керівних кадрів, так і фахівців, технічних працівників, одне з центральних місць займає справа підготовки кадрів серед нацменшин^{1/13/}.

Тим часом радянська влада "активно боролася" за культурну спадщину нацменшин. В Декреті ВУЦВК та РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. "Про заходи забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови" зазначалось, що в окремих адміністративно-територіальних одиницях, де компактно проживає населення різних національностей, в містах і містечках з національними меншинами, органи влади мають використовувати мову більшості, одночасно зберігаючи, національні права інших національностей, що живуть на цій місцевості. Дана національність лише тоді є більшістю, коли на території якої-небудь адміністративної одиниці, остання нараховує за кількістю мешканців більше половини усього населення. Навіть судова система мала бути охоплена цим принципом. /1, с. 9-10/

31 серпня 1925 р. Раднаркомом України була прийнята постанова "Про штати перекладачів при окружних судах" в якій наголошувалося про виділення 3 ставок для перекладачів з німецької мови. Однак основною перешкодою в організації німецьких судових і слідчих органів була нестача юридичної літератури. У протоколі №26 засідання ЦК нацменшин при ВУЦВК від 5 грудня 1928р., щодо порядку реалізації постанов 4-ї сесії ВУЦВК до нацменшин, зазначалось: "видавати німецькою мовою найбільш головні резолюції 4-ї сесії"^{1/13/}.

Увага радянської влади до мовного питання виходила з того, що саме через мову можна було знайти контакт з місцевим населенням, проводити свою політику. Траплялись випадки, коли українське, а також німецьке населення не розуміло російської мови. Саме на цьому наголошували представники влади, "бо з практики Одеської та Катеринославської губерній, де в німецьких колоніях, зокрема, серед менонітів, представники радянської влади, громадських та державних установ робили доповіді російською та українською мовами, у той час як німці цієї мови не розуміли і дуже часто у зв'язку з цим виникав цілий ряд непорозумінь, в основному з податкових питань і особливо в період подрозкладки /1, с.10/.

Серед завдань у сфері культури радянські органи робили ставку на проведення "безпартійних міських, сільських конференцій трудових колективів за участю нацменшин, на яких мова йшла про відродження культури та розвиток рідної мови" /1, с.29-30/.

На 1930 р. ЦК нацменшин планував провести курси активу серед жінок – активісток німецької, грецької, польської та болгарської національності /13/ з метою залучення їх до партійної роботи.

Згідно з протоколом №32/11 від 13 липня 1929 р. засідання ЦК нацменшин при ВУЦВК на потреби нацменшин виділялися кошти. Наприклад, кошторис на 1929/1930 рр. становив 6 тис. 060 крб. і був призначений для проведення 4-х нарад серед німецького населення та 2-х пленумів /13/ на яких порушувалися питання залучення німців до співпраці з радянськими установами. Звичайно, що в роботі з нацменшинами – німцями були і недоліки. Про них мова йшла на розширеному пленумі ВУЦВК 10 листопада 1928 р., де у виступах делегатів було підкреслено, що серед німецької, грецької, чеської, болгарської рад існує великий вплив заможних елементів. Траплялись випадки, коли при складанні списків рад існував механічний, формальний підхід, що призводило до позбавлення виборчих прав окремих національностей /13/.

Проте, як планував свою роботу ЦК нацменшин свідчить документ, що визначав роботу ЦК, з 1 жовтня

1928 року по жовтень 1929р. /13/. Мова йшла про залучення німців до радянського будівництва, участі та проведення виборів німецьких рад у Волинській окрузі. Крім того, проводилися заходи по сприянню кооперації, колективізації серед німецького населення; курси для членів правління сільськогосподарської та кредитної кооперації. Із змісту документа видно, що державними органами влади планувалося переселення компактними групами німців, поляків до Далекого Сходу, Казахської республіки. Навіть, пропонувалося здійснити перевірку стосовно розселених безземельних та малоземельних німців.

Після проведення обстеження (1928 р.) кредитних сільськогосподарських товариств ЦК нацменшин звернувся до правління "Сільського господаря" та Укрсільбанку з проханням провести курси навчання для німців – членів правління сільськогосподарського та кредитного товариств з метою покращення роботи на селі, забезпечення побутових потреб німецьким родинам та видання кооперативної літератури мовами нацменшин /13/.

20 жовтня 1928р. відбулася нарада редакторів національних газет, на якій зазначалося про необхідність проведення через пресу нацменшин конкурсів на кращу сільраду /13/.

Справжні наміри радянської влади проглядалися у рішеннях Другої Всеукраїнської оргнаради, де наголошувалося на вплив заможного-клерикальних груп, на необхідність збільшення питомої ваги в радах – бідноти, підкреслювалось, що в чималій частині нацрад діловодство не ведеться рідною мовою.

Варто зазначити, що на території України існували змішані адміністративно-територіальні одиниці, тому виникала необхідність забезпечення вжитку декількох мов, з тим, щоб діловодство проводилося на мові тих народностей, які проживали на даній території. Тому виникла необхідність підвищення рівня кваліфікації радянського активу серед німців.

На Другій Всеукраїнській оргнаradі "Про радянське будівництво серед нацменшин", що відбулася 1 листопада 1928 р. було відзначено важливість використання рідної мови у роботі рад, бо німецьке населення було надто розпорошене, тому часто поставало питання про створення національно-адміністративних територіальних одиниць. Населення було охоплене радами на 75%, відсоток тих, хто сплачував податок по вищій категорії становив 30%, українців – 11,4% /14/.

Отже, взявши владу в свої руки, радянське керівництво не забуло задекларувати широкі права німців, перш за все, на розвиток національної мови, освіти, участі у роботі місцевих органів. Навіть, створювалися спеціальні органи управління, штати перекладачів для судочинства, діловодства. Здавалось, що влада готова була до активного діалогу, однак це була примара, бо всі заходи радянських установ були спрямовані на те, щоб звести на нівель опір німецької меншини, створити у німецькому середовищі осередок радянської влади і це яскраво проявлялося під час "непу", "коренізації", "колективізації".

Антиселянська політика радянської влади, голод 20-30-х рр. були значним ударом для німецької меншини. Звернення завідувача відділом нацменшин НКВС УСРР Судорського до міжнародного комітету "Робітничої допомоги" свідчило, що голодуючих німців у березні 1922 р. в Запорізькій губернії було 80%, Донецькій – 50%, Одеській – 50% подібно до стану голодуючих у Поволжжі /8, с.29/ Значну допомогу німцям України надавала Американська Менонітська допомога (АМД), яка навесні 1923 р. надала "Союзу нащадків голландських вихідців в Україні" 37 тракторів /9, с.139/. Однак, цього було недостатньо і прагнення німців залишити Україну починало все більше зростати. До цього додавалося свавілля

радянських установ особливо під час проведення колективізації, небажання вирішити мовну проблему, тому протягом 1922-1924 рр. бажаючих виїхати з України до США та Канади було 20 тис. сімей, а реально отримали дозвіл на виїзд 8 тис. осіб /7, с.63-64/. Такий розклад подій змушував ЦК КП(б)У неодноразово обговорювати стан, положення німецьких меншин і лише в умовах нової економічної політики, коли стабілізувалися соціально-економічні відносини на селі та були створенні адміністративно-територіальні одиниці (райони, селища), ситуація дещо змінилася.

Компактне розселення німців в Україні привело до того, що в Одеській губернії (1923 р.) було 206 німецьких сіл та хуторів; в Катеринославській – 162; Волинській – 143; Донецькій – 147.

За переписом (1920 р.) населення в Україні проживало 210 тис. 189 громадян німецької національності, зокрема в Одеській губернії – 95 тис. 199 осіб; Донецькій – 55 тис. 769; Катеринославській – 26 тис. 323; Миколаївській – 18 тис. 173; Чернігівській – 5 тис. 016; Київській – 4 тис. 500; Харківській – 3 тис. 350; Полтавській – 1 тис. 396; Кременчуцькій – 463 особи /3, с.8/. Однак перепис був далеко не повним, бо не враховувалося проживання німців по окремих хуторам, селам, містечкам.

Перепис населення (1922 р.) Полтавської губернії свідчив, що українці становили – 949 тис. 544 особи з них грамотних – 435 тис. 217; великороси – 16 тис. 487 – грамотних 7 тис. 024; євреїв – 2 тис. 479 – грамотних 1 тис. 967; німців – 406 особи – грамотних 244 /15/.

На початку 20-х р. в Україні проводиться адміністративно-територіальна реформа, яка не враховує "національний" фактор, багатоетнічний склад населення реформованих адміністративно-територіальних одиниць (волостей, повітів та сільських рад). Для утворення національно адміністративно-територіальних одиниць в Україні були всі необхідні передумови і, перш за все, компактне проживання ряду національних груп, локалізованих на певній території. Однак на початковому етапі реформи цього не сталося, скорочення чисельності сільрад за рахунок їхнього укрупнення, яке відбулося в рамках нового районування, призвело до того, що чимало "національних" сіл опинилося включеними до складу різних сільрад, іноді навіть різних районів. Внаслідок цього 25 волостей, де німецьке населення проживало компактно, опинилося у складі адміністративно-територіальних одиниць з іншими національними меншинами. Такий "поділ" у ході районування "по живому" різав господарчі, мовно-культурні зв'язки, що свого часу історично склалися, призвів до занепаду традиційних форм господарської діяльності. Це спричинило інтенсивне руйнування національно-культурного, релігійного та соціально-побутового укладу життя німецького населення. В результаті німецькі сільськогосподарські райони, що раніше вважалися зразковими господарствами з високим рівнем агротехнічної культури, значною мірою були розорені.

Завдяки зусиллям Відділу національних меншин НКВС, ЦК Національних меншин при ВУЦВК, Центрального статистичного управління України дані про національний склад населення краю поступово накопичувалися. Значну роль у формуванні статистичних матеріалів, щодо чисельності та місць компактного проживання національних меншин, відіграв Всесоюзний перепис населення 1926 р., який сприяв керівним органам обґрунтувати два способи визначення національності. Перший – безпосереднє запитання людини: якої вона національності? Другий – простеження обраних ознак, що ними можна охарактеризувати ту чи іншу національність /16/. За переписом 1926р. особа, що за різних причин не змогла сама встановити свою національність, ознакою національності бралася мова матері. За даними перепису населення українці становили 23219

тис. осіб, росіяни – 2677 тис., євреї – 1574 тис., поляки – 476 тис., німці – 394 тис., молдавани – 258 тис., греки – 105 тис., болгари – 92 тис., білоруси – 72 тис., татари – 22 тис., чехи – 16 тис., цигани – 14 тис., вірмени – 11 тис. осіб. /16/. Отже, німців було 394 тис. осіб, що становило 13,6% від загальної чисельності населення України, тобто серед національних меншин німці були однією з найбільш чисельних національних груп, що проживали на території України. Варто зазначити, що 395,2 тис. німців мешкали у сільській місцевості, а загальна кількість німців, міського населення становила 34 тис. осіб. На 1926 р. у містах з населенням менше за 20 тис. осіб, чисельність німців у порівнянні з 1897 р., зросла на 110%, українців – на 131% /16/.

З 1924 р. на Україні, у місцях компактного проживання німецького населення, розпочалося виділення німецьких сільських рад – одна з перших національних адміністративно-територіальних одиниць. На 1925 р. в республіці було створено 98 німецьких сільських рад, 1926 р. – 121, 1927 р. – 237, 1931 р. – 252. На території німецьких сільських рад проживало 317 тис. осіб, з них німців нараховувалося 261 тис. У складі німецьких районів були польські, єврейські, грецькі, російські національні сільські ради. Так, у Пулинському німецькому районі, існували російська і дві польські сільські ради /7, с.64/.

Окрім національних рад, створювалися і національні комітети. Під час виборчої кампанії на Україні 1926/1927 рр. було створено 20 національних комітетів, з них німецьких – 5. Найбільший з них був у німецькому селі Люксембург. При оформленні комітетів організатори виходили з того, що якщо на території даної місцевості є національна адміністративна одиниця, то створювалися комітети Червоного Хреста. Мова йшла про те, що через цей комітет німцям надходила матеріальна допомога. Комітет Червоного Хреста сприяв вивченню рідної мови, розширенню видавництва, але співпраця з адміністрацією велася російською та українською мовами.

Не дивлячись на значні зміни у соціальній структурі населення німецьких сільських колоній (збільшення чисельності малоземельних безкінних господарств, зростання прошарків бідняків у населених пунктах, де переважало німецьке населення) працівники земельних та податкових органів, радянських та партійних організацій продовжували розглядати німецькі колонії, як центри, "де панують заможні та куркульські елементи". Ставлення до німецьких колоністів переважно, як до "міцних хазяїв", сприяла жорстка податкова політика, позбавлення німецького населення права голосу, застосування форм впливу "економічного та політичного характеру". У звіті Центрального Бюро німецьких секцій (грудень 1924 р.), надісланого до ЦК КП(б) України, відзначалося, що німецькі колонії Катеринославської губернії, Волині, Донбасу обкладені сільськогосподарським податком на 2-3 розряди вище у порівнянні з сусідніми українськими селами /3, с.15/.

Відповідно до постанови ВУЦВК від 3 лютого 1926 р., комісією Наркому на зиму 1927 р. для безземельних та малоземельних німців у степових районах було виділено 51 тис. 930 га з яких 48 тис. 370 га, (землі колонізаційного фонду) та 3 тис. 560 га (державного фонду). За даними відділу землевпорядкування НКЗС на 1 січня 1929 р. було проведено земельне впорядкування в районах проживання німців на площі 224 тис. 449 га (17 тис. 075 дворів). Із обстежених (1929 р.) 45 сіл та 4 сільрад було землевпорядковано лише 25 сіл та 1 сільрада. Найповільніше проводилася ця робота у німецьких селах Волині, де було значно розвинуте хутірське господарство.

Проведенню землевпорядкування в німецьких колоніях сприяло активне залучення німецьких селян до виробничої діяльності, подолання напруженості у сфері міжна-

ціональних відносин (насамперед з українцями та росіянами), поліпшення їх соціально-економічного становища.

В обстановці постійних реорганізацій земельних ділянок, нескінченних змін у керівництві адміністративно-територіальних одиниць не обійшлося і без прямих зловживань щодо, населення колоній. Більш ніж 200 скарг членів німецьких громад стосувалося незаконного захоплення їх земельних ділянок, конфіскації житлових та господарських будівель, надзвичайно високими податками і т.д. Всі ці порушення були зафіксовані членами Центрального Бюро німецьких секцій під час обстеження німецьких колоній Катеринославської губернії /2, с.77/, і як наслідок – звільнення з посад декількох голів сільських рад. Крім того незаконно реквізовані будівлі та частини земельних ділянок були повернуті колоністам.

У 1924 р. на Україні існувало п'ять німецьких національних районів, на 1927 р. – 7. Це Високопільський (Херсонських округ), Люксембурзький (Маріупольський), Карл-Лібкнехтівський (Миколаївський), Молочанський та Пришибський (Мелітопольський), Грос-Лібентальський і Фрідріх-Енгельський (Одеський округ). У багатьох округах німецьке населення було одним з найбільш чисельних. Так, населення Сталінського округу становило 654 тис. 914 осіб, з них українців – 53,22%, росіян – 34%, греків – 5,11%, німців – 2,2% або 14 тис. 358 осіб /16/. Населення округу займалося переважно сільським господарством. Частина німців, меноніти, вели багатопілля, займалися племінним скотарством, організовували молочне господарство.

Внаслідок аграрних перетворень 20-х р. XX ст., основним гаслом яких був зрівняльський поділ землі, так звані куркульські господарства в німецьких селах істотно скорочувалися. В середньому у них було відібрано близько 40-45% кращої землі. Так, до революції в Луганському окрузі німецька колонія Журавлівська займала 1 тис. 313 десятин землі, то на 20-ті рр. тільки 545 десятин; колонія Козаківка 2 тис. 183 десятин землі – залишилося 1 тис. 330 десятин, колонія Софіївка – відповідно 1 тис. 013 і 364 десятин землі. Таким чином, усього в Луганському окрузі існувало 39 німецьких колоній в яких проживало 6 тис. 302 особи німецького населення. Загальна площа землі на 1925 р. в німецьких колоніях становила 047,05 десятин. В колоніях різко зменшувалася кількість інвентарю та худоби. На одне господарство (1925 р.) припадало в середньому 1,69 голів робочих коней, 0,21 волів, 1,58 корів, 0,64 плугів, 0,39 сіялок, 0,49 косилок, 0,6 молотилок. Отже, державна політика, щодо німців, завдавала істотної шкоди самому методу ведення господарства. Він ставав економічно не вигідним. Перерозподіл земельних володінь німецьких колоністів на користь українських селян ставав причиною поширення міжнаціональних конфліктів. Перш за все, виникала необхідність негайного вирішення земельного питання, тому саме з цією метою у 1924 р. була створена комісія ВУЦВК, яка встановила фактичний розмір землекористування німецькими колоністами, що існував до революції. Члени комісії провели ряд обстежень, виявили земельні потреби колоністів, виходячи з розміру 16 десятин землі на двір і як наслідок – всі колонії були малоземельними. Нарком земельних справ України здійснив підрахунок, що для збільшення землекористування німецькими колоністами необхідно здійснити вилучення приблизно 50 тис. десятин землі із державного фонду. У лютому 1926 р. ВУЦВК прийняв постанову "Про землевпорядкування німецьких колоній", яка встановлювала розмір землекористування окремих колоній та селищ у межах встановленого розміру. Залежно від нього німецькі колонії були поділені на три категорії. До першої відносилися колонії, фактичне землекористування яких не зменшувалося. До дру-

гої – фактичне землекористування яких було зменшене, але середній розмір на двір залишався вищим від 16-ти десятин і до третьої – розмір землекористування був зменшений і середній розмір площі був менший 16 десятин на двір /6, с.215/.

Відповідно до пункту 4, вказаної постанови ВУЦВК, додаткові наділи землі з державного фонду проводилися лише для колоній третьої категорії. Розмір додаткової землі залежав від земельної забезпеченості даної колонії на той час і не повинен був перевищувати 21% фактичного землекористування. Після цього середня норма на двір не мала бути більшою 16 десятин. Додаткові землі бралися за рахунок вільних земельних фондів. Для цієї мети були відведені у Молочанському та Пришибському районах Мелітопольського округу ділянки землі, що прирівнювалися 869 двором наділам. Коли ж вільних фондів не було, використовувався інший фонд колонії при умові переселення туди частини німецького населення. Виділені землі йшли у розпорядження відповідного земельного товариства і використовувалися для потреб громади (лісопосадки, випас худоби тощо), збільшення наділів малоземельних, надання землі безземельним, що входили до цього товариства. Слід додати, що земельне питання затверджувалося райземвідділом /5, с.82/.

Негативний стан німецьких сільськогосподарських колоній вимагав від Центральної Комісії у справах національностей, Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК рішучих позитивних змін щодо існуючої системи районування. У березні 1924 р. Центральне Бюро німецької секції при ЦК КП(б)У підготувало доповідну записку "Про створення самостійних німецьких адміністративних одиниць". Була звернута увага на недоліки у процесі районування 1922-1923 рр., а саме нехтування національних, економічних особливостей національних меншин. Наголошувалося на "безжалісне" проведення районування коли не бралось до уваги господарські та культурні особливості національностей. Зрозуміло, що це не сприяло зміцненню радянської державності, а, навпаки, штовхало колоністів на шлях пасивного опору.

Зміни у адміністративно-територіальному поділі призвели до розпорошення земельних ділянок колоністів. Частина земельних наділів перейшла у користування нових власників. Наприклад, в Одеській та Катеринославській губернії колоністи отримали недостатньо оброблені наділи землі замість своїх присадибних ділянок, частина яких була передана у користування мешканцям сусідніх сіл чи переселенцям.

Реорганізація земельних ділянок призвела до того, що колоністи втратили не лише значну частину родючої землі, але й пасовищ, що призвело до скорочення поголів'я худоби. Такий негативний стан спостерігався по всій Україні, де проживали німці. Наприклад, у 4 німецьких колоніях Одеської губернії скорочувалися наділи, збільшувалася кількість безкінних господарств, припинялася діяльність кооперативних організацій, учбових закладів та культурно-просвітніх установ /3, с.12-13/. На жаль, недоліків було значно більше, ніж позитивних моментів, але саме в умовах непу дістали широкого розвитку усі види сільськогосподарської кооперації. На 1924 р. існувало 72 споживчих товариств, 31 сільськогосподарська спілка. У 1926 р. їх було вже відповідно 144 і 58. Зростають тракторні товариства (225), тваринницькі (63), молочні (24), хмелярські (7), виноградарські (4), насіннєві (8), меліоративні (4). Якщо в Одеському окрузі (на 1925 р.) серед членів кооперативних товариств німців нараховувалося 8 тис. 955, то на 1926 р. – їх кількість зросла до 11 тис. До кінця 20-х р. XX ст. до сільськогосподарської кооперації було залу-

чено більше половини німецьких господарств в Україні. Всіма видами кооперації, включаючи споживчу, було охоплено понад 80% господарств.

Успішно поводитися соціальна робота по випуску німецької кооперативної літератури, наприклад, Цинговатов "Що потрібно знати члену кооперативу"; Островський "Селянка і кооперація"; Рогов "Сільськогосподарська кооперація та комсомол"; К. Цеткін "Все в кооперацію"; Венгер "Про зниження цін" та інші /16/.

Державні установи України приділяли значну увагу розвитку кооперації. У Селідовському та Чистяківському районах Сталінського округу кооперативами було охоплено 80-85% німецького населення, однак у С.т.-Бешівському районі 21 німецьке село не мало кооперативів /16/.

Варто зазначити, що на 1 січня 1929 р. більшість загальної площі Карл-Лібкнехтівського району (90 тис. 825 га) припадало на індивідуальні господарства (69 тис. 369 га), а на колективні – тільки 8 тис. 139 га. Радгоспи взагалі були відсутні. Фабрично-заводська промисловість була представлена 5-ма машинами в колоніях Ватерлоо, Ландац, Зульце, Раштадте, що сприяли розвитку харчової, шкіряної, хутряної, деревообробної промисловості, художнього промислу. У сільськогосподарському виробництві Карл-Лібкнехтівського району переважали індивідуальні господарства з відносно високою продуктивністю праці. Ці ж риси були характерними як для фабрично-заводської, так і для ремісничо-кустарної промисловості району.

У липні 1926 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У на якому прихильники демократизації зазнали поразки. Негативні наслідки монополії влади особливо помітно відбилися на економіці України. Посилився натиск на приватні господарства, почався перерозподіл бюджетних коштів на користь промисловості за рахунок сільського господарства. Селяни почали відмовлятися продавати за безцінь продукцію, що призвело до підвищення цін на промислові вироби. Все це привело до гострої економічної кризи. Біля магазинів вишиковувалися величезні юрби людей, робітники вимагали поліпшення продовольчого постачання /17, с.24/.

У пошуку виходу із кризи (у 1928 р.) керівництво країни вирішило застосувати надзвичайні заходи. З подачі Й.Сталіна заможних селян звинувачували у саботажі хлібозаготівель, звідси ЦК КП(б)У прийняв рішення про надіслання 6 тис. активістів до сіл з метою вилучення хлібу у селян. На квітневому та липневому пленумі ЦК ВКП(б) був прийнятий курс командно-адміністративних методів управління країною. Причини невдач господарського будівництва пояснювалися підступом "класових ворогів". На Україні почалися процеси над "шкідниками, диверсантами, терористами". Наслідки відходу керівництва України від непу відчувало на собі і німецьке населення, 94% якого проживали у сільській місцевості. Відновилися практика продрозкладок, обшуків дворів, закриття базарів та заборона торгівлі продовольством. Кооперативні, сільськогосподарські товариства були оголошені "куркульськими" та розпушені. За злісний саботаж і спекуляцію до кримінальної відповідальності підпадали німці та інші меншини, які відмовилися продавати хліб по твердим державним цінам. Влада, прагнучи будь-якою ціною виконати план хлібозаготівель, не брала до уваги потреби господарств у насіннєвому, фуражному фондів. На невдоволення селян більшовики відповідали масовим позбавленням колоністів виробничих прав. Це стосувалося інтелігенції, служителів церкви. Так, у селі Зміївка (Херсонщина) позбавлених виробничих прав нараховувалося 24% від загальної

кількості населення. Наприклад, позбавлених права голосу та участі у виборах 1926/1927 рр. до сільрад Сталінського округу росіяни становили 1,2% з 71%, німці – 6,1% із 55,7% /16/. На цій підставі 27 березня 1929 р. було прийнято рішення "Про виселення з Миколаївського округу" десятки тисяч німецьких сімей. Однак ця акція не дала результатів. План хлібозаготівель 1930 р. був виконаний лише на 68,3%. Причин цього ЦК КП(б)У вбачав у "демобілізаційних настроях партійно-радянського керівництва". Зважаючи на заможність німецького селянства, не могло бути й мови про добровільний вступ до колгоспів. Вони не поспішали ламати усталений уклад життя. І лише примусовий адміністративний тиск на нього, з метою вступу у колгоспи мав певні наслідки. Якщо на 1930 р. вдалося колективізувати 68% німецьких господарств, то на 1931 р. – 80%. Наприклад, у Люксембургському районі рівень колективних господарств на 1929 р. становив лише 24%, то на 1930 р. – 76%.

6 березня 1929 р. на засіданні оргбюро ЦК КП(б)У було розглянуто питання "Про економічну, культурну, радянську та партійну роботу в німецьких селах України". Мова йшла про повільні темпи колективізації німецьких сіл, про недостатню роботу партійних органів серед німецьких меншин та заходи, які б сприяли активній участі німецьких меншин у радянському будівництві. Але постанови не завжди вчасно впроваджувалися в життя. Становище у німецьких громад залишалося досить складним, суперечливим. Причина була у тому, що на землі не стало господаря, колгоспний лад переживав кризу, що різко загострилась на середину 1932 р. Наслідком суцільної колективізації, хлібозаготівель, масових репресій став голодомор 1932/1933 рр., який не оминув і німців. Коли більшість німецьких національних районів завершили колективізацію, з'явилися перші тривожні повідомлення про голод /4, с.152/, а згодом в дію увійшли сталінські репресії. Протягом 1933-1937 рр. органи держбезпеки "викрили і ліквідували" 124 фашистські (німецькі) диверсійні організації. Лише за червень-серпень 1937 р. було викрито 49 організацій, арештовано понад 500 осіб – німців у Спартаківському, Зельцькому та Карл-Лібкнехтівському районах. Крім цього, закривалися німецькі школи, технікуми, засоби масової інформації, ліквідовувалися національно адміністративні територіальні утворення. Ці дії привели до того, що соціально-економічний та культурний розвиток німецької меншини був на грані знищення.

1. Буценко А. Советское строительство и нацменьшинства на украине. – Харьков, 1926. 2. Васильчук В. Німці в Україні. Історія і сучасність. – К., 2004. 3. Євтух В., Чирко Б. Німці в Україні 1920-1990 – К., 1994. 4. Див. Іваненко В., Голуб А. Голод начала 30-х годов и судьба немецких колонистов // Вопросы германской истории. Немцы в Украине. – Днепропетровск, 1995. 5. Кривець Н. Німецькі колонії в Україні в 20-ті роки // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. – 1993 – №3. 6. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995. 7. Національні меншини в Україні 1920-1930 рр. Історико-картографічний атлас. – К., 1996. 8. Див. Остапешев Н.В. Хортицьке менонитське колонії в умовах економічного кризису 1915-1923 гг. // Вопросы германской истории. Немцы в Украине – Днепропетровск, 1995. 9. Сільськогосподарський союз нащадків голландських вихідців на Україні (1921-1927): Збірка документів і матеріалів. – К. 2000. 10. ЦДАВО. – ф.5, оп.1, спр.649, арк.13. 11. ЦДАВО. – ф.5, оп.1, спр.1172, арк.1. 12. ЦДАВО. – ф.5, оп.1, спр.651, арк. 2,4. 13. ЦДАВО. – ф.413, оп.1, спр.367, арк.7,28,14,15,33,48-50, 52,56. 14. ЦДАВО. – ф.413, спр.368, арк. 7-11,12,15. 15. ЦДАВО. – ф.582, оп.1, спр.152, арк.2. 16. ЦДАВО. – ф.413, оп.1, спр.369, арк.5,6-8,34,19,23,52,51. 17. Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины 1920-1930 гг. – М., 1998.

Д. Пуховець, асп.

НАВЕРНЕННЯ КОНСТАНТИНА ВЕЛИКОГО У ХРИСТИАНСТВО: ТРАДИЦІЯ ТА РЕАЛЬНІСТЬ

Стаття присвячена питанню навернення у християнство імператора Константина Великого (306-337 рр.). В джерелах представлені декілька версій навернення Константина у християнство. Ми намагаємось визначити, який опис найбільше відповідає дійсності, та виділити раціональну частину в кожному з них.

The article is dedicated to conversion of the Roman emperor Constantine the Great (306-337 A.D.). There are few versions of Constantine's conversion in the sources. We try to establish, which version is most probable.

Внесок імператора Константина Великого у розвиток християнства може бути описаний кількома словами: за тридцять років його правління (306–337 рр.) в статусі християнської Церкви відбулося більше змін, аніж за всю попередню історію. Немає сумніву, Константин Великий підтримав християнство і зіграв ключову роль в процесі християнізації Римської імперії. А ось питання щирості імператора у відношенні до християнства залишається дискусійним в історичній науці і на сьогоднішній день. Чи був він благочестивим сином Церкви, чи просто геніальним політиком, який підкорив своїй волі добре організовану та об'єднану однією ідеєю групу людей? На це питання нам може допомогти відповіді вивчення обставин навернення Константина у християнство. Воно, відповідно до свідчень християнських авторів, відбулося під час походу останнього на Рим. Але, по-перше, це не єдина версія навернення Константина у християнство; по-друге, ми не можемо цілком довіряти християнським авторам через їхню упередженість. Отже, ми маємо відповісти на питання, як насправді відбулося навернення Константина у християнство і чому воно так по-різному було описане в джерелах.

Перша версія навернення Константина у християнство з'являється у творі християнського автора Лактанція "Про смерті переслідувачів" [12]. Лактанцій був наближеною до двору особою, вчителем першого сина Константина Кріспа (пізніше вбитого за наказом імператора у 326 р.). Лактанцій закінчив свою працю у 315 р. Найбільш відома версія навернення Константина у християнство представлена в праці Кесарійського єпископа Євсевія "Життя Константина" [8]. Її автор закінчив недовдовзі після смерті імператора (337 р.). Ще одна версія навернення Константина представлена у праці більш пізнього історика Зосими "Нова Історія" [10], написаній у другій половині V ст. Зосима був непримиренним противником Константина, вважав, що реформи, проведені цим імператором, в результаті призвели до зруйнування Римської імперії. Тому не дивно, що навернення Константина у християнство у цього автора описується зовсім відмінно від схожих між собою версій християнських авторів. Нарешті, існує доволі екзотична версія, представлена у ряді джерел ("Історія Вірменії" Мовсеса Хоренаци [19], Liber Pontificalis (Книга пап)) [3], яка пов'язує навернення Константина у християнство та його хрещення з Римським Папою Сильвестром. Але найбільш вірогідними та обговорюваними у історіографії є версії Лактанція та Євсевія Кесарійського.

Історіографія цього питання також є вкрай різноманітною. Частина істориків просто включає в свої роботи описи Євсевія та Лактанція, визнаючи за історичні описані там події [див., наприклад: 7; 15; 4]. Частина істориків в цілому приймає свідчення християнських авторів, не погоджуючись лише з певними деталями [17]. Але є і такі автори, які повністю відкидають як неправдиві версії Лактанція та Євсевія Кесарійського [11].

Отже, протягом усього Середньовіччя офіційною для Церкви була версія, яка пов'язувала навернення Константина у християнство та його хрещення з діяльністю Римського Папи Сильвестра. Ніби то, в 315 р.

будучи язичником, Константин Великий захворів на проказу. І коли він відмовився від лікування жерців, які пропонували йому зануритися у водойму з крові немовлят, до нього уві сні прийшли апостоли Петро та Павло, які порадили звернутися до Сильвестра по лікування. Константин прислухався до поради. Сильвестр хрестив імператора і виликував його таким чином від прокази [19, 2, 83]. Але насправді Константина Великого хрестив перед смертю у 337 р. аріанин Євсевій Нікомедійський. А ця легенда, очевидно, є спробою приховати такий неприємний для Церкви факт (докладніше про це дивіться у іншій статті [14, С. 69-73]).

Також цікавою є розповідь Зосими. У його викладі Константин залишається язичником до 326 р. У цьому році він наказує вбити свого сина Кріспа, підозрюючи його у зв'язку з мачухою Фаустою. А коли мати Константина Єлена почала обурюватися такою розпавою, Константин наказав вбити і Фаусту. Далі Зосима пише: "Усвідомлюючи ці злочини, а також те, що він знехтував клятвами, він прийшов до священнослужителів, просячи здійснити обряд очищення від скоєних ним злочинів; а коли ті відповіли, що не існує такої очисної жертви, котра могла б очистити від настільки нечестивого діяння, якийсь єгиптянин з Іберії, що прибув до Риму та втерся в довіру до жінок з царського палацу, переконливо заявив Константину при зустрічі, що віра християн звільняє від будь-якого гріха і обіцяє зняти усякий гріх з нечестивців, які прийняли її" [10, II, 29, 3]. Константин схиляється на пропозицію "єгиптянина з Іберії" і стає християнином. Зосима визнає, що імператор відходить від язичницької релігії, відмовляючись виконувати священні язичницькі обряди на Капітолії. Відмовляється Константин і від пророцтв жерців. Щоправда, цей факт Зосима пояснює тим, що багато з них здійснилося і імператор не хотів, щоб ними скористалися інші.

Свідчення Зосими про те, що союз Константина і християнської Церкви склався у 326 році не відповідають дійсності. Офіційні документи, приведені Євсевієм Кесарійським у "Житті Константина" запевняють нас, що зближення Константина з Церквою відбулося значно раніше 326 року [наприклад: 9, X, 5, 15]. Та і лабарум, який для багатьох є символом звернення Константина у християнство, з'являється на монетах Константина раніше 326 року [11, С. 144]. Але і раціональне зерно у розповіді Зосими присутнє. Дійсно, після перемоги над Ліцинієм, коли Константин став одноосібним правителем Римської імперії, його зв'язок з християнством значно зміцнів. Константин головує на Нікейському соборі 325 року, ініціатором скликання якого він був сам [16, С. 204], християнська символіка на його монетах стає все більш поширеною. А "єгиптянина з Іберії" більшість істориків уособлюють з Осію Кордубським [17, С. 25; 6, Р. 23], єпископом, який грав важливу роль у визначенні релігійної політики імператора.

Більш відомими є версії християнських авторів Євсевія Кесарійського та Лактанція. Версія Євсевія Кесарійського виглядає так. Після невдалих спроб Севера та Галерія Константин Великий вирішує особисто звільнити Рим від "тиранії" Максенція. Константин почав мір-

кувати, як йому запобігти "чародійських хитрощів" Максенція [8, I, 27]. Правитель почав розмірковувати про колишніх державців, які поклалися на допомогу багатьох богів і були піддані багатьом нещастям, так що між людьми не залишилося ані роду їхнього, ані племені, ані кореню. Між тим як Бог батька його Констанція Хлора давав йому відчувати разючі та чисельні докази своєї сили [8, I, 27]. Тоді Константин починає просити християнського Бога надати йому знак своєї прихильності. Далі Євсевій у своєму творі приводить пряму мову Константина: "Одного дня, після полудня, коли сонце вже почало схилитися до заходу, – говорив василевс, – я власними очима бачив знамення хреста, що утворилося зі світла та лежало на сонці, з написом "цим перемагай" [8, I, 28]. Причому, Євсевій завіряє нас, що напис бачив не тільки Константин, а все його військо. Константин знаходився в нерозумінні і питав себе: "Що могло значити це явище?" Тоді уві сні явився йому Христос Божий з баченням на небі знаменням та звелів зробити штандарт, подібний баченому на небі, щоб використати його для захисту від ворогів [8, I, 29]. Наступного дня Константин розповідає свою таємницю друзям та наказує майстрам зробити штандарт, який наказав носити у всьому війську. В той же день, відповідно до Євсевія, відбувається і оголошення Константина, після чого він стає катехуменом [8, I, 32].

Лактанцій приводить іншу версію тих самих подій. У нього Максенцій оголошує війну Константину під приводом помсти за вбивство батька [12, 43, 4]. Хоча у Максенція було більше людей, Константин вів військову кампанію успішно, привівши свої війська до самого Риму і зайнявши позиції напроти Мульвійського мосту. Далі буде доречно привести цитату з твору Лактанція: "І було Константину бачення уві сні, що йому слід зобразити на щитах небесний знак Бога, і тоді тільки вступати у битву. Він виконав усе, як було показано, зобразивши на щитах символ Христа літерою, загнutoю зверху (P) та пересіченою літерою X" [12, 44, 5]. Озброївшись цим знаком, військо Константина здобуло переконливу перемогу в битві, а противник Максенцій загинув у водах річки Тибр.

Ми бачимо суттєву відмінність у версіях Євсевія Кесарійського та Лактанція. Лактанцій підтверджує лише другу частину розповіді Євсевія, нічого не говорячи про бачення на сонці. Дивно, що Лактанцій, наблизений до Константина письменник, нічого не чув про таку надзвичайну подію. Для Євсевія ж бачення на сонці є ключовою подією, а оповідь про сон – подія, яка лише підтвердила бачене раніше диво. Якому ж зі свідчень істориків нам варто довіряти?

Розповідь Євсевія має ряд серйозних недоліків та викликає суттєві сумніви. Передусім, сама праця "Життя Константина" з'явилася надто пізно, щоб з науковою точністю засвідчити такий надзвичайний факт, як поява хреста на небі. Твір від описаних подій відділяє чверть століття. В своєму більш ранньому творі "Церковна історія" (написаному в 324 р.) Євсевій нічого не знає про ці події. Там він лише пише: "Покликавши у молитвах на допомогу Бога Небесного та його Слово, Спасителя усіх, Самого Ісуса Христа, вступив він [Константин. – Д.П.] зі всім військом для повернення римлянам свободи, отриманої ними від предків" [9, IX, 9, 2]. Тут Константин – християнин і до походу на Рим. І ні про які зміни в його релігійній свідомості не йдеться. Якщо хрест на небі дійсно бачило все військо, то слава про це повинна була облетіти все християнське населення. І один з найосвіченіших християнських єпископів Євсевій не міг не чути про це. До того ж, ми можемо побачити ряд незрозуміlostей у розповіді церковного історика. Він точно не знає ані часу, ані місця, де відбувалося вищезгадане диво. Щодо часу, Євсевій натягає на початок війни з Максенцієм, щодо місця, то в праці немає ніяких вказівок на нього. Очевидно, диво відбулося в таборі Константина, адже усе військо було

його свідком. Великим протиріччям у документі є те, що бачить Константин на небі та уві сні хрест, а на щитах наказує зробити монограму імені Христа. Є у розповіді Євсевія і відверта неправда. Він називає батька Константина Констанція Хлора християнином, хоча той був язичником-монотеїстом [див: 2, Р. 74]. А, якщо свідчення Євсевія неправдиві в одному, то вони можуть бути неправдивими і в іншому.

Звичайно, Євсевій – єпископ Кесарії, що у Палестині, не міг бути свідком подій, які відбулися в Італії. Джерелом своєї розповіді сам він називає бесіду з імператором, яка відбулася через багато років після описаних подій [8, I, 28]. У нас немає жодної можливості з'ясувати, чи відбулася така бесіда насправді. А навіть якщо така бесіда була, єпископ міг неправильно зрозуміти, невірно інтерпретувати якісь зі слів Константина.

З іншого боку, беззастережно довіряти свідченням Лактанція ми також не можемо. Дійсно, як наблизений до двору Константина, він повинен був бути краще обізнаний в подіях походу на Рим. Але в історіографії висловлювалася думка, що на час цього походу Лактанцій знаходився в Віфінії [18, С. 9]. І тоді він знав про обставини навернення Константина не більше, ніж Євсевій. Та і оцінки Лактанцієм фактів, що описуються, не завжди беззаперечні. Так, він представляє нам Ліцинія, як щироного християнина [12, 48, 1]. А всі пізніші джерела (написані після сварки Ліцинія з Константином), зображують імператора східної частини імперії як гонителя християн.

Вразливі місця у творах християнських авторів дозволили деяким історикам вважати всю історію про навернення Константина у християнство перед вирішальною битвою з Максенцієм вигадкою. Так, за думкою М.М. Казакова [11, С. 140], ініціатором створення цієї легенди був сам Константин і формування її було справою не одного дня, але розтягнулося на цілі роки. А етапами створення цього переказу, на думку історика, як раз і були праці Лактанція, а потім Євсевія Кесарійського.

Але численні історичні факти говорять нам, що Константин стає прибічником християнства саме в час кампанії проти Максенція. Підтвердженням цього служить Міланський едикт, узгоджений Константином та Ліцинієм у 313 р.

Едикт яскраво ілюструє зміну політики щодо християнства. Він не тільки дозволяв вільне сповідання християнської віри, а й наказував якнайскоріше та без відшкодувань повернути християнам місця їхніх зібрань та іншу власність [12, 48, 7]. В цьому можна побачити визнання Церкви юридичною особою, яка має власність, а отже і правоздатність [див: 11, С. 147]. Крім того, Євсевій в своїх "Церковній історії" та "Житті Константина" приводить багато листів Константина періоду після завоювання Риму. В цих листах, автентичність яких підтверджена, Церкві надають великі преференції [9, X, 5, 15]. Та і самі язичники бачать зміну у релігійній свідомості імператора. У хвалебній промові, проголошеній на честь Константина у 313 р., відсутні порівняння імператора з язичницькими богами, настільки розповсюджені в більш ранніх панегириках [13]. Натомість, автор говорить імператору: "Звичайно, Константин, ти маєш якусь таємничу згоду з цим Божественним розумом, котрий, передавши піклування про нас молодшим богам, вирішив відкритися тільки тобі" [13, 2, 4]. Ми не можемо стверджувати, що автор-язичник тут мав на увазі християнського Бога, але це цілком ймовірно. А ось факт звернення донатистів зі скаргою до імператора після подій 312 р. ще не означає, що панотці визнали Константина християнином. Вони звернулися до нього, як до офіційного голови всіх культів, Pontifex Maximus. В історії вже був приклад звертання християнських священників до імператора Авреліана, щоб змістити з єпископської кафедри Антіохії Павла Самосатського [див: 1, Р. 117]. Але Авреліан не тільки не був хри-

стіянином, але й був звинувачений у гоніннях на християн пізнішою християнською історіографією.

Отже, зміна в релігійній свідомості імператора і його навернення у християнство дійсно відбулися під час походу проти Максенція. Але що ж насправді відбулося, і чи можемо ми довіряти свідченням християнських авторів про ці події?

Константин з дитинства був знайомий з християнством. Його батько поблажливо відносився до християн, не проводячи жорстких гонінь. Крім того, Константин багато років провів у Нікомедії при дворі імператора Діоклетіана. А на Сході імперії кількість християн була більшою, ніж на Заході [17, С. 19]. Але Константин не сприйняв цю релігію за свою віру. Прийшовши до влади, він став на чолі культу Геркулеса, котрий був покровителем династії Максиміана Геркулія, до якої відносилися Констанцій Хлор та Константин [11, С. 141]. Іншим офіційним культом тетрархії було поклоніння Юпітеру, котрий асоціювався з династією Діоклетіана. Але після розриву з Максиміаном Константин був змушений відмовитися від культу Геркулеса, який асоціювався з ним. Новим божественним покровителем Константина став Аполлон. Принаймні, про це нам говорить автор панегирика 310 р., запевняючи, що під час молитви Константина у храмі Аполлона, "його Аполлон" (Apollo tuus) з'явився перед ним, щоб проголосити перемогу. "Ти повинен був впізнати себе у ньому, тому що подібно до нього ти молодий, радісний, доброчинець роду людського та найпрекрасніший з державців", — говорить панегірист [5, 21].

Те, що Константин був язичником, ще не означає, що він сумнівався в реальності християнського Бога. В його схильний до синкретизму свідомості християнський Бог так саме добре міг знайти собі місце, як і божества інших народів. Християн переслідували не за те, що вони шанували свого Бога, а за те, що шануючи його, вони зовсім зневажали офіційну релігію [17, С. 57]. В свою чергу і християни не відкидали реальність язичницьких богів. Вони лише вважали їх злими демонами (підтвердження цього ми можемо знайти у працях Євсевія Кесарійського).

Язичництво та християнство в IV столітті об'єднувала віра в можливість божественного втручання у справи людей. Християнами ставали не лише сподіваючись на вічне життя після смерті, а й розраховуючи на Божественну допомогу вже в цьому житті. Твір Лактанція "Про смерті переслідувачів" як раз намагається довести, що християнський Бог щедріший до своїх шанувальників у порівнянні з язичницькими божествами. Така віра і стала ключовою у наверненні Константина у християнство.

Дійсно, перед походом на Рим Константин відчував сильні емоційні переживання. Адже його попередники Север та Галерій зазнали невдачі у своїх походах на Рим. Значна чисельна перевага у воїнах була на боці Максенція. Поразка Константина була дуже ймовірною. Крім того, наближені до державця виступали проти походу. Про це нам говорить панегірик від 313 р.: "І який Бог, яка настільки сприятлива сила звеліла, щоб ти сам (хоча всі воєначальники та наближені не тільки мовчазно вагалися, а й відверто боялися), наперекір порадам людей та пророцтвам гаруспиків зрозумів, що саме тоді ти повинен приступити до звільнення міста?" [13, 2, 4]

Бачачи, що на допомогу старих богів він розраховувати не може, Константин вирішує звернутися по допомогу до Бога християн. Тобто, реальною є лише частина розповідей Лактанція та Євсевія Кесарійського. Навернення Константина у християнство дійсно відбулося під час військового походу проти Максенція. А ось свідчення про чудеса, які супроводжували ці події викликають великі сумніви.

Свідчення Євсевія про бачення Константином хреста на сонці мають бути відкинуті. Таке диво не могло не

стати відомим християнському світу, якщо б дійсно відбулося. Але опис дива відомий лише Євсевію. В той же час Євсевій приводить неправдиві дані про "християнство" Констанція Хлора, плутає хрест з лабарумом. Тому і свідчення про бачення хреста на сонці могли бути ним придумані. В історіографії присутня спроба пояснити бачення на сонці явищем "сонячного гало" (анг. мовою. "solar halo" [6, Р. 23]). Це оптичний феномен, завдяки якому людське око може бачити різноманітні геометричні фігури біля сильних випромінювачів світла (сонце, ліхтар). Таке пояснення має право на існування, але версія про неправдивість опису Євсевія має більше аргументів.

Чи дійсно Константин бачив сон, де йому порадили стати християнином — історикою визначити неможливо. На це питання міг би відповісти тільки сам Константин. Можливо, розповідь про сновидіння імператор лише використав для пояснення раптової зміни своїх релігійних уподобань.

М.М. Казаков приводить ще два аргументи, чому Константин не міг підтримати християнство під час походу на Рим: а) в умовах гонінь це означало би оголошення війни Галерію та Максиміну Дазі, б) майже цілком язичницьке військо не підтримало б воєначальника-християнина [11, С. 142]. Щодо першого аргументу, то навряд чи за тодішніх умов зміна релігійної політики могла призвести до війни зі співправителями. Максиміну Дазі та Галерію вистачало інших проблем. Щодо відношення війська, то воно могло бачити у лабарумі і нехристиянську символіку — "символ сонця чи знак Аполлона", як запевняє нас М.М. Казаков [11, С. 142]. Константин, очевидно, пояснив значення нової символіки тільки обраному колу осіб. Для нас важливо, що особисто Константин пов'язував новий символ саме з християнством. Це демонструє його подальша політика в релігійній сфері.

Отже, навернення Константина Великого у християнство відбулося під час походу проти Максенція на Рим, як про це говорять Євсевій Кесарійський та Лактанцій. Воно не було результатом розвитку його власного релігійного духу і відбулося раптово, одномоментно, на ґрунті марновірств, що панували в той час. Не сумнів у дійсності язичницьких богів і переконаність у величч християнського вчення змусили Константина встати під знамена Христа, а зовнішня небезпека, яку він відчув перед вирішальною битвою. В той же час свідчення християнських авторів про дива, які супроводжували навернення Константина у християнство, не відповідають дійсності. Їх поява була спричинена бажанням авторів зробити свої оповіді більш яскравими та надихаючими для християнського читача. В цілому, тема відносин Константина та християнства має багато малодосліджених аспектів, які можуть бути висвітлені в майбутніх статтях.

1. Cambridge companion to the age of Constantine / [edited by Noel Lenski]. — Cambridge : Cambridge University Press, 2006. — 469 p.
2. Coleman C.B. Constantine the Great and Christianity / C. B. Coleman. — Alcester : Read Books, 2007. — 264 p.
3. Duchesne L. Liber Pontificalis. Texte, introduction et commentaire. En 2 vols. / L. Duchesne. — Paris, 1886—1892. — Режим доступу: <http://www.thelatinlibrary.com/liberpontificalis1.html>
4. Odahl C. Constantine and the Christian Empire / C. Odahl. — N.-Y. : Routledge, 2004. — 400 p.
5. Panegyric of Constantine (VI) // In Praise of Later Roman Emperors. Panegyrici Latini / [introduction, translation and historical commentary C.E.V. Nixon and Barbara Saylor Rodgers]. — California : University of California Press, 1995. — P. 211-253.
6. Pohlsander H. The Emperor Constantine / H. Pohlsander. — N.-Y. : Routledge, 1996. — 105 p.
7. Буассье, Гастон. Падение язычества. Исследование последней религиозной борьбы на Западе в IV веке / Гастон Буассье ; [под редакцией Э.Д. Фролова]. — СПб. : Петрополис, 1998. — 400 с. (собрание сочинений в 10 т.; том 5).
8. Евсевий Памфил. Жизнь Константина / Евсевий ; [перевод СПб. Духовной Академии, пересмотрен и исправлен Серповой В. В.; примеч.: Калинин А.]. — М. : Изд. Группа Labarum, 1998. — 327 с.
9. Евсевий Памфил. Церковная история / Евсевий. — М. : Издание Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1993. — 277 с.
10. Зосима. Новая история / Зосима // Евагрий Схоластик. Церковная история / [перевод с греческого, вступительная статья, комментарии и приложения И.В. Кривушина, ответственный редактор Е.С. Кривушина].

— СПб. : Издательство Олега Абышко, 2006. — С. 577-582. 11. Казаков М.М. Христианизация Римской империи в IV веке / М. Казаков. — Смоленск : Универсум, 2002. — 464 с. 12. Лактанций. О смертях преследователей / Лактанций [пер. В. М. Тюленева]. — СПб. : Алетей, 1998. — 145 с. 13. Панегирик Августу Константину (Pap. Lat. IX) // Вестник древней истории. — 1997. — № 2. — С. 240-254. 14. Пуховець Д. Хрещення та катехуменат Константина Великого / Д. Пуховець // Часопис української історії. — 2009. — № 12. — С. 69-73. 15. Рудоквас А.Д. Очерки религиозной политики Римской империи времени императора Константина Великого / А.Д. Рудоквас. — Режим доступу: <http://www.centant.pu.ru/>

aristeas/monogr/rudokvas/rud010.htm. 16. Спасский А.А. История догматических движений в эпоху Вселенских соборов / А.А. Спасский. — Сергиев Посад, 1914. — 648 с. 17. Спасский А.А. Обращение императора Константина Великого в христианство / А.А. Спасский. — СПб. : Изд. Олега Абышко, 2007. — 288 с. 18. Тюленев В.М. Лактанций: христианский историк на перекрестке эпох / В.М. Тюленев. — СПб. : Алетей, 2000. — 320 с. 19. Хоренаци М. История Армении / М. Хоренаци ; [пер. с древнеарм. языка, прим. Г. Саркисяна; ред. С. Аревшатян]. — Ереван : Айастан, 1990. — 291 с.

Надійшла до редколегії 05.03.09

С. Чолій, асп.

МОБІЛІЗАЦІЙНА ПОЛІТИКА АВСТРО-УГОРЩИНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ЯК ОСНОВНА ПРИЧИНА "УКРАЇНСЬКОЇ ЗРАДИ" В ГАЛИЧИНІ 1914–1915 РОКАХ

Статтю присвячено розгляду процесу еволюції мобілізаційної політики Австро-Угорщини наприкінці XIX – на початку XX століття та показано безпосередні результати цієї еволюції.

The article describes the processes of evolution of the Austro-Hungarian's mobilization policy in the late XIX – early XX century. The author shows main results of such evolution.

Перша світова війна викликала неабиякі зміни в житті українського народу, розділеного на 1914 рік кордонами двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Проте крім безпосередньої участі великих мас українського населення у бойових діях в складі армій ворогуючих коаліцій та нового етапу українського державотворення, війна викликала також новий виток ескалації насильства проти українського народу.

Детальний розгляд процесу еволюції мобілізаційної політики Австро-Угорщини наприкінці XIX – на початку XX століття дає можливість чітко простежити процес, через який пройшло багато країн світу, котрі постали свого часу перед загрозою війни. Це – зростання авторитарних тенденцій, ролі та значення військової влади у відношенні до цивільної адміністрації, пріоритет забезпечення військової безпеки держави навіть за рахунок прав громадян.

Під назвою "Українська зрада" в сучасній історіографії фігурують події 1914 та першої половини 1915 років на території населених українцями провінцій Австро-Угорщини, котрі включали жорсткі заходи, спрямовані проти українського населення, ініційовані владою та силовими структурами Австро-Угорщини. Вони вилилися у масові депортації, інтернування та страти осіб, звинувачених у симпатіях до росіян і хоча й були спрямованими насамперед проти москвофілів, проте торкнулися набагато ширших груп населення. Часто ці події відбувалися без суду і слідства, за "законами військового часу".

Проблема "Української зради" широко висвітлена в історіографії, мемуарній літературі та публіцистиці. Точку зору дослідників на дане питання можна звести до кількох основних напрямків. Українофільська література з даного питання зосереджується переважно на тому, що польська національна меншина в Галичині використала центральну владу для того, щоб поширити заходи проти москвофілів на все українське населення [9; 16]. Москвофіли, в свою чергу, звинувачують австрійську владу в тиранстві проти всього "руського" населення та наголошують на єдності східнослов'янських народів [13, 15]. Їх доробок також включає матеріали свідчень очевидців, зібрані в таборах інтернованих осіб [14]. Інша група дослідників приходить до того висновку, що масове застосування терору було викликане насамперед зловживаннями військового часу, антиросійськими настроями в середовищі населення імперії та нейтральною позицією місцевої влади під час конфлікту [6; 10].

Попри детальний розгляд цього питання дослідниками різних історичних напрямків та шкіл, ними досі не було розкрито питання щодо механізму його уможливлення в Австро-Угорщині, яка на 1914 рік все ще була

конституційною державою з гарантованими на законодавчому рівні правами всіх своїх громадян.

В основу статті покладено тезу про закономірність подій "Української зради" у зв'язку із значним суворішанням мобілізаційних правил в імперії на початку XX століття та відходом від законності задля забезпечення військової безпеки імперії. Автор вперше простежує таку еволюцію на основі українських архівних матеріалів: внутрішньої документації місцевих органів влади та урядових інструкцій Австро-Угорщини. Саме процес такої еволюції, на думку автора, і спричинив до вищезгаданих подій 1914-1915 років, які також можна розглядати як один із компонентів підготовки до війни.

Загалом підготовка до мобілізації в імперії була започаткована запровадженням загальної військової повинності у 1868 році [12, с. 10-24]. Додатковим імпульсом, котрий визначив загальне спрямування майбутніх мобілізаційних заходів, став Німецько-Австро-Угорський військово-політичний союз 1879 року та передуючий цьому Сан-Стефанський мирний договір 1878 р. [7]. У майбутній війні можливими стали два фронти: проти Російської імперії та на Балканах. Не зважаючи на вступ до Троїстого союзу Італії у 1882 році, італійський напрям майбутньої війни також планувався, зважаючи на прагнення Риму об'єднати всі землі, населені італійцями [25, р. 181-182].

Військове планування Австро-Угорщини за весь період 1867-1914 років вилилося у створення кількох редакцій основних військових планів: – "Kriegsfall B", "Kriegsfall I", "Kriegsfall R" (війна проти Балканських країн, Італії та Росії відповідно), що викликало і відповідну організаційну роботу на місцях [19, с. 46-46зв; 20, с. 17-18; 21, с. 37; 26, с. 1-4].

Сам мобілізаційний план був поділений на два основні етапи реалізації: "приготування" (Vorbereitungen) та "набуття чинності" (Durchführung) [20, с. 43зв]. Крім безпосередньо військових дій – мобілізації людей, коней, фуражу тощо, він включав і цілу низку адміністративних заходів. До них можна віднести заходи із збереження банків, грошової маси, власності громадян, випускання ордерів та надання допомоги війську, забезпечення сталості обміну, системи мір і ваги. Адміністрація мала слідкувати за тим, щоб мобілізація та військові події на місцях відбувалися в руслі законності [20, с. 43]. Вона також мала стежити за пересуванням громадян на території повітів, видавати посвідчення цивільним та військовим особам, займатися обліком худоби, возів та інших матеріальних засобів, необхідних для ведення війни [20, с. 49-51].

Варто зазначити також те, що автори плану передбачали, що навіть в умовах мобілізації мали бути збереженими основні права громадян: рівність перед законом, право власності та управління, свобода вибору засобів до існування та професії, право громадян скаржитись, право відправлення релігійних культів, отримувати освіту та спілкуватись рідною мовою [21, с. 52].

Військові справи Галичини було підпорядковано імперському військовому міністерству та міністерству крайової оборони. Адміністративними справами в Галичині у повному обсязі відало Галицьке Намісництво. У його складі підготовкою до війни займалися перший відділ та президіальний департамент [8, с. 35-40].

В умовах миру підготовка до війни включала в себе розміщення на території Галичини необхідної кількості військ та їх утримання, навчання рекрутів та резервістів, роботу штабів. Також цивільна влада мала готуватися до подачі в умовах війни війську всієї необхідної допомоги та забезпечувати його необхідною кількістю товарів та послуг [21, с. 54].

Керівництво мобілізацією на місцях повністю покладалося на місцеву (повітову або гмінну) владу. Саме їхня злагоджена робота мала сприяти проведенню мобілізації у якомога стисліших часових рамках. Староства мали негайно доносити до повітів нові інструкції центральної влади щодо мобілізації та контролювати їх виконання на місцях. Всі мобілізаційні накази та листи мали зберігатися окремо та були секретними. Місцева влада несла сувору відповідальність за їх втрату [17, с. 58зв].

Староста на випадок мобілізації мав бути оповіщений в першу чергу та безпосередньо розпочати її процес впродовж першого мобілізаційного дня [18, с. 113зв]. Щодо детального переліку інших необхідних мобілізаційних заходів, то було створено "таблиці мобілізаційних днів", які чітко регламентували всю суму заходів на кожен день мобілізації, аж до місячного терміну після початку мобілізації [3, с. 338-339; 11, с. 74-91, 103-109, 129-130 та ін.].

Староста сам мав контролювати поширення мобілізаційних інструкцій і оголошень та їх видання в мирний та військовий час. В Галичині вони перевдавалися трьома мовами – німецькою, польською та українською практично щороку [5; 18, с. 41, 88, 93; 23].

Старости мали надавати пропозиції щодо удосконалення плану мобілізації [26, с. 5]. Службовці старост звільнялися від призиву до армії на 15 днів після проголошення мобілізації. Далі їх могли призвати до війська, але староста міг подовжувати їм відстрочку [18, с. 31зв].

Проте у зв'язку із постійними міжнародними кризами та загостренням міжнародної атмосфери з початку ХХ століття спостерігається поступове жорсткішання повноважень влади в умовах мобілізації. Виступалося насамперед у порушеннях прав громадян імперії та у відході від досить таки ліберальних засад, на яких мала відбуватися мобілізація, озвучених вище.

Так, ще у 1898 році повітових сержантів жандармерії було переведено до категорії урядників крайової оборони та розширено їх повноваження щодо можливостей затримання підозрілих осіб. На них також переходила практично вся виконавча робота на місцях з організації мобілізації та призову, а також щодо боротьби з ухилянням від нього [18, с. 57].

Поступово більш жорсткі заходи почали набувати конкретного вираження. Зокрема, на час дії військового або надзвичайного стану права особистої свободи, недоторканності помешкання, таємниці листування, свободи зборів та свободи слова могли бути обмежені [21, с. 52]. Починаючи з 1909/1910 року, згідно до нових постанов, надзвичайні розпорядження армії та військових міністерств, крайової оборони та місцевих військових штабів мали більш повноваження, ніж закон та могли обмежу-

вати або навіть усувати права громадян. Офіцери та чиновники могли діяти в таких умовах на власну відповідальність, не дотримуючись законів та приписів [26, с. 7]. У реальних ситуаціях військового часу це часто призводило до того, що навіть офіцери найнижчої ланки ухвалювали без суду і слідства смертні вироки [9].

Жандармерія ще до оголошення мобілізації могла збирати відомості про неблагонадійних осіб та за потреби проводити перевірку сфери їх особистих контактів і, зокрема, листування [21, с. 58]. Зважаючи на локальну специфіку, у Галичині це переважно були люди, звинувачені в москвофільстві та проросійських настроях, але до їхнього числа могли бути зараховані і інші особи, зовсім не причетні до антиурядової діяльності [9]. Такі, не зовсім законні, можливості збору інформації були використаними для організації (та фабрикації) показових антимосквофільських процесів [22].

Розпорядження на час війни могли бути локальними (провінція, староство, округ чи повіт) або загальнодержавними. В зоні військових дій військова поліція встановлювала ще суворіші розпорядження (*ostrzeisze zarządzenia*). В окремих округах може застосовуватися цензура листів, друкованих видань, телеграм, телефонних розмов. Також аналогічні заходи могли здійснюватися навіть в тих повітах, котрі були віддаленими від фронту, і де такі заходи раніше не передбачалися [21, с. 56]. Свідченням ефективності цих заходів є досить добра інформаційна відмежованість фронту від цивільного життя, на що вказує в своїх мемуарах один з офіцерів австрійської армії [2].

Обмеження торкалися також пересування цивільних осіб. Згідно до плану війни з Росією ("План Р" або "Kriegsfall R"), впродовж 48 годин після мобілізації затримувалися всі ті, хто перетинав кордони повітів без дозволу влади, злочинці та підозрювані у скоєнні злочину, тимчасово залишені на волі. З повітів мали виселятися вглиб імперії ті люди, що на думку місцевої адміністрації загрожували суспільному порядку. До їх числа відносили людей, звинувачених у 16 категоріях злочинів. Заборонялося передчасне звільнення звинувачених [21, с. 84; 26, с. 40]. Під час війни це викликало виселення та біженства до 100 або навіть 200 тис. людей з Галичини (за різними оцінками) та до створення українських таборів інтернованих в Гмнді, Талергофі, Гнаві, Терезієнштадті тощо [1, с. 21-22; 4, с. 36-38; 14; 16, с. 24; 24, с. 3-7]. Водночас такі заходи застосовувалися і щодо інших національностей, зокрема сербів (до 120 тис. осіб) [15, с. 49].

Без дозволу суду проводилися обшуки у підозрілих людей, попередньо взятих на облік жандармерією. Після початку війни обмежувалося також видання нових паспортів та дозволів [21, с. 60, 63].

Будь-які громадські товариства та організації після оголошення мобілізації заборонялося створювати без дозволу влади. Заборонялось проводити демонстрації без дозволу, а збори чи мітинги також без присутності делегатів від влади. Ці делегати мали право в будь-який момент зупинити збори. Закордонні листи та видання іноземною мовою затримувалися.

У зв'язку із оголошенням війни передбачалося вилучити у населення будь-яку зброю, в тому числі мисливську. Зброю могли залишити собі лише люди, котрі мали право користуватися нею у зв'язку із службовою потребою [19, с. 45]. За невиконання даного рішення накладався штраф розміром до 2000 крон або ув'язнення терміном до 6 місяців. Вилучалася також вся вибухівка, в тому числі у тих людей, які використовували її по службі [21, с. 63].

В умовах воєнного стану заборонялося розголошувати друком інформацію про військові операції військ Австро-Угорщини та її союзників. Вступала в дію цензу-

ра друкованих видань. Перед друком кожне періодичне видання мало бути подане цензорам за 3 години, інші видання – за 8 днів. Обов'язкові додрукові примірники подавались також до місцевої поліційної дирекції та прокуратури [26, с. 26, 43, 49].

Цензурні комісії утворювались в Бережанах, Ярославі, Коломиї, Кракові, Львові, Новім Сончу, Перемишлі, Жешуві, Самборі, Сяноку, Станіславові, Стрию, Тернополі, Тарнуві та Вадовіце.

Оголошення військового стану також значно впливало на діяльність судової системи. Після оголошення мобілізації під юрисдикцію військових судів передавались справи по звинуваченню у шпигунстві, контактах з ворогом, порушеннях при призові до війська та реквізиціях, ухиланні солдатів від виконання службового обов'язку, допомозі дезертирам. Всі справи судів присяжних передаються карним трибуналам на рік від дня мобілізації [21, с. 63].

Видані паспорти необхідно було приписувати за місцем перебування та чітко обмежувати територіальні межі їх дії. Для людей, що проживають коло зони бойових дій та кордону, які схотіли покинути своє постійне місце проживання або змушено виселялись, були встановлені маршрути руху вглиб Галичини. Для першого військового корпусу (Західна Галичина) це був маршрут Болен-Міхаловіце-Краків, десятого (Центральна Галичина) – Тарногород-Майдан Сенявський-Ярослав, одинадцятого (Східна та Південна Галичина) – Волочиск-Підволочиск-Тернопіль. Біженці та виселенці, котрі не матимуть документів від місцевих влад, зможуть отримати їх в Міхаловіце, Майдані Сенявському та Підволочиску відповідно [26, с. 1].

Подорожні з дозволу на перетин кордону, котрі прибувають з Росії, мали затримуватись цивільною владою та направлятись до Кракова, Ярослава та Тернополя (I, X та XI корпуси відповідно). Їх мали перевірити, після чого "надійних" випускали на волю, решту ж – інтернували до визначення мети в'їзду. Перетин кордону під час війни з боку Австро-Угорщини дозволявся лише людям, чиїм завданням є розвідницька діяльність на ворожій території. Він мав відбуватися таємно [21, с. 64-66]. Подорожні були змушені їхати до нейтральних держав, звідки вже потрапляли додому, як це, наприклад, сталося з Д. Дорошенком, який перебував в Австро-Угорщині у відпустці з родиною [4, с. 15-22].

З 1911 року до відділків жандармерії було прикріплено додаткові військові сили ландштурму (збройні сили третьої лінії) для забезпечення спокою на місцях. Надалі каральні акції відбувалися за безпосередньої участі цих вояків.

Таким чином, засновуючись на викладеному матеріалі, можна прослідкувати еволюцію підходів центральної влади Австро-Угорщини до цивільних громадян в умовах мобілізації. Можна чітко побачити значне їх суворішання на початку XX століття та відхід від принци-

пів законності на користь інтересів захисту держави. На думку автора, можливість реалізації подій "української зради" адміністрацією Австро-Угорщини проти українського населення в Галичині на початку війни була зумовлена саме явною недемократичністю передвоєнних приготувань, насамперед мобілізаційних.

Також варто зазначити, що аналогічні події на початковому етапі війни мали місце і в інших частинах імперії, зокрема щодо етнічних сербів на півдні монархії [15], що допомагає зрозуміти не суто антиукраїнську його спрямованість, а включити його до суми надзвичайних заходів, застосованих для успішного ведення війни.

Отже, не зважаючи на безпосередню причину цих подій, засобом до їх втілення варто назвати саме жорстку мобілізаційну політику в Австро-Угорщині на початку XX століття.

1. Андрусишин Б. Україна в роки першої світової війни. // Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнарод. наук. конф., К., 1998. 2. Бім Я. Спогади з мого перебування у Перемишлі під час Російської облоги 1914-1915 рр. – Львів: Каменяр, 2003. 3. Вооруженные силы Австро-Венгрии. Ч. I: Организация, мобилизация и состав вооруженных сил. По данным к 1 января 1912 года. – СПб.: Военная Типография, 1912. 4. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле: 1914-1920. В 4 частинах. – К., 2007. – 630 с. 5. Інструкція мобілізаційна: для громад. – Львів, 1892. 6. Карпинець І. Галичина: військова історія 1914-1921 рр. / Упор. Стеблій Ф. І., Якимович Б. З. – Львів: Панорама, 2005. 7. Киссинджер Г. Дипломатія. – М.: Ладомир, 1997. 8. Кульчицький В. С., Бойко І. Й., Мікула О. І., Настасяк І. Ю. Апарат управління Галичиною у складі Австро-Угорщини. – Львів, 2002. 9. Кулчицький Р. Заметіль. Частина I. Курилася доріженька. – Львів, 1991. 10. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918. В трьох частинах. – Львів, 1929-1930. 11. Наставление для мобилизации Австро-Венгерской армии. Приложения ко II части. – СПб.: Военная Типография, 1911. 12. Риттих А. Ф. Австро-Венгрия. Отдель II: Вооруженные силы. – СПб., 1876. 13. Рогозинский А. М. Русский народ в Карпатах. – К., 1915. 14. Талергофский альманах. Пропамятная книга австрийских жестокостей, изуверств и насилий над карпатскими русским народом во время всемирной войны 1914-1917 гг. – Львов, 1924. – вып. 1: Террор в Галичине в первый период войны 1914-1915. 15. Толпица М. Война Австро-Венгрии против собственных подданных. – Пг., 1915. 16. Цеглинский М. Г. Галицькі погроми: трагічна сторінка з життя галицьких українців в часи європейської війни 1914-1915 рр. – Клівленд: Робітник, 1917. 17. Центральний Державний Історичний Архів Львова (далі – ЦДІАЛ), ф. 146, оп 4, спр 3358. – Циркуляри та розпорядження – матеріали про проведення підготовчих робіт до мобілізації на випадок війни. Т. 2. 18. ЦДІАЛ, ф. 146, оп 4, спр 3359. – Циркуляри та розпорядження – матеріали про проведення підготовчих робіт до мобілізації на випадок війни. Т. 3. 19. ЦДІАЛ, ф. 146, оп 4, спр 3363. – Циркуляри та розпорядження – матеріали про проведення підготовчих робіт до мобілізації на випадок війни. Т. 7. 20. ЦДІАЛ, ф. 146, оп 4, спр 3364. – Циркуляри та розпорядження – матеріали про проведення підготовчих робіт до мобілізації на випадок війни. Т. 8. 21. ЦДІАЛ, ф. 146, оп 4, спр 3366. – Циркуляри та розпорядження – матеріали про проведення підготовчих робіт до мобілізації на випадок війни. Т. 10. 22. Шимов Я. Габсбургское наследие Западной Украины. // Отечественные записки. – 2007. – №1(34). 23. Anfang und der Mobilisierungs-Instruktion für das k. k. Landwehr als Landsturm Territorial-Commando. – Wien, 1896. 24. Osthaim-Dzerowycs M. Das Fluchtlinglager Gmund. // Österreichisch-Ukrainische Rundschau. – 1997. – №5. 25. Tunstall G. A. Jr. The Habsburg Command Conspiracy. The Austrian falsification of Historiography on the outbreak of World War I. // Austrian history yearbook. – 1996. – Vol. XXVII. 26. Zarzadzenia wyjątkowe w Galicyi na wypadek wojny: Wkazowki dla k. k. Starostw i Dyrekcyi Policji co do przygotowania i wprowadzenia w zycie tych zarzadzen. – Lwow, 1909.

Надійшла до редколегії 06.04.09

А. Шилова, канд. іст. наук, доц.

РОЛЬ СВІТОВОГО СПІВТОВАРИСТВА В УРЕГУЛЮВАННІ ЮГОСЛАВСЬКОЇ КРИЗИ ТА УЧАСТЬ У ЦЬОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ (90-ті РОКИ XX СТОЛІТТЯ)

Проаналізовано суперечливу роль світового співтовариства в досягненні миру на Балканах і зусилля України в зв'язку з цим.

The contradictory role of the international community and efforts of Ukraine are analyzed.

Балкани традиційно були й залишаються місцем зіткнення інтересів як країн цього регіону та його безпосереднього оточення, так і великих держав. Балканські кризи неодноразово ставали початком європейських і світових криз, а перекроювання державних кордонів на

Балканах призводило до появи нових держав або, навпаки, їх зникнення чи зведення до рівня неісторичних, докорінно змінюючи існуюче геополітичне становище.

Події 90-х років у югославській федерації, а саме її криза, розпад, подальша війна між колишніми республі-

ками, стали випробуванням не лише для нового посткомуністичного порядку, що тільки почав встановлюватися, але й для основних міжнародних організацій і структур, таких як ООН, ЄС, ОБСЄ, НАТО, деяких інших. Переконавшись у неможливості збереження СФРЮ, міжнародне співтовариство було змушене визнати утворені на її теренах незалежні держави і вдатися до застосування сили для досягнення миру в регіоні. Враховуючи, що процес утворення нових держав на Балканах ще не закінчився, а становлення й зміцнення України як самостійної європейської держави певною мірою залежить від подій, що тут відбуваються, дослідження з обраної теми може прислужитися сучасній українській зовнішній політиці та дипломатії.

Криза на Балканах піддала випробуванням всю систему міжнародних відносин. Оскільки конфлікт у Югославії мав далекосяжні наслідки, міжнародне співтовариство не могло бути байдужим до нього. По-перше, існувала певна загроза того, що військові дії могли поширитися на територію сусідніх держав. По-друге, ескалація насилля в Югославії гостро поставила питання щодо недопущення виникнення подібних криз в інших потенційних гарячих точках, насамперед – на Балканах і в Східній Європі. По-третє, розвиток подій в Югославії викликав серйозні сумніви стосовно ефективності існуючих механізмів урегулювання подібних криз. По-четверте, акти виходу з федерації окремих югославських республік супроводжувалися намаганням домогтися міжнародного визнання, хоч ці країни мали спірні території. По-п'яте, югославська криза загострила найважливіше питання будівництва держави і нації: чи повинен принцип національного самовизначення автоматично вести до державності чи національні спрямування можна задовольнити в іншій формі. І, нарешті, повсталала проблема, як примирити намагання до самовизначення все менших за розміром одиниць з принципом непорушності кордонів, освяченим Народою з безпеки і співробітництва в Європі.

Стратегічна мета світового співтовариства щодо спрямування колишніх югославських республік шляхом створення конфедерації нового типу – вільної асоціації республік з правом кожної на самостійну участь у міжнародному житті, виявилася помилковою [4, с.28]. Певну роль у створенні процентристського погляду на майбутнє Югославії відіграла та обставина, що події в цій країні (і не безпідставно) розглядалися під кутом зору багато в чому схожих процесів в іншій країні з федеративним устроєм – Радянським Союзом. Ніколи не наводячи прямих аналогій між Радянським Союзом і Югославією, Захід тим не менш постійно співставляв те, що проходило на лінії розлому Белград – Загреб – Любляна, з ситуацією, яка складалась у зв'язку з відцентровими тенденціями в СРСР.

Орієнтація ЄС на єдину Югославію при будь-якому варіанті її устрою – від федерації до конфедерації – при умові проведення демократичних реформ за західним зразком логічно випливала з загальних процесів, які відбувалися на європейському континенті, зокрема – намагання членів ЄС перейти від економічної інтеграції до політичного зближення й об'єднання, підтвердженого у відомих документах зустрічі в Маастрихті.

Однак суперечливий характер спрямувань міжнародного співробітництва і відсутність дійового механізму його впливу на конфліктуючі сторони в подібних ситуаціях тільки прискорили загострення югославської кризи. Спроба розширити традиційну концепцію колективної безпеки зіткнулася з концепцією уникнення зовнішнього втручання у внутрішні війни. Ще пам'ятними були уроки В'єтнаму, які свідчили, що зовнішня підтримка уряду, який не може вижити, є зобов'язанням на невизначений

час, а суспільна думка підтримує втручання у війни тільки у випадку мінімальних втрат.

Крах Радянського Союзу, який порушив табу на кінчину сформованих федерацій, сприяв кінцевому визначенню ЄС, потім США і ООН на користь визнання незалежності й державного суверенітету Хорватії і Словенії.

Вирішуючи питання щодо визнання нових держав, міжнародне співтовариство змушене було погодитися на принесення в жертву принципів міжнародної поведінки, зокрема – непорушності кордонів і незастосування сили. Однак не додержуючись послідовно жодного з них, воно не змогло і не могло виробити правильного підходу до примирення сторін між собою, хоча цю роль мала взяти на себе РБСЄ, як організація, яка визначала стандарти поведінки в Європі. Наслідком застосування принципу самовизначення, який одночасно був використаний Хорватією, Боснією й Герцеговиною, коли вони проголошували свою незалежність, а також сербами в цих країнах, які, в свою чергу, заявляли, що вони також мають право на незалежність в колишній Югославії, яка являла собою етнічно змішані території, – стали спірні кордони й невдоволена меншість. Адже територія – це набагато більше, ніж просто елемент нерухомого майна, вона має глибоко символічне значення для політичної влади етнічної групи, для повного визнання її моральної цінності, виступаючи немов би гарантією її культурного відтворення.

Однак будь-яка спроба покласти вину за розв'язання або граничне загострення югославського конфлікту на світове співтовариство була б несправедливою. Незважаючи на неодноразові помилки, світове співтовариство доклало чимало зусиль для його врегулювання. Югославська криза підтвердила престиж ООН і, по суті, її незамінність. Регіональні організації, такі, як ЄС, саме внаслідок їх близькості до місця конфлікту можуть виконувати лише обмежену роль в урегулюванні конфліктів, оскільки конфліктуючі сторони будуть вважати, що ними рухають політичні міркування. В той же час ООН не зуміла виступити неупередженим міжнародним арбітром для народів колишньої соціалістичної Югославії в посткомуністичний період. Захід, відстоюючи свої інтереси, нав'язав Раді Безпеки ООН, зокрема, через засоби масової інформації заздалегідь некоректний підхід до боснійської кризи. Внаслідок цього всі плани мирного врегулювання, які пропонувалися Заходом під егідою ООН і ЄС, носили щодо сербів в більшій або меншій мірі дискримінаційний, а звідси – нереалістичний характер. Сербам доводилося самим як політичним шляхом, так і зі зброєю в руках примушувати Захід і міжнародні організації наблизити свої миротворчі плани до реальних. Не зважаючи на їх недоліки, більшість із них при певних, іноді значних корективах могли б стати основою для мирного врегулювання. Однак всі вони були зірвані через екстремізм, який мав місце в діях як мусульманської, так і сербської сторони, що неодноразово призводило до порушення сторонами взятих на себе зобов'язань і, відповідно – до посилення загрози військового втручання в югославську кризу [3, с.13]. Ультиматуми в зв'язку з цим ставилися лише перед сербською стороною, позбавляючи її можливості вдаватися до будь-яких дій.

У світлі цього безперечно позитивні наслідки мало направлення для роз'єднання конфліктуючих сторін "блакитних касок", хоча головну роль тут відігравало встановлення рівноваги між протилежними силами. Війна в Югославії підтвердила, що будь-яке підтримання миру неможливе, якщо не існує миру, який потрібно підтримувати або, в крайньому разі, не досягнуто тривалого припинення вогню між ворогуючими сторонами.

Активну роль у врегулюванні югославської кризи відігравали США, які, щоб зміцнити свою керівну роль у

НАТО, були змушені взяти ініціативу в свої руки. Американська дипломатія не просто продовжила німецький курс, зберігши "презумпцію вини" Сербії і сербської сторони, а зробила його більш жорстким стосовно сербів. Наслідком втручання США стало перенесення акценту в зусиллях світового співтовариства щодо врегулювання балканської кризи на силові методи.

У кінцевому рахунку досягнення миру в колишній Югославії сталося насильницьким шляхом при безпосередньому втручання Північноатлантичного блоку і завдяки його військовим акціям, які мали значний міжнародний резонанс. Особливу роль відіграла боснійська операція НАТО, яка, крім усього, спонукала переважну більшість країн Центральної і Східної Європи заявити про своє бажання долучитися до блоку. Безперечно, недоліки такого врегулювання ще довго даватимуть знати про себе. Так, збереження цілісності Боснії і Герцеговини, яка все ще являє собою ефемерне об'єднання, продовжує потребувати постійної присутності значного контингенту військ НАТО. Тому в плані подальшого мирного врегулювання в Боснії і Герцеговині передбачено продовження мандату міжнародних миротворчих сил. По суті тут відбувається небачений з часу проголошення Ізраїлю експеримент зі створення нової держави, хоча вона нараховує 14 століть.

Однак остаточне мирне врегулювання може бути досягнутим лише через історичний компроміс на Балканах між трьома цивілізаціями – західною (латинською), слов'яно-православною (православною) й ісламською. Звідси безпека на Балканах, як складова органічна частина загальної безпеки Європи ХХІ сторіччя, має бути однаковою для всіх держав регіону, будуватися на неблоковій основі, шляхом створення умов для міцного миру, стабільності й добросусідства.

Особливе місце в зусиллях світового співтовариства щодо врегулювання югославської кризи зайняла Україна. Україна, не будучи суб'єктом, що формує геополітичний простір навколо себе, а як об'єкт великої політики і масштабних процесів, що розгорталися у новій Європі, була не вільною у визначенні власного ставлення до процесів, які відбувалися на Балканах тому, що сама переживала процес визнання і становлення. Крім того, курс на дезінтеграцію югославських республік співпав з курсом на розвал "імперського Радянського Союзу". Саме тому протягом 1991 року – в період кульмінації кризи в СФРЮ та початку її розпаду – Україна не втручалася в розвиток подій на Балканах.

Надалі важливу роль у визначенні позиції України щодо балканської кризи відігравала її конкуренція з Росією за "увагу" Заходу, перш за все США, адже "ніколи раніше в сучасній історії жодна країна не домінувала на землі настільки повно, як це роблять сьогодні Сполучені Штати" [5, с. 12], в руках яких, за словами директора Французького інституту міжнародних відносин Террі де Монбриаля, "ключі до еволюції міжнародних відносин" [5, с.12]. Події останніх років в україно-американських відносинах свідчать про виникнення "ситуаційного тематичного порозуміння і взаємодії" [1, с. 460], хоч їхній конкретний зміст і масштаби багато в чому залежали більше від Москви, ніж від Києва. У такій ситуації єдиною можливістю для України залишалося слідування в дусі "одностороннього рівняння на Захід" проторованим шляхом, який визначили провідні західні держави. Це зводилося до підтримки нею мирних ініціатив груп держав або окремих країн і відмови від висування власних пропозицій, а також визнання слідом за Заходом незалежних держав, що виникали на території Югославії: не тільки гомогенної Словенії, але й багатонаціональних Хорватії, у якій точилася збройна боротьба, і навіть Боснії та Герцеговини, причому на порушення договору про кантональний устрій, укладеного

під егідою Європейського Співтовариства між трьома народами цієї республіки.

Пояснювалося це, по-перше, відсутністю на той час чітко визначених глобальних пріоритетів економічного та політичного характеру, що безпосередньо впливали з невизначеності стратегічних напрямів соціально-економічних перетворень на національному рівні, а, по-друге, відсутністю в Україні відповідної економічної бази та організаційної інфраструктури для реалізації своїх інтересів на міжнародній арені.

Виступаючи за якнайшвидше врегулювання югославського конфлікту, Україна всіляко підтримувала миротворчу діяльність ООН, ОБСЄ, ЄС, посередницькі зусилля членів міжнародної Контактної групи. Вона виступала за вирішення всіх існуючих суперечностей між етнічними спільнотами в Югославії лише мирними політичними засобами і дотримання всіма конфліктуючими сторонами резолюцій Ради Безпеки ООН щодо врегулювання югославського конфлікту.

При цьому позиція України стосовно врегулювання югославської кризи, як неодноразово заявляло її МЗС, ґрунтувалася на принципах поваги до суверенітету, територіальної цілісності, недоторканності кордонів і державної незалежності всіх колишніх суб'єктів СФРЮ, невтручання у внутрішні справи нових незалежних держав, дотримання прав усіх національних меншин і етнічних груп згідно з нормами міжнародного права, а також невизнання територіальних надбань, отриманих за допомогою сили [2, с. 4].

Україна вважала за необхідне припинення бойових дій всіма конфліктуючими сторонами у колишній СФРЮ, невтручання суб'єктів колишньої Югославії у внутрішні справи одне одного, виведення підрозділів Югославської Народної Армії та Хорватської Армії з Боснії та Герцеговини, включаючи розпуск та роззброєння всіх підрозділів, встановлення ефективного міжнародного контролю за невикористанням важкої зброї, припинення практики примусового переселення населення та "етнічних чисток", створення умов для ефективного надання гуманітарної допомоги [2, с. 5]. Україна стояла на тому, що використання сили не може автоматично привести до поновлення миру в колишній Югославії.

Виходячи з примату міжнародного права в міжнародних відносинах, Україна, за заявою її МЗС, розглядала введення режиму санкцій ООН проти СРЮ як невід'ємну складову частину міжнародних зусиль по мирному врегулюванню кризи в колишній Югославії. У відповідь на резолюції Ради Безпеки ООН 757 (1992), 787 (1992), 820 (1993) Кабінет Міністрів України прийняв постанови № 342 (1992), 710 (1992), 356 (1993), якими зобов'язав міністерства та відомства України, Раду Міністрів Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, підприємства, об'єднання, організації та установи, що здійснюють водні та повітряні сполучення, інженерно-технічне обслуговування суден і літальних апаратів, включаючи послуги щодо страхування, а також спортивні, науково-технічні та культурні зв'язки з Союзною Республікою Югославією, забезпечити виконання положень цих резолюцій.

Розуміючи, що міжнародний авторитет можна здобути лише тоді, коли твердо відстоюєш законні історичні й геополітичні інтереси, Україна, вміло використовуючи свої можливості, чимало зробила для забезпечення безпеки українського контингенту, захисту прав людини, в тому числі етнічних українців на території колишньої СФРЮ, для якнайшвидшого відновлення перспективних економічних зв'язків з суб'єктами колишньої Югославії, що стало помітним внеском в досягнення миру й безпеки в регіоні.

1. Дергачов О. Геополітичні суперечності та національна безпека // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної

доби. К., 1997. 2. Поточний архів МЗС України. Управління Європи та Америки // Позиція України щодо врегулювання югославської кризи. – 1992. 3. Шилова А. В. Роль світового співтовариства в урегулюванні югославської кризи та участь в цьому процесі України (90-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. канд. істор. наук / НАН України, Інститут історії. – К.,

1998. 4. Declaration on the occasion of the opening of conference in Yugoslavia. 7 September 1991/Rev. of inter. affairs.- Belgrade, 1991. –№ 995-997. 5. The Washington Post. -1997. – November 4.

Надійшла до редколегії 03.04.09

К. Шіцина, асп.

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СУЛЛИ ПІД ЧАС МІТРИДАТОВИХ ВІЙН

Проаналізовано нормативні акти Л. К. Сулли періоду Мітрідатових війн. Вперше в сучасній українській історіографії переклад оропських актів з латини на українську мову зроблено автором статті.

The L. C. Sulla's normative acts of the Mithridatic wars period are analyzed in the article. For the first time in modern Ukrainian historiography the translation of the Oropian acts from Latin into the Ukrainian language has been done by the author of this article.

Політична діяльність Луція Корнелія Сулли на сьогоднішній день є однією з найважливіших проблем у історії Риму доби Пізньої республіки. Хоча біографія диктатора та його внесок в світову історію вже тривалий час є предметом дослідження, ступінь наукової розробки багатьох важливих аспектів залишається невисоким.

Перше дослідження біографії Луція Корнелія Сулли відноситься до XVIII ст. та пов'язане з ім'ям Ш. Монтеск'є [7, с. 47–156]. Початок наукової дискусії навколо постаті диктатора поклав Т. Моммзен. Ним було створено стійке уявлення про консервативний характер діяльності Корнелія Сулли [6, с. 246, 270–271].

В другій половині XX ст. вийшли статті, присвячені окремим аспектам біографії диктатора. Зокрема, в статті Дж. Балсдона проаналізовано значення релігійної політики Сулли [15, с. 2–6]. Політику диктатора щодо стану вершників дослідив П. Брант [16, с. 17–22]. Б.П. Селецький охарактеризував фінансове становище Республіки того періоду [10, с. 148–149]. У вітчизняній історіографії за роки незалежності проблема діяльності Сулли під час Мітрідатових війн належним чином досліджена не була.

Водночас, наявні офіційні документи того періоду, на підставі аналізу яких можна зробити висновки щодо характеру політичної діяльності Сулли у зазначений період. Окрім свідчень античних авторів, зберігся текст листа Сулли до громадян Коса, постанови римського сенату про Стратонікею, а також нормативні акти першої половини I ст. до н. е., що відтворюють процес передачі земель у полісі Ороп у власність культу бога Амфіарая, зібрані під назвою "Постанова сенату про землі Амфіарая Оропського" (Senatus consultum de Amphiarai Oropii Agris). Тексти останніх містяться на мармуровій таблиці, яку було знайдено 1884 р. безпосередньо у місті Ороп, у Греції. Наприкінці XIX ст. оропські постанови були проаналізовані німецьким дослідником Ф. Дюррбахом в контексті історії Оропу [17, с. 70, 120, 134–135]. Але на сьогоднішній день вітчизняними фахівцями ще не було ні здійснено переклад оропських актів на українську або російську мови, ні визначено їх значення для зовнішньої політики Риму у першій половині I ст. до н. е. Комплекс всіх цих обставин обґрунтовує актуальність теми нашого дослідження, метою якого є реконструкція подій на підставі аналізу джерел.

Методологічною основою дослідження є комплексний підхід до джерел, що проявляється у поєднанні аналізу нарративних та епіграфічних даних. Також при підготовці даної роботи застосовано хронологічний метод, що передбачає вивчення послідовного в часі розвитку подій і використовується при дослідженні оропських нормативних актів.

Кар'єра Луція Корнелія Сулли не була легкою і довгою, до свого успіху у Югуртинській війні, він був постаттю достатньо непомітною у політичних колах Риму. На думку О. Б. Єгорова, майбутній диктатор не користувався довірою та симпатією виборців, а всі його

успіхи були пов'язані з особливими, переважно, військовими ситуаціями [3, с. 97]. Саме тому шлях Сулли до влади пролягав через переможні кампанії у Союзницькій, Мітрідатовій та громадянській війнах.

Під час кампаній проти боспорського царя Мітрідата VI Евпатора Луцій Корнелій Сулла, незважаючи на військові дії, знаходив час для втручання у внутрішні справи малоазійських міст та грецьких полісів, а також сприяв поширенню серед їх громадян проримських настроїв. Звичайно, підкорення Римом Малої Азії та грецьких територій відбулося ще в попередні століття. Проте під час війни з Мітрідатом, внаслідок внутрішнього кризового становища самої Республіки та потужної агітації боспорського володаря [1, Mithr., XXVII, с. 316], у провінціях посилюється антиримський рух. Тому поряд із військовими перемогами, проримська пропаганда мала відігравати вирішальне значення. Розглянемо приклади такої політики Сулли на підставі аналізу джерельних даних.

Відомо, що в цей період Сулла займався справами малоазійського союзу технітів Іонії та Геллеспонту. Професійною особливістю цих акторів була організація урочистостей на високому рівні, тому до їх послуг зверталися всі ті держави, в яких проходили еллінські свята [2, с. 87]. Збереглося підтвердження привілеїв цього союзу, згадане Суллою в листі до громадян Коса: вони оголошувалися вільними від літургій, військового податку (ei/sfora), та постою військ [19, п. 13]. Показово, що у Римі, в якому соціальний статус акторів був досить низьким, водночас приділялася велика увага до союзів грецьких та малоазійських технітів [11, с. 254].

Сулла відкрито проявляв до технітів Іонії та Геллеспонту дружнє ставлення. Посла союзу Александра він назвав своїм другом, "прекрасним мужем і благородним" [19, п. 13. l. 4]. У вищезгаданому листі Сулла підкреслює свою повагу до священного характеру союзу: "римський сенат та архонти, та антархонти надали привілеї союзу на знак поваги вшануванню Аполлона і Муз та вашої поліції" [19, п. 13. l. 20]. Застосування римським диктатором в листі саме терміну *politeia* а щодо союзу технітів, на думку Е. Д. Фролова, являється визнанням за союзом певної самостійності [11, с. 255].

Загалом, за результатами дослідження Е. Д. Фролова, членам союзів технітів гарантувалася свобода пересування на будь-яких територіях як у мирний, так і у військовий час, а також надавалося звільнення від військової служби [11, с. 254]. Підтвердження прав цих акторів забезпечувало полісам проведення свят у встановлені терміни й з усіма відповідними іграми (агонами). Саме тому, на думку Е. Д. Фролова, як поліси, так і володарі держав в більшості випадків віддавали перевагу визнанню за технітами їх привілеїв [11, с. 254]. В свою чергу й для акторів, які часто були змушені переїжджати під час війн, дружнє ставлення полісів було життєво необхідне.

Проте тут привертає увагу ще один аспект. Так, Л. М. Глускіна зазначала, що "подорожуючи по всьому грецькому світу, беручи активну участь в панеллінських святах... техніти могли бути поширювачами не тільки культових традицій, релігійних ідей, але й певних політичних тенденцій" [2, с. 94]. Отже, можливо зробити висновок, що проявляючи свою прихильність до технітів Іонії та Геллеспонту, Сулла, відомий своїм еллінофільством [4, с. 24–25], не тільки вшановував загальноприйняті традиції, а й тим самим сприяв поширенню акторами сприятливих для нього чуток про римську благодійність серед полісів Малої Азії.

У 86 р. до н. е. Сулла видав особистий декрет, який стосувався беотійського полісу Ороп, відомого, окрім іншого, завдяки розташуванню там оракула бога Амфіарая. Наводимо власний переклад декрету з латини: "Луцій Корнелій Сулла за волею ради бажає сповістити рішення: у виконання обітниці храму Амфіарая дарую тут міло землі, щоб ця вся земля була б священна; також богу Амфіарая посвятити місто, землі, та порт, які є під захистом Оропу, всі прибутки від ігор та жертвоприношень, які оропці богу Амфіарая приносять також які віднині заради перемог римського народу будуть здійснюватися, крім земель Гермодора Олімпійського, жреця Амфіарая, який постійно в дружбі [з] римським народом залишався" ["L. Cornelius Sulla de consilii sententia sententiam videtur dixisse: voti reddendi causa aedi Amphiarai agrum tribuo undeque pedom mille, ut hic quoque ager sacer sit; item deo Amphiarao consecrasse urbis et agri et portuum Oropiorum redditus omnes in ludos et sacrificia, quae Oropii deo Amphiarao faciunt, extra agros Hermodori Olympichi f. sacerdotis Amphiarai, qui perpetuo in amicitia populi Romani mansit"; 20, с. 260–266, п. 36].

Отже, Сулла втрутився у внутрішні відносини Оропу, вирішивши на свій розсуд земельні та фінансові питання полісу. Звичайно, маючи широкі повноваження на території Еллади, підкріплені до того ж і військовими перемогами, Сулла, як римський проконсул, діяв цілком правомірно стосовно оропських земель. Але навіть поверхневий розгляд попередньої історії полісу виявляє ряд політичних конфліктів, пов'язаних з боротьбою за нього між двома сусідами – Афінами та Беотією, в які постійно втручався римський сенат [12, с. 107, 112].

Так, у 338 р. до н. е. після битви при Херонеї між військами Філіпа II Македонського та союзними військами Афін і Фів було заключено Демадів мир. За цим договором, переможені Афіни одержували місто Ороп з святилищем Амфіарая, що до цього входило до складу Беотії. Проте, влада Афін тривала недовго і вже у 322 р. до н. е. за мирним договором з Антипартом Ороп повертався Беотії [12, с. 108–109].

У наступний період дружні відносини Афін з Римом швидко перейшли в залежність полісу від сенату Республіки, що чітко проявилось в Оропській справі 155 р. до н. е. Прикордонний Ороп давно терпів від афінян значні утиски і, врешті-решт, був ними пограбований. Оропці поскаржилися про це римлянам, які доручили полісу Сікіон, як посереднику, розібрати справу. Визнавши афінян винними, сікіонці присудили їх до сплати штрафу в 500 талантів. Але Афіни відправили до Риму посольство в якому були присутні відомі філософи Карнеад, Крітолай та Діоген. Вони швидко викликали до себе пошану і домоглися зменшення штрафу [5, с. 125].

Отже, Ороп цілком міг бути досить важливою стратегічною одиницею у політичній грі Риму. Окрім розігрування загальновідомого принципу *divide et impera*, досить важливе значення для Сулли могла мати популярність полісу, як осередку релігійного паломництва, а отже, й наявність відповідної скарбниці культу. В разі залучення заможної верхівки жрецтва Амфіарая на римський бік,

Сулла отримував необхідну релігійну, моральну і, звичайно, фінансову підтримку, вкрай необхідну для успішного ведення бойових дій проти Мітрідата. За результатами дослідження Б. П. Селецького, в кінці Союзницької війни римська державна казна була взагалі порожньою і поповнити її могла тільки велика військова здобич [10, с. 148]. Про необхідність додаткових коштів та про вилучення їх сулланськими загонами у ряді грецьких полісів згадує Плутарх [8, Sull., XII, с. 50].

У 80 р. до н. е. Луцій Корнелій Сулла, впорядкувавши основні внутрішні проблеми Риму, повернувся до оропської справи та ініціював постанову сенату, що підтверджувала силу його особистого декрету 86 р.: "У цій справі постановою сенату Луція Сулли Епафродіта, Квінта Метелла Пія, консула, щоб розглянути наказ, який сенат постановив та в якому сказано: кожний визнає, що богу Амфіарая та храму його Луцій Корнелій Сулла за рішенням наради віддав у володіння [землі – К. Ш.], також сенат ті призначення вирішив дозволити (переклад з латини наш – К. Ш.)" ["De ea re senatus consultum L. Sulla Epaphrodito, Q. Metello Pio cos. factum videtur esse, quod senatus decrevit et in haec verba: quaeque deo Amphiarao et aedi eius L. Cornelius Sulla de consilii sententia attribuit concessit, eadem senatus ei danda concedenda esse existimavit"; 20, с. 260–266, п. 36].

Необхідно відмітити різницю між законами 86 р. та 80 р. По-перше, у більш пізньому документі (80 р.) підкреслено зазначається когномен Сулли – Епафродіт (Epaphrodito, e)paфroditoj), що цілком відповідає традиційній ідеологічній пропаганді Сулли і ще раз засвідчує автентичність епіграфічного джерела. Характерно, що когномен e)paфroditoj вживається в джерелах по відношенню до Сулли переважним чином лише за життя диктатора. За результатами досліджень Дж. Болсдона, це ім'я не було перекладом другого когномену Сулли Felix, а являлося самостійним титулом, призначеним для грецького Сходу і мав нагадувати про походження римлян від Енея та Афродіти. Застосування Суллою окремого еллінського імені мало підкреслювати зв'язок римського та грецького світів [17, с. 9–10].

По-друге, закон 86 р. вийшов у формі вже не особистого декрету, а постанови сенату, що надавало йому більш вагомому значення. Також слід звернути увагу на той момент, що в оропському декреті 86 р. Сулла видає закон від свого власного імені, тоді як у постанові сенату 80 р. поряд з ним згадується Квінт Метелл Пій. Варто нагадати, що останній був не тільки відданим воєначальником та давнім другом диктатора, але належав до старовинного роду з бездоганною репутацією. Як відомо, Метелли, хоча і були плебеями, увійшли до складу сенату ще у III ст. і між 123 та 109 рр. шістьма представниками роду Метеллів були обрані консулами та цензорами [14, с. 48, 52]. Отже, залучаючи Квінта Метелла до законопроекту, Сулла тим самим підкреслював підтримку своєї влади римським нобілітетом.

Можна зробити висновок, що намічений Корнелієм Суллою щодо Оропу план спрацював: окрім римської протекції, жрецтво отримало у власність свого культу нові землі, римське військо – додаткові кошти та дружнє ставлення місцевих жителів, а сам диктатор – підтримку заможних оропських жреців та, врешті-решт, славу переможця.

Проте, окрім зазначених, мав місце ще один важливий для Оропу наслідок сулланських постанов. Мешканці полісу були звільнені від утисків римських публіканів. У трактаті Цицерона "Про природу богів" є згадка про цензорський закон, відповідно до якого, землі в Беотії, присвячені богам, були оголошені такими, які не підлягають оподаткуванню [13, De deor. nat., III. 48, с. 173]. Серед оропських актів зберігся текст вищезгаданого закону: "...богів безсмертних храми священні віддали [з метою] утримання для користування, за винят-

ком тих, які за рішенням наради імператор Луцій Корнелій Сулла богів безсмертних священні храми з метою утримання для користування віддавав, це той же сенат ратифікував... (переклад з латини наш – К. Ш.) ["...deorum immortalium aediumque sacrarum tuendarum [causa] fruendum dederunt reliquerunt, extraque ea quae L. Cornelius Sulla imperator de consilii sententia deorum immortalium aediumque sacrarum tuendarum causa fruenda dedit, quod idem senatus confirmavit..."; 20, с. 260–266, п. 36]. Ці розпорядження в першу чергу мали вплив на позиції місцевих публіканів, значно обмежуючи їх дії в цьому регіоні [16, с. 23–25; 17, с. 70–71]. Пізніше, у 73 р. до н. е., було видано постанову сенату, що підтверджувала попередні декрети: "...постановлено, що кожний з оропіїв землю буде наділений, щоб піклуватися за законом про надання в оренду, і не бачити публіканів, які тим користуються, отже, щоб їм на користь держави і вірністю себе проявити" (переклад з латини наш – К. Ш.) ["...Oropiorum quoque agrum exseptum esse videri ex lege locationis, non videri publicanos iis frui, ita, ut eis e re publica fideque sua visum esset, censuere"; 20, с. 260–266, п. 36]. Отже, оропські нормативні акти на практиці мали позитивне значення для полісу і не були скасовані опозиційною стороною навіть після смерті Сулли.

Приклад за беотійським Оропом не є унікальним. Схожа ситуація виникає і в малоазійській області Карії, в полісі Стратонікея, що колись належав до родоських володінь на континенті. За постановою сенату, також ініційованою Суллою, за Стратонікеєю визнавалося право на володіння оточуючими поселеннями, гаванями та прибутками від підкорених полісів. Всі залежні від Старонікеї поселення були зобов'язані платити їй данину [9, с. 19; 18, п. 441].

Звичайно, поряд із політикою загравання з полісами, Сулла неодноразово проявляв і відкриту ворожість до тих із них, які не корилися його волі. Завдяки працям Аппіана та Плутарха, зараз є загальновідомими обставини тривалої облоги сулланськими військами Афін – спалення священних садів Академії та Лікею [1, Mithr., XXX–XXXVIII, с. 318–322; 8, Sull., XII, с. 49–51], жорстоке взяття полісу та спалення більшої частини Пірею [1, Mithr., XL, с. 323–324; 8, Sull., XIV, с. 53], про вилучення із святилищ Епідавр та Олімпії коштовностей для фінансування військових операцій [8, Sull., XII, с. 50].

Негативне ставлення Сулли до Фів, спричинене союзом цього полісу на початку війни із полководцем супротивника Археласом [1, Mithr., XXX, с. 318], врешті-решт призвело до втрати Фівами половини своєї землі та спустошення казни [8, Sull., XIX, с. 58–59]. Проте, разом із цим, саме завдяки наказам Сулли у полісі було споруджено театр та відсвятковано чергову перемогу у війні з Мітрідатом. Свято супроводжувалося проведенням ігор та змагань [8, Sull., XIX, с. 59], що могло в деякій мірі виправити фінансове становище полісу.

Таким чином, аналіз комплексу нарративних та епіграфічних джерел дозволяє зробити висновки, що окрім застосування каральних заходів та розправ над непокірними, мало місце активне втручання Луція Корнелія Сулли у внутрішню ситуацію грецьких та малоазійських полісів, а також проведення ним в цих регіонах продуманої політики зміцнення домінування римського авторитету під час військових кампаній проти Мітрідата VI Евпатора.

1. Аппиан Александрийский. Римская история / Пер. с греч. – М.: ООО Издательство АСТ, "Ладомир", 2002. 2. Глускина Л. М. Асилия эллинистических полисов и Дельфы // ВДИ. 1977. №1. С. 82–94. 3. Егоров А. Б. Сулла и Цезарь, две диктатуры (пит сравнительного анализа) // Запад-Россия-Кавказ: межузовский научно-теоретический альманах. Вып. 2. 2003. – С. 94–108. 4. Инар Ф. Сулла. Серия "След в истории". – Ростов-на-Дону: "Феникс", 1997. 5. Латышев В. В. Очерк греческих древностей. 3-е изд. – СПб., 1897–99. 6. Моммзен Т. История Рима. Т. 2. – СПб., 1994. 7. Монтегье Ш. Рассуждение о причинах величия и упадка римлян // Избранные произведения. М., 1955. 8. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. В двух томах. Пер. с греч. негр. Т. 2. – М., Правда, 1990. 9. Свенцицкая И. С. Некоторые черты экономического развития Западной Малой Азии в системе Римской империи // ВДИ. 1956. №2. – С. 18–27. 10. Селецкий Б. П. Финансовая опулляр оптиматов и опулляр в конце 90–80-х годов I в. до н. э. // ВДИ. 1983. №1. – С. 148–163. 11. Фролов Э. Д., Никитюк Е. В., Петров А. В., Шарнина А. Б. Альтернативные социальные сообщества в античном мире. – СПб., Издательство Санкт-Петербургского университета, 2002. 12. Холод М. М. Демадов мир: к истории афинско-македонских отношений в IV в. до н. э. // Жебелевские чтения-4. – СПб., 2001. – С. 99–114. 13. Цицерон. Философские трактаты / Перевод с латинского и комментарии М. И. Рижского. – М.: Наука, 1985. 14. Чеканова Н. В. Римская диктатура последнего века Республики. – СПб., 2005. 15. Balsdon J.P.V.D. Sulla Felix // JRS. Vol. XLI. 1951. – P.1–10. 16. Brunt P.A. Sulla and the asian publicans // Latomus. T. XV. 1956. Fasc.1. – P.17–25. 17. Dürbach F. Oropus (Extinct city). Repr. Of the 1890 ed. – Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 1972. 18. Orientes Graecae Inscriptiones Selectae. Hrsg. V. G., Dittenherger, 1903–1905. 19. Pickard-Cambridge A. The Dramatic Festivals of Athens. – Oxford, 1969. 20. Riccobono S. Fontes iuris Romani antejustiniani. P. I. Leges. – Firenze, S. a. G. Barbera, 1941.

Надійшла до редколегії 09.03.09

В. Щербатюк, канд. іст. наук,

ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано стан вивчення Вільного козацтва. На основі наукових досліджень, місцевих матеріалів висвітлено участь вільних козаків у повстанському рухові в Україні 1917–1923 рр.

The extent of study of the Free Cossacks' issue has been analysed. The participation of free Cossacks in the Ukrainian insurrectionary movement of 1917–1923 has been shown on the basis of the scientific researches, local materials.

2 березня 1917 р. в Російській імперії було повалено самодержавство і створено Тимчасовий уряд. Останній, як твердить сучасний історик В.Ф. Шевченко виник самочинно, адже, того дня на приватному зібранні 13 із 441 депутата Державної Думи надали самі собі всю повноту влади. Напередодні, 25 лютого 1917 р. діяльність Думи була зупинена царським указом і більше вона не збиралася. Та навіть у повному складі Дума, як запевняє дослідник, була дорадчою структурою, не мала права формувати і затверджувати уряд. Ніякого ж представницького форуму, який би надавав легітимність самозваному Тимчасовому уряду не було скликано[1].

Така новопостала урядова імперська структура впродовж всього часу свого існування намагалася

втримати єдність імперії. Проте, революційні події набували подальшого розвитку[2].

Звістка про лютневу революцію в Росії і падіння царського режиму досягла України в березні 1917 р. Від Тимчасового уряду в Києві утворився Виконавчий комітет. Одночасно радикально настроєні ліві сили утворили Київську Раду робітничих і солдатських депутатів, яка поставила за мету поширити свій вплив на всю територію України, створивши на місцях свої структурно-організаційні органи.

У березні 1917 р. помірковані ліберали з Товариства українських прогресистів під керівництвом Євгена Чикаленка, Сергія Єфремова та Дмитра Дорошенка разом із соціал-демократами на чолі з Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою заснували Українську

Центральну Раду (УЦР), яка незабаром, у середині червня, утворила уряд України – Генеральний Секретаріат під керівництвом В. Винниченка[3,393].

З таким розвитком подій в населення України утверджувалась думка, що царські порядки вже не повернуться. Розуміли це й на місцях. Принагідно зауважимо, що цьому сприяли й дії Тимчасового уряду. Так, з Києва повідомляли Звенигородського повітового комісара: "В целях укрепления авторитета власти Временного правительства на местах, было бы желательно, чтобы распоряжения о запрещении и других ограничениях гражданских прав населения основывались не на непроверенных слухах и предложениях, а на основательных исследованиях..."[4, арк. 14].

Однак, імперська державна машина вже не могла втримати розвиток багатьох суспільно-політичних процесів, значна частина яких була наслідком невірності прийнятого для різних верств суспільства модернізації сільського господарства. Історики далі все більше визнають аграрний характер революції. Одним з перших був відомий в 1920–1930 рр. аграрний діяч, репресований за політичними мотивами В. Качинський. На його переконання українському селу мав би бути представлений природний шлях розвитку, без експериментів[5]. До спроб осмислити аграрний характер революції вдалися М. Байєр[6], Д. Лебедь[7], О. Мицюк[8], І. Витанович[9], І. Хміль[10] та ін. Оскільки в складі населення України переважну більшість мало селянство, то в роки Української революції аграрний характер проявився найвиразніше[11,527].

Протягом весни–літа 1917 р. відбувалась подальша організація селянства. Цей процес проходив під впливом національного і соціального моментів революції та їх поєднання. В Україні з'явилися чисельні ради селянських депутатів, кооперативні осередки, створювалися селянські спілки, відкривалися "Просвіти". Серед тогочасних громадських організацій і товариств селян України особливий інтерес викликає Вільне козацтво – військові органи народної міліції.

Відстоюючи демократичні козацькі традиції, Вільне козацтво в цілому стояло на державницьких позиціях. Пов'язане із селянським середовищем, вільнокозацький рух мав велику народну підтримку, адже козацький ідеал став надбання широким народним мас і відігравав вагомую роль в соціальній активності українського селянства та інших верств суспільства, в зростанні національної свідомості. Це дало українському селянству могутній поштовх на реалізацію своїх прагнень. Тому дослідження Вільного козацтва є надзвичайно актуальним, адже об'єктивне розуміння його впливу і органічного сплетення з широкими селянськими масами сприяє більш точним уявленням національно-визвольної боротьби українського народу в 1917–1921 рр. Значну роль в цьому процесі відіграє усвідомлення причин та історії започаткування Вільного козацтва.

Визнано, що до початку 90-х років ХХ ст. проблема Вільного козацтва розроблялася лише істориками української діаспори[12,2], проте вже з середини 1990-х років в Україні значно зростає кількість досліджень з даної проблематики[13,8].

Слід відзначити, що в історіографії української діаспори з даної проблеми виникають різні школи та ідеологічні течії. Це шкодило об'єктивізму праць. Однак вони становили вагомий джерело знань з історії Вільного козацтва[14], оскільки радянські історики в умовах тоталітарного режиму не могли приділяти уваги безпосередньо цій проблемі. Так, з перших досліджень даного питання найбільш об'єктивним виділяється праця А. Жука, де автор вільнокозацький рух розглянув поетапно, звернувши увагу на заходи П. Скоропадського щодо підтримки Вільного козацтва та соціальні основи козац-

тва[15]. В ряді праць В. Винниченка[16], М. Шаповала[17], П. Христюка[18], З. Стефаніва[19], М. Шкільника[20] та ін. Вільне козацтво згадується в контексті подій 1917–1921 рр. Дещо більше Вільному козацтву приділили увагу І. Мазепа[21] та в окремих працях Д. Дорошенко[22]. Докладніше – О. Даценко у праці "Історія Звенигородського коша Вільного козацтва", написаної на основі рукописів майбутнього генерал-хорунжого армії УНР Ю. Тютюнника. Проте автор здебільше зупинився на повстанні селян проти австро-німецьких військ у Звенигородському повіті та участі в ньому вільних козаків[23].

Радянські історики в своїх працях Вільне козацтво лише згадують, і то в контексті висвітлення селянського повстанського руху 1917–1918 рр., вивчення якого розпочалося паралельно з дослідженням усього аграрного руху[24]. Однак, висновки дослідження селянського руху історики здебільше підганяли до партійних догм, що призвело до фальсифікацій[25]. Події, за звичай, висвітлювалися однобоко з ідеологічних позицій. Сюди відносимо праці В. Тичини[26], М. Супруненка[27], П. Балковского[28] та ін. Нерідко свої думки дослідники змінювали на угоду пануючій ідеології. Так, М. Рубач у 1920-х рр. відзначав стихійність селянського руху, яким в багатьох місцях України керували заможні селяни, а вже в 1957 р. запевнив про організованість руху і його керівництво з боку сільських комітетів[29,157–158]. Об'єктивізму праць перешкоджали атрибути в публікаціях радянських істориків, присутність яких в дослідженнях мали бути обов'язковими: "братська допомога трудящим України з боку робітників і селян радянської Росії"[30]; підтримка українським селянством більшовиків та схвалення їхньої аграрної програми[31]; повсюдний характер селянської боротьби за встановлення радянської влади[32]; керівна роль комуністичної партії в організації селянської боротьби[33] та ін. Такі обставини при дослідженні селянсько-повстанського руху 1917–1921 рр. та й в історичній науці в цілому, створювали ілюзію об'єктивності, а подача матеріалів набула наукоподібної форми. Тому, цілком зрозуміло, що в радянську добу не могло бути й мови про дослідження Вільного козацтва.

Після проголошення 1991 р. незалежності України перед істориками відкрились нові можливості. В перших працях Вільне козацтво постає в контексті висвітлення Української революції, деяких її аспектів та окремих персоналій. Автори досліджень – В. Солдатенко[34], Р. Пиріг і Ф. Проданюк[35], Курас І., Турченко Ф., Герасценко Г.[36] Друкуються праці В. Верстюка, в яких автор, досліджуючи історію українського селянства, Української Центральної Ради, звернувши увагу й на вільнокозацький рух[37]. Наприкінці 1990-х з'являються дисертації і ряд досліджень П.П. Захарченка, де автор в контексті дослідження селянського повстанського руху 1918 р. акцентував увагу на участі й ролі в ньому Вільного козацтва[38]. Дослідниця Н. Земзюліна при висвітленні в своїй дисертації історіографії дослідження селянського питання в Україні 1917–1918 рр., наголосила на значній ролі представників вільнокозацьких загонів в організації повстанства. На підтвердження думки наводить ряд досліджень[39]. У 2000 р. вийшла з друку колективна монографія П. Захарченка, Н. Земзюліної і О. Нестерова "У поході за волею". У розділі "Бойові дії повстанців" дослідження йдеться й про участь загонів Вільного козацтва в боротьбі проти загарбників[40].

Певна увага даній проблематиці в контексті історії селянсько-повстанського руху приділена у дисертаційному дослідженні О. Нестерова "Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.)". Автор, досліджуючи формування соціально-політичної ідеології повстанства, підкреслив тісний її зв'язок із козацькими традиціями, дав пояснення чому керівників повстанських загонів називали

батьками-отаманами, отаманами чи сотниками, розкрив причини, що призвели до неможливості консолідації повстанських сил навколо єдиного центру та ін.[41]

Цікавими, як на наш погляд, є дисертаційні дослідження В. Лободаєва "Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.)"[42] та В. Бондаренка "Вільнокозацький рух на півдні України (1917–1918 рр.)"[43].

Зокрема, в дисертації В. Лободаєва йдеться про передумови зародження осередків Вільного козацтва, їх ідейно-організаційне підґрунтя, визначаються соціально-економічні та суспільно-політичні чинники, що впливали на вільнокозацький рух, та внутрішні суперечності його розвитку. В дослідженні розкрито значення військової та агітаційно-пропагандистської діяльності Вільного козацтва у період війни Радянської Росії проти УНР, а також у розгортанні повстансько-партизанського руху часів Української Держави П.Скоропадського[12,14]. В. Бондаренко дослідив процес організації та розвитку вільнокозацького руху на Півдні України у 1917–1918 рр. як складової частини загальноукраїнського козацького руху. Розглянув передумови, причини, характер та особливості виникнення організації Вільного козацтва в південних губерніях, охарактеризовано соціальний і національний склад населення регіону. Висвітлено політичні погляди керівників різних партій щодо питання відродження козацтва у 1917–1918 рр. Розглянуто наслідки політичного впливу органів влади та самоврядування на діяльність Вільного козацтва. Показано участь вільнокозацьких формувань Півдня у війні УНР з радянською Росією. Розкрито причини участі козаків і старшин у антигетьманських повстаннях. Досліджено політику П. Скоропадського щодо відродження станового козацтва у 1918 р. та особливості її реалізації у Катеринославській та Херсонській губерніях[13,17–18]. Однак, обидва дисертаційні дослідження обмежуються хронологічними рамками 1917–1918 рр., а діяльність окремих вільнокозацьких відділів у формі селянсько-повстанських загонів, як відомо, продовжувалась до початку 1920-х років.

Автору даної роботи в 1980-х роках пощастило ознайомитись з деякими місцевими матеріалами в регіоні, де 1917 р. виникло Вільне козацтво, а пізніше, після закінчення вищого навчального закладу, працювати там же за фахом і вже професійно підійти до їх аналізу і вивчення, зібрати нові дані. Значна інформація стосувалась започаткування Вільного козацтва, оформлення його в організацію. Це спомини старожилів – очевидців подій, перекази учасників селянсько-повстанського вільнокозацького руху та розповіді нащадків отаманів, відомості з розвитку подій тощо.

Зокрема, цінним є матеріал Михайла Іванченка, 1923 р. н., жителя с. Гусакове Звенигородського району Черкаської області, сина сотника Вільного козацтва Григорія Іванченка[44], хрещеника першого кошового отамана Вільного козацтва Семена Гризла. З його розповіді більш детально дізнаємось про рід Смоктьїв, члени якого заможні селяни Никодим і Хрисант були ініціаторами створення першого загону Вільного козацтва. "Козацько-чумацький рід Смоктьїв відомий в Гусаковому з XVIII ст. у 2-х гілках. Одна його гілка найближче причетна до Вільного козацтва, – ділиться своїми відомостями Михайло Григорович. – У чумака Петра були сини: Кирило (працював біля землі), Андрій (1862 р. н., етнограф, закінчив Московську сільськогосподарську академію, статський радник, слід загубився у 1917 р.), Хрисант (рік народження невідомий, волосний староста 1917 р., розкуркулений 1930 р., загинув під час лісозаготівлі у Архангельській області, дружина з двома дітьми втекли), Никодим (1877 р. н., засновник Вільного козацтва), Олександр (закінчив Уманську школу садівництва і хліборобства, певне вчився з Ю. Тютюнником, проживав в одному із сіл Звенигородського району.

У другій гілці були військовики, вчителі, писарі, заможні селяни. Рід мудрий і працьовитий.

У Никодима Петровича були сини Василь 1908 р. н., Федір 1913 р. н., Петро 1916 р. н. (пізніше директор школи на Кубані), донька Оля (Галя) (гімназистка, померла 1918 р. у Звенигородці). Сини Никодима – офіцери советської армії, учасники Другої світової війни. Перших двох земляки зустрічали у Казахстані, [були – В.Щ.] директорами радгоспів при піднятті цілини. [Далі – В.Щ.] котрийсь, як переказують, був на керівній роботі у Курській області..."[45].

Важливі відомості з історії Вільного козацтва черпаємо з історико-краєзнавчих досліджень. За останні десятиріччя років в Україні відбувається розквіт історичного краєзнавства – синтетичної науки, яка опирається і на природознавчий, і на історичний, і на мистецтвознавчий фундамент та має власні секрети впливу на людську свідомість, відгукується на найтонші рухи людської душі[46,5]. Краєзнавчі дослідження сьогодні є достатньо фаховими, у них минуле постає у всій повноті та складності. Восени 2008 р. на з'їзді краєзнавців відзначено, що надання краєзнавчій спільці України статусу Національної засвідчило про вагомий роль українського краєзнавчого руху в державі, була дана висока оцінка діяльності дослідників рідного краю, відзначено донесення до широких верств населення правдивої історії[47,6].

Тому, закономірним є відзначення діяльності краєзнавчих осередків на сторінках наукових часописів, в наукових працях, використання досліджень історичного краєзнавства при написанні монографій, дисертацій, енциклопедій, довідників тощо. Зокрема, О. Дудник у дисертації "Національно-демократичні перетворення на Київщині в революційну добу (березень 1917–1920 рр.)" зазначила: "У нарисі з історії Христинівщини вміщено матеріали про характер землеволодіння та соціальне становище сільського населення напередодні Лютневої революції, подано відомості про селянські партизанські загони, які діяли в районі Яроватка – Христинівка – Умань. Краєзнавці Лисянщини підготували кілька видань часопису "Добридень", у якому надруковані матеріали про виникнення Вільного козацтва..."[48,5–6].

На наш погляд питання обставин в яких відбулося виникнення перших загонів Вільного козацтва, процесу організації вільнокозацького руху не отримали належного висвітлення у фундаментальних наукових дослідженнях. Найбільш повно це постало на сторінках згаданого вище краєзнавчого журналу "Добридень" у науковій розвідці "Вільне козацтво". З матеріалу статті читаємо: "У березні 1917 р. селяни Гусакового зібралися біля управи на сходку. Молодший брат етнографа Никодим Смоктьїв, вбраний по-козацькому, оголосив про падіння російського самодержавства і пристрасно закликав селян вставати за волю України та гуртуватися у Вільне козацтво. Першими на це погодились: Гнат Карпенко, Євмен Орленко, Мехтодь Русалівський (заспівувач), Ілларион Кордюк (сурмач), Максим Іванченко, Семен Іванченко, Іван Вдовиченко, Софрон Рябенський-Мовчан, Іван Думанський, Максим Вдовиченко, Вівсей Рудченко, Улас Смоктьїв, Платон Соколенко, Тиміш Пономаренко, Дементій Лозовий, Спиридон Фартушний, Іван Лісовенко, Сидір Більобрух, Охрім Заграничний з сином Василем, Микита Рябенський з сином Самійлом, Іван Рябенський, Максим Рябенський, Филімон Оксененко, колишні матроси броненосця "Потьомкін" Самійло Вусатий та Марко Монастирський, Петро Ткаченко, Павло Квашенко, Стратін Хававко, Ксенофонт Русалівський. Вони повалили біля управи погруддя царя Олександра II з надією згодом поставити натомість пам'ятник Т. Шевченку. І вивісили на будинку синьо-жовтий прапор. Під проводом обраного курінного отамана Н. Смоктьїя озброєні мисливськими рушницями та списками по-

їхали до м. Звенигородки і розбрели там поліцію. У місті постала українська влада, очолена досвідченими людьми: Ковтуненком і Пищаленком.

Кінний Гусаківський курінь, озброєний гвинтівками та шаблями, вирушив в агітаційний рейд. У селах Росохватці, Новоселиці, Стебному, Юрківці, Богачівці, Козацькому, Княжі, Тарасівці, Кирилівці, Гудзівці, Озирній, Вільхівці, містечку Калниболоті (Катеринополі) та в місті Звенигородці козаки провели мітинги і запис у Вільне Козацтво. За два тижні виникли боездатні сотні і курені, як опертя української влади[49]. 2006 року ці та інші матеріали, сформовані на записах автора М. Іванченка, розповідях вільних козаків, документах, були покладені в основу документального роману-хроніки "Дума про Вільних козаків". Окремі відомості праці без сумніву важливі дослідникам вільнокозацького руху, адже в книзі на фоні подій Української революції 1917–1921 рр. показана боротьба Вільного козацтва за самостійність України і свободу рідного краю[50].

Поєднання місцевих матеріалів і документів архівів послужило виходу з друку ряду наукових досліджень В. Мусієнка[51], В. Лободаєва[52], О. Шатайла[53], В. Щербатюка[54], В. Мельниченка[55], у яких наряду з іншим йдеться й про Вільне козацтво. Зокрема, звертає на себе увагу праця В. Лободаєва "Звенигородський кіш Вільного козацтва: становлення та еволюція ідейно-організаційної структури (березень 1917 – квітень 1918 рр.)". Досліджуючи причини масового виникнення загонів Вільного козацтва, автор цілком справедливо наголошує на національному характері вільнокозацького руху і стверджує, що у створенні товариств Вільного козацтва населення бачило єдиний шлях до збереження свого життя і власності. Підкреслюючи вірність Вільних козаків Українській Центральній Раді, дослідник відзначив зростаючу недовіру останньої до Вільного козацтва. Щоб розглянути детальніше причини цього, навів міркування Р. Млиновецького[56], І. Вовчука[57], використав спогади Ю. Тютюнника[58] і Я. Водяного[59].

У висновках дослідник переконує, що українських лідерів лякало у Вільному козацтві спроба надати рухові військового характеру, провідником тенденції якого був Звенигородський кіш. Створення територіальної військової сили спонукала до реорганізації всього місцевого самоврядування. Так, наприклад, на думку багатьох отаманів Вільне козацтво мало перебрати на себе усі функції місцевих правоохоронних органів. Можливість контролю над цими формуваннями з боку центральної влади була б мінімальною, адже самочинно утворене козацтво, вважаючи себе представником інтересів народу, не чекало дозволу центральної влади і почало наводити порядок у повітах за власним розсудом. В цьому українські лідери вбачали загрозу демократії[52,23–24].

Проте, не впливаючи на науковий рівень дослідження, окремі його деталі потребують уточнення: автор твердить, що саме Н. Смоктьїй почав у березні 1917 р. створювати перші вільнокозацькі товариства (с. 21). Проте дані досліджень переконують, що цим займався весь озброєний Гусаківський кінний курінь; варто наголосити, що Н. Смоктьїй не став кошовим отаманом Звенигородщини по причині власної відмови (мав власне значне сільське господарство). Тому першим кошовим отаманом Звенигородщини обрали Калниболотського курінного отамана С. Гризла; дослідник згадує про таємні зв'язки П. Скоропадського із С. Гризлом та усунення останнього з посади кошового отамана (с. 23). Однак, не навів деталей цих стосунків; упущений конфлікт між С. Гризлом і Ю. Тютюнником, який виник при вступі останнього на посаду кошового отамана[60] тощо.

Слід відзначити, що сучасні автори в ряді досліджень, беручи до уваги функції, які покладались на Вільне козацтво, визначають його як перші народні мі-

ліцейські структури в Україні[52,22;61,120]. Це значною мірою співзвучно з текстом "Інструкції до формування Вільного козацтва на Україні", ухваленій на Першому Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва, що проходив 3–6 жовтня 1917 р. у м. Чигирин.

Огляд історіографії Вільного козацтва був би не повний, якби ми не згадали окремих науково-видавничих ґрунтовних краєзнавчих досліджень, значна частина з яких присвячена дослідженню історії краю, де започаткувався вільнокозацький рух. Одним з таких є колективне енциклопедичне видання "Край козацький. Довідник з історії Лисянщини", затверджений до друку вченою радою Інституту історії України НАН України. Статті дослідження "Боротьба отаманів Вільного козацтва проти радянської влади 1921", "Вільне козацтво", "Звенигородське збройне повстання", "Квітковський", "Кіш Вільного козацтва", "Міліція народна Звенигородського повіту 1917–1918", "Отаманів Вільного козацтва Гризла, Квітковського, Загороднього перебування у селах Лисянщини", "Перший Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва" та ін. безпосередньо присвячені історії Вільного козацтва та козацьким отаманам[62]. Звертає на себе увагу мала енциклопедія "Звенигородка" (укладач Ф. Білецький), де у статтях "Вільне козацтво", "Звенигородсько-Таращанське повстання", "Кац Борис Семенович", "Тютюнник Юрій Йосипович" та в додатках "Останній отаман", "В революційному вирі", "На чолі повстання", "Постріли на Грецькій" йдеться про Вільне козацтво та діяльність цієї організації[63].

Матеріали зазначених статей в переважній більшості переконують, що вільнокозацький рух не закінчується 1918 р.: "... Роздірені загони Вільного козацтва... вели т.зв. [так звану – В.Щ.] партизанську війну з німцями, а згодом з більшовиками [масово з другої половини 1919 р. – В.Щ.], які... 1919 повернулись в Україну"[64,25]. На основі документів більшовицьких ревкомів йдеться про діяльність загонів Вільного козацтва 1921 р.[65,32], зрив плану антибільшовицького повстання у 1922 р.[66,294] тощо.

В іншому дослідженні "Шевченків край: історико-етнографічне дослідження", зокрема в розділі "Зростання свідомості українців. Національно-визвольний, селянсько-повстанський рух 1917 – початку 1920-х років" діяльність козацьких селянсько-повстанських загонів охоплює 1923 р., що правда зазначається "... на кінець 1923 р. повстанський рух знову почав згасати, а подальша боротьба набирала нових форм... На послаблення збройної боротьби українського селянства великою мірою вплинули розпочаті у зв'язку з впровадженням нової економічної політики аграрні перетворення і українізація"[67,228].

Важливими для історії Вільного козацтва є відомості щодо долі багатьох організаторів і перших учасників Вільного козацтва. Нажаль в малій енциклопедії з історії вільнокозацького краю "Звенигородка" ми находимо лише біографії Ю. Тютюнника[63,136–137] і Л. Шевченка[63,151–152,190–199]. Більше їх в енциклопедичному довіднику "Край козацький", де колектив авторів дослідив історію краю звідки по Україні поширилось Вільне козацтво: "Гризло Семен"[62,74], "Гулий-Гуленко Андрій Олексійович"[62,75], "Квітковський"[62,106], "Лютій-Лютенко Іван Макарович"[62,158], "Туз Степан"[62,278], "Тютюнник Юрій Йосипович"[62,279], "Чорний Ворон"[62,315], "Шевченко Анаій"[62,319], "Шевченко Левко"[62,319].

У дослідженні М. Іванченка "Вільне козацтво" читаємо: "... Засновник Вільного козацтва Н. Смоктьїй при арешті вислизнув з рідної хати підземним ходом. Розбудував своє господарство аж на Далекому Сході. Але зустрів там знайомого міліціонера-земляка і потай переїхав на Кубань. У 1941 р. під Армавіром його розстрі-

ляли гітлерівці, нібито за зв'язки з ОУН. Його розкуркулений брат Хрисант загинув в Архангельській області на лісоповалі [49,46]. З розповіді племінника Х. Смоктія В. Коваленка тіло Хрисанта поховали в Україні [68].

Заарештовано і 8 січня 1919 р. патрулями комендантської сотні м. Звенигородка при спробі втечі убито Л. Шевченка. Десь на початку березня 1920 р. загинув С. Туз [69,194]. У нерівному бою із з'єднанням загону Звенигородської повітової міліції та кавалеристами 133-ї червоноармійської бригади 3 березня 1921 р. убитий С. Гризло [70,арк.58, 195]. 20 жовтня 1930 р. розстріляно Ю. Тютюнника [54,122]. У 1932–1933 рр. від голоду померли перші, хто став у лави Вільного козацтва: І. Кордюк, Є. Орленко, С. Рябенський-Мовчан, С. Білобрух, В. Рудченко, С. Фартушний, П. Соколенко, Т. Пономаренко. Охоронці застрелили У. Смоктія, коли той виводив з місцевого радгоспу бичка, щоб врятувати від голодної смерті свою родину. Уночі хтось убив І. Вдовиченка. Репресовані й розстріляні 1 1930–1938 рр. брати Іван та Сава Діхтарі, Хрисант та Яким Вдовиченки, Юхим і Семен Котенки, Роман і Данило Руденки, а також О. Гернега, Г. Іванченко, С. Кабанник, К. Кислоокий, М. Морозенко, П. Ткаченко, Т. Іванченко, Ю. Романенко, М. Рудченко, Д. Кліщ, М. Яценко та ін. [49,46–47].

Небагатьом членам Вільного козацтва вдалося дожити до старості й померти власною смертю. У дослідженні "Отамани гайдамацького краю. 33 біографії" висвітлено життєвий шлях одного з таких – Івана Макаровича Лютого-Лютенка (отаман Іван Гонта). Автор Р. Коваль у статті "Іван Гонта, отаман Звенигородщини та Холодного Яру" використав відомості книги І. Лютого-Лютенка "Вогонь з Холодного Яру", написаної і виданої 1986 р. у США. Наприкінці матеріалу Р. Коваль зазначив: "Помер Іван Лютый-Лютенко в США 19 березня 1989 р., на 92-у році подвижницького життя. Похований на українському цвинтарі у Бавн-Бруці" [72,145]. Наведений епілог з книги І.М. Лютого-Лютенка красномовно підкреслює мету, стремління боротьби Вільного козацтва, засвідчує самопожертву його керівників і рядових козаків, які в 1917–1923 рр. значною мірою впливали на формування національно свідомого чинника селянсько-повстанського руху: "Як старий Холодноярський повстанський отаман, ніколи не змінював і не зміню своїх позицій... Не втрачаю віри в пророцтво Тараса Шевченка, що повіє огонь новий з холодного Яру", бо в ньому не гасне іскра ще з часів нашої саможертвної боротьби за волю українського народу, за Українську Народну Республіку й за вільну в ній Українську Автокефальну Православну Церкву..." [72,146].

Отже, найбільш повними і об'єктивними дослідженнями історії вільнокозацького руху стали праці вітчизняних вчених після проголошення в 1991 р. України незалежною державою. Значних наукових відомостей додають ґрунтовні історико-красезнавчі дослідження, місцеві матеріали. Автори переконливо доводять, що Вільне козацтво, яке тісно і гармонійно було пов'язане з українським селянством, віддзеркалювало більшість його проблем і суперечностей, проте вплинуло на зростання національної свідомості селян України. Представники Вільного козацтва значною мірою сприяли формуванню національно зрілого ядра селянського повстанського руху.

1. Шевченко В. На сторожі добутої волі. – День. – 2008. – № 9. – 19 січня.
2. Див.: Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф.Р. 1716, оп. 2, спр. 58. 3. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – 800 с. 4. ДАКО. – Ф.Р. 1716, оп. 1, спр. 31. 5. Див.: Качинський В. Соціалізація сільського господарства на Україні. – К., 1919. – 29 с. 6. Байер М. Причини аграрної революції на Україні і шляхи до розв'язання аграрної справи. – К. – Відень, 1920. – 23 с. 7. Лебедь Д. Роль кріпачства в українській революції // Звезда-Зоря. – Катеринослав, 1921. – № 29. – С. 21, 22. 8. Мицюк О. Як боролось українське селянство за землю. – Львів,

1921. – 19 с. 9. Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917–1920. – Мюнхен-Чикаго, 1968. – 69 с. 10. Хміль І. Аграрна революція в Україні: березень 1917 – квітень 1918 рр. – К., 2000. – 90 с. 11. Бануца А.В., Бунятян К.П., Ващук Д.П., Верстюк В.Ф. та ін. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 2006. – 632 с. 12. Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Лободаєв; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 20 с. 13. Бондаренко В.Г. Вільнокозацький рух на півдні України (1917–1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.Г. Бондаренко; Запорізький нац. ун-т – Запоріжжя, 2006. – 20 с. 14. Див. напр.: Борис Р. Вільне козацтво. Ідея озброєного народу в 1917 р. на Україні. – Львів: НТШ, 1934. – 30 с.; Мелашко Ч. Вільне козацтво 1917–1918 років // Вільне козацтво. – Нью-Йорк, 1964. – Ч. 6; Олещук І. Київська Дніпрова сотня Вільного козацтва // Вільне козацтво. – Нью-Йорк, 1964. – Ч. 4; Даценко О. Історія Звенигородського коша Вільного козацтва // Історичний календар Червоної Калини на 1933 р. – Львів, 1933. – С. 85–103; Вільне козацтво // Український скиталець. – 1923. – Ч. 19–20. – С. 48–54, ч. 21–22. – С. 41–45; Юртик Г. Звенигородський кіш Вільного козацтва // Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. – Торонто, 1970. – С. 420–432 та ін. 15. Жук А. Вільне козацтво // Український скиталець. – 1923. – Ч. 1. – С. 56–57; ч. 2. – С. 38–40; ч. 3. – С. 30–32; ч. 4. – С. 30–32; ч. 5. – С. 49–50; ч. 7. – С. 37–39; ч. 9–10. – С. 41–43; ч. 19–20. – С. 49–56; ч. 21–22. – С. 41–43. 16. Винниченко В. Відродження нації: У 3-х т. – Київ-Відень, 1920. – Т. 1. – 348 с.; Т. 2. – 328 с. 17. Шаповал М. Військо і революція. – Прага-Львів, 1923. – 24 с. 18. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Прага, 1921. – Т. 1. – 152 с.; Т. 2. – 200 с. 19. Стефанів С. Український збройні сили в 1917–1921 рр. Военно-історичний нарис. – Ч. 1. – Коломия, 1935. – 123 с. 20. Шкільник М. Україна в боротьбі за державність. – Торонто, 1940. – 263 с. 21. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр.: У 2 т. – Прага: Проблем, 1942. – Т. 1. Центральна Рада – Гетьманщина, Директорія. – 212 с.; Т. 2. Кам'янецька доба – Зимовий похід. – 232 с. 22. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923: У 2 т. – Ужгород: Друкарня "Свобода", 1932. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – 437 с.; 1930. – Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 424 с. 23. Даценко О. Історія Звенигородського Коша Вільного козацтва // Історичний календар Червоної Калини на 1933 р. – Львів, 1933. 24. Див.: Гамрецький Ю.М. Радянська історіографія селянського руху на Україні в 1917 р. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. Республіканський міжвідомчий збірник. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 82–109; Козаченко А. Селянський рух 1917 року на Україні // Селянський будинок. – 1927. – № 12. – С. 28–33. 25. Див.: Прокопенко Н. Боевые эпизоды партизанской борьбы на Украине. – Саратов, 1942; Руднев В.О. Розгром німецьких окупантів на Україні в 1918 р. – К.: Політвидав, 1941. – 20 с. 26. Див. напр.: Тичина В. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р. – Харків: Видавництво Харківського університету, 1969. – 284 с. 27. Див. напр.: Супруненко Н. Очерки по истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине. – М.: Наука, 1966. – 455 с. 28. Див. напр.: Балковский П. Війна без флангів: партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. – К.: Наук. думка, 1966. – 300 с. та ін. 29. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К.: Политиздат, 1957. – 386 с. 30. Див.: Кулик І. Спільна боротьба російського і українського народів за перемогу Радянської влади на Україні. – К., 1954. 31. Вовк А.А. Боротьба селян Київської губернії за здійснення ленінського декрету про землю (листопад 1917–січень 1918) // Вісник Київського університету: історія та філософія. – Вип. 1. – 1959. – № 2. – С. 17–31 та ін. 32. Рибалка І.К. Відновлення радянської влади на Україні (1918–1919). – Харків: Обласне видавництво, 1957. – 295 с.; Петров В.І. Отражение Страной Советов нашествия германского империализма в 1918 г. – М.: Наука, 1980. – 416 с.; Петров В.І. Непокорившиеся кайзеровскому нашествию. – М.: Наука, 1988. – 208 с. та ін. 33. Лихолат А.В. Комуністична партія – організатор перемоги соціалістичної революції на Україні // УДЖ. – 1957. – № 2. – С. 1–9; Куц М.Г. Компартія України в боротьбі за здійснення ленінської аграрної політики. – К.: Вища школа, 1979. – 174 с.; Бондар Т.Д. Комуністична партія України в період іноземної інтервенції та громадянської війни (липень 1918–січень 1919 рр.). – К.: Київський університет, 1968. – 239 с. та ін. 34. Солдатенко В.Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 – квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 38–50; Солдатенко В.Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 – квітень 1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 42–58. 35. Пиріг Р.Я., Проданок Ф.М. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 91–105. 36. Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Герасченко Т. М.І. Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 76–90; № 10–11. – С. 63–78. 37. Верстюк В.Ф. Українська революція: доба Центральної Ради / Верстюк В.Ф. // Український історичний журнал, 1995. – № 2. – С. 65–78; № 5. – С. 79–89; № 6. – С. 66–79. 38. Захарченко П.П. Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави (квітень–грудень 1918 року): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 176 с.; Захарченко П.П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – 188 с.; Захарченко П. Звенигородсько-таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення // Історія України. – 1998. – № 7, 8. – Лютий. 39. Земзюліна Н.І. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (Історіографія проблеми): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 207 арк. – Бібліогр.: арк. 172–207. 40. Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О. У поході за волею. – К., 2000. – 176 с. 41. Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 188 арк. – Бібліогр.: арк. 155–188. 42. Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 216

* Радянський час наклав відбиток на Володимира Коваленка: своє родове прізвище Смоктій він змінив, узявши прізвище дружини.

арк. — Бібліогр.: арк. 194–216. 43. Бондаренко В.Г. Вільнокозацький рух на Півдні України (1917–1918 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. — Запоріжжя, 2006. — 245 арк. — Бібліогр.: арк. 219–245. 44. Івашкевич Я. Слово про друга-письменника. — 2009. — № 26. — 26 червня. 45. З листа Михайла Іванченка, 1923 р. н., уродженця с. Гусакове (нині село Звенигородського району Черкаської області). 46. Тронько П. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 125 с. 47. Тронько П.Т., Ресент О.П. Краєзнавство — міцний фундамент історичної пам'яті, об'єднуючий суспільний рух у справі духовного відродження України і національно-патріотичного виховання громадян // Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. — К.: Синопис, 2009. — 206 с. 48. Дудник О.В. Національно-демократичні перетворення на Київщині в революційну добу (березень 1917 — 1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Дудник; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2007. — 18 с. 49. Іванченко М. Вільне козацтво // Добридень. — 2000. — № 2–6. — С. 29–31; № 7–11. — С. 42–45. 50. Іванченко М.Г. Дума про Вільних козаків. — К.: Видавництво ім. О.Теліги, 2006. — 332 с. 51. Мусієнко В., Лободаєв В. Генеральна Рада Вільного козацтва: становлення, політична позиція, діяльність (жовтень 1917 — квітень 1918 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2001. — Т. 6. — С. 318–340. 52. Лободаєв В.М. Звенигородський кіш Вільного козацтва: становлення та еволюція ідейно-організаційної структури (березень 1917 — квітень 1918 рр.) // Вісник Київського університету імені Т.Шевченка. — К., 1999. Вип. 45. — С. 21–25. 53. Шатайло О. Серед Вільних козаків / Генерал Юрко Тютюнник. — Львів: Видавництво "Світ", 2000. — 144 с. 54. Щербатюк В.М. Боротьба за незалежність початку ХХ ст. / Історія регіонів України: Лисянщина. — К.: Логос, 2002. — 428 с.; Щербатюк В.М. Звенигородське збройне повстання // Воєнна історія. — 2002. — № 2. — С. 43–53; Щербатюк В.М. Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі // Визвольний шлях. — 2002. — № 8. — С. 38–47; Щербатюк В.М. Органи охорони правопорядку південної Київщини на початку ХХ століття // Правове забезпечення діяльності міліції/поліції: історія, сучасні проблеми, міжнародний досвід: 36. наук. праць. — К.: Атіка, 2006. — С. 119–125. 54. Мельниченко В.М. Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших

часів до сучасності): навчально-методичний посібник для вчителів та викладачів навчальних закладів усіх типів. — Черкаси: "Вертикаль", видавець ПП Кандич С.Г., 2006. — 232 с. 55. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 — 1918 рр. (Про що "історія мовчить"). — Репринт. вид. — Львів: Каменяр, 1994. — 571 с. 56. Vovchuk I. Forty Years Ago/The Ukrainian Quarterly. — 1957. — Vol. 4. — № 3. — Р. 9. 57. Тютюнник Ю. Революційна стихія // Дзвін. — 1991. — № 7. — № 84–95. 58. Водяний Я. Українське Вільне Козацтво та його з'їзд у Чигирині 3. Х. 1917 // Літопис Червоної Калини. — 1930. — Ч. 10. — С. 4–7. 59. Заява кошового отамана Тютюнника до Революційного комітету по охороні порядку на Звенигородщині // Вісник Тимчасового революційного комітету по охороні порядку. — 1918. — № 3. — 23 лютого. 60. Щербатюк В.М. Органи охорони правопорядку південної Київщини на початку ХХ століття // Правове забезпечення діяльності міліції/поліції: історія, сучасні проблеми, міжнародний досвід: 36. наук. праць. — К.: Атіка, 2006. — С. 119–125. 61. Див.: Край козацький. Довідник з історії Лисянщини". — К.: Наукова думка, 2004. — 408 с. 62. Звенигородка: Мала енциклопедія. — Звенигородка, 2004. — 204 с. 63. Вільне козацтво / Звенигородка: Мала енциклопедія. — Звенигородка, 2004. — 204 с. 64. Беззубець О., Березовський О. Боротьба отаманів Вільного козацтва проти радянської влади 1921 // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини". — К.: Наукова думка, 2004. — 408 с. 65. Щербатюк В. Холодноярська республіка // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини". — К.: Наукова думка, 2004. — 408 с. 66. Щербатюк В. Зростання свідомості українців. Національно-визвольний, селянсько-повстанський рух 1917 — початку 1920-х років // Шевченків край: історико-етнографічне дослідження. — К.: Наукова думка, 2009. — С. 176–230. 67. З матеріалів експедиції автора 2000 р. до с. Юрківка Звенигородського району Черкаської області. 68. Щербатюк В. Архівна справа "Про боротьбу з бандою Туза" як джерело з вивчення історії селянського повстанського руху в Українській революції 1917–1921 років // Гілея. Науковий вісник. — К., 2009. — Вип. 22. — С. 188–196. 69. ДАКО. — Ф.Р. 1, оп. 1, спр. 282. 70. Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. — Львів: Видавництво "Світ", 2000. — 144 с. 71. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. — К.: Правда Ярославичів, 1998. — 616 с.

Надійшла до редколегії 02.04.09

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 96

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л.Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

Підписано до друку 17.02.10. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № 441. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 7,6. Обл.-вид. арк. 9,63. Зам. № 29-5084.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28